ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Халықаралық ғылыми журнал

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ

Международный научный журнал

ACTUAL PROBLEMS OF PRESENT

The international scientific journal

№2 (48)

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2025

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР: Халықаралық ғылыми журнал. № 2 (48) - 2025. - Қарағанды: «Болашақ - Баспа» РББ, 2025 - 159 б.

ISSN 2312 – 4784

Журналдың бөлімдері бойынша редакциялық алқасының құрамы:

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Аданов К.Б., философия докторы (PhD) (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Шевякова А.Л., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Астана)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжиғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченков В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Шевякова А.Л., э.ғ.к, доцент (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Мусанова А.К., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. э.ғ.д., профессор (Астана)
Трохимец Е.И., э.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., э.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д. профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Астана)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.д, профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шащанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Астана)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Пахомова Д.К., м.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

© Академия « Bolashaq » Жеке меншік мекемесі
“ Болашақ-Баспа” РББ, 2025

«Қазіргі заманғы маңызды мәселелер» Халықаралық ғылыми журналы Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат Министрлігімен тіркелген (25.09.2015 ж. № 15583-Ж мерзімді баспасөз басылымын есепке қою туралы куәлік).

Басылымның мерзімділігі: тоқсанына 1 рет

Негізгі тақырыптық бағыттары: ғылымның әр түрлі салалары қамтылған. Журнал ғылыми мақалалар, зерттеу материалдарын, хабарламалар, рецензиялар және т. б. жариялайды.

Мақала қайта басылған жағдайда журналға сілтеме жасалу міндетті. Авторлар келтірілген фактілердің, дәйексөздердің, жеке атаулардың, соның ішінде географиялық атаулардың шынайылығына жауапты.

Қазақстан Республикасының аумағында 75319 индексі бойынша тіркелген.

Ресей Федерациясының бұқаралық коммуникациялар және мәдени мұраны қорғау саласындағы заңнаманың сақталуын қадағалау жөніндегі федералдық қызметі РФ аумағында «Қазіргі заманғы маңызды мәселелер» (Қазақстан Республикасы) халықаралық журналын таратуға рұқсат берілген. 2006 жылғы 6 шілдедегі № 78 РП шетелдік мерзімді баспасөз басылымдарының өнімдерін таратуға рұқсаттама РФ аумағында № 88044 индексі, "Пресса России" Біріккен каталогында № 000053 индексі бойынша тіркелген.

«Қазіргі заманғы маңызды мәселелер» Халықаралық ғылыми журналы «Ресейлік ғылыми дәйексөз индексі» Ұлттық ақпараттық-талдау жүйесіне (РИНЦ)

енгізілген. 18.02.2016 ж.№ 75-02 / 2016 шарт

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ: Международный научный журнал. № 2 (48) - 2025. - Караганда: РИО « Болашак-Баспа », 2025. – 159 с.

ISSN 2312 – 4784

Состав редакционной коллегии по разделам журнала:

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Аданов К.Б., доктор философии (PhD) (Караганды)
Заместитель главного редактора: Шевякова А.Л., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Нургалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Астана)
Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Шевякова А.Л., к.э.н., доцент (Караганды)
Ответственный секретарь: Мусанова А.К., к.э.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Астана)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Астана)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филос.наук, профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Алексеев А.П., д.филос.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филос.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шащанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Грузин В.В., д.т.н., профессор (Астана)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)
Ответственный секретарь: Пахомова Д.К., к.м.н., доцент (Караганды)
Члены редакционной коллегии:
Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО “Болашақ-Баспа”, 2025

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.
При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу **75319**

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

ACTUAL PROBLEMS OF Present: International scientific journal. № 2 (48) - 2025. - Karagandy: EPD «Bolashaq-Baspa», 2025. – 159 p.

ISSN 2312 – 4784

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Adanov K.B., doctor of philosophy (PhD) (Karagandy)
Deputy chief editor: Shevyakova A.L., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)
Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)
Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)
Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)
Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)
Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor(Turkestan)

Economics

***Academic editor*:** Shevyakova A.L., candidate of Economic Sciences, associate professor (Karagandy)
Corporate secretary: Musanova A.K., candidate of Economic Sciences, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Astana)
Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)
Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

***Academic editor*:** Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)
Corporate secretary: Baimurynov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)
Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Astana)
Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

***Academic editor*:** Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor (Karagandy)
Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)
Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)
Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shachshanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)
Members of editorial board:
Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Astana)
Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)
Yavorskyi V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)
Corporate secretary: Pakhomova D.K., candidate of medical sciences (Karagandy)
Members of editorial board:
Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)
Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

© Private Institution « Bolashaq » Academy»
EPD « Bolashaq-Baspa », 2025

The international scientific journal «Actual problems of present» was registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (Certificate of registration of periodicals and № 15583-Ж dated September 25, 2015).

Frequency of publication: quarterely

The main thematic focus : different branches of science. The journal publishes scientific articles, materials of the research, reports, reviews, etc.
When reprinting, a link to the journal is required. The authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, proper names, including geographical names.
Subscription on the territory of the Republic of Kazakhstan on the index 75319

The Federal Service for the Supervision of Compliance with the Law in the Field of Mass Communications and the Protection of the Cultural Heritage of the Russian Federation allows the distribution of the international journal «Actual problems of modernity» (Republic of Kazakhstan) on the territory of the Russian Federation. Permission to distribute products of foreign periodicals of the RF № 78 dated July 6, 2006. Subscription on the territory of the Russian Federation by the index 88044 in the joint catalog "Press of Russia" № 000053

The international scientific journal «Actual problems of present» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор No. 75-02 / 2016 dated February 18, 2016

МАЗМҰНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ // ЮРИСПРУДЕНЦИЯ // JURISPRUDENCE

БИРМАНОВА А.И., ШУЛКИНБАЕВА З.Д.
ЖАСӨСПІРІМДЕР ЖАСАҒАН ҚЫЛМЫСТАР: ЖАУАПКЕРШІЛІК ПЕН АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ.....8
VOROTIN V.E., PRODANYK V.M.
DECENTRALIZATION AS A PUBLIC ADMINISTRATION REFORM: THEORETICAL AND REGULATORY ISSUES……..……15
ТУРЛАЕВ А.В., ЕСЕНБАЕВА А.Е., РАЙМБЕКОВА А.Д.
АДАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰҚЫҚТАРЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....22
ХАНОВ Т.А., НУРГАЛИЕВ Б.М.
ЦИФРОВИЗАЦИЯ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА В КАЗАХСТАНЕ И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ….26
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors……...33

ПЕДАГОГИКА // ПЕДАГОГИКА // PEDAGOGY

Бегахметова Б. К.
УЧИТЕЛЬ ИЛИ КОУЧ?.....35
Islamgulov D. R.
OPTIMIZING THE QUALITY OF EDUCATION USING THE MODULAR RATING SYSTEM ……..…39
Islamgulov D. R.
RESEARCH WORK AS A BASIS FOR TRAINING SPECIALISTS IN AN AGRICULTURAL UNIVERSITY……..….42
Lubova T. N.
COMPETENCY-BASED APPROACH TO TEACHING MATHEMATICS……..…45
Lubova T. N.
METHODS OF DEVELOPING PEDAGOGICAL COMPETENCES IN UNIVERSITY TEACHERS ……47
Lubova T. N.
ORGANIZATION AND CONTENT OF EDUCATIONAL WORK IN CLASSES AND OUTSIDE CLASSROOM TIME……....51
Тажинин А. М., Шутенова С. С.
ВИДЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ……56
Шалтаева Р. Ж., Шалтаева М.Ж.
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ КЕЛЕШЕГІ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ 59
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors….....62

ЭКОНОМИКА // ЭКОНОМИКА // ECONOMICS

Lubova T. N.
THE CURRENT STATE AND PROBLEMS OF MORTGAGE HOUSING LENDING IN RUSSIA…….....63
Lubova T. N.
MONITORING THE SUSTAINABILITY OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ACTIVITIES.....68
Lubova T. N.
ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE CORPORATE BONDS MARKET…….73
Мусанова А. К.
АРЕНДНОЕ ЖИЛЬЕ КАК ОДИН ИЗ ФИНАНСОВЫХ МЕХАНИЗОВ УЛУЧШЕНИЯ ЖИЛИЩНЫХ УСЛОВИЙ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА…….……78
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors……...83

ФИЛОЛОГИЯ // ФИЛОЛОГИЯ // PHILOLOGY

Абдувалитов Н.Б., Абдрахманов Р.Х.
РАХМЕТОЛЛА РАЙЫМҚҰЛОВ ПРОЗАСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ (*«Қара жорға» романы негізінде*).....84
Бачимова М.С.
КАТЕГОРИЯ ВЕЖЛИВОСТИ И ЕЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ В КИТАЙСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.....88
Хамзин М., Абдувалитов Н.Б., Жұрағат А.
Н. ОРМАНБЕТҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЙРАТКЕРЛІК СИПАТТАР.....90
Смагулова Г.С.
ТІЛ МӘДЕНИЕТТІЛІГІ МЕН САУАТТЫЛЫҚТЫҢ ЖАРНАМАҒА ҚАЖЕТТІЛІГІ.....94
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors…….....…98

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ / HUMAN SCIENCES

Бектурганова Б.И., Касенов Е.Б.
О КАЗАХСКОМ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВЕ НА РУБЕЖЕ XIX - XX ВЕКОВ……...…..99
Саттарова Ф.Ф.
ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҰЛТ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ФИЛОСОФИЯСЫ.....102
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors…….....106

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР // ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ // TECHNICAL SCIENCES

Таранов А.В., Лукин Д.А.
ПНЕВМОЛИФТЫ. ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ, ИХ ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРИМЕНЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЕ…….……107
Шащанова М.Б., Ахметова С.С.
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕР……...…112
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors…….....…116

МЕДИЦИНА, ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ // МЕДИЦИНА, ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ // MEDICINE, PHARMACY, CHEMISTRY

Джалмаханбетова Р.И., Ташкенбаева Ж.К., Мукушева Г.К.
PYRUS REGELII: ХИМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФАРМАКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ЭКСТРАКЦИЯСЫ ЖӘНЕ СПЕКТРЛІК ЗЕРТТЕЛУІ.....117
Islamgulov D.R.
PRODUCTIVITY OF CORN HYBRIDS IN THE CONDITIONS OF THE SOUTHERN FOREST-STEPPE OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN……...…122
Islamgulov D.R.
OPTIMIZATION OF THE USE OF MICROFERTILIZERS FOR SPRING WHEAT IN THE CONDITIONS OF THE SOUTHERN FOREST-STEPPE OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN……..125
Islamgulov D.R.
INFLUENCE OF TREATMENT OF SEEDS WITH RHIZOTORFIN AND MICROELEMENTS ON THE YIELD AND QUALITY OF PEAS IN THE CENTRAL STEPPE OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN……...…128
Lubova T.N., Shustov V.D.
ENVIRONMENTAL ASPECTS OF POPULATION MORBIDITY…….132
Пантова Н.А., Евсеева Д.П.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КАЗАХСКИХ ПОДВИЖНЫХ ИГР В ОБУЧЕНИИ ТЕХНИКИ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ БАСКЕТБОЛИСТОВ……...……138
Штрауб И.В.
МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ВЕРХНЕЙ ПРЯМОЙ ПЕРЕДАЧЕ МЯЧА В ВОЛЕЙБОЛЕ В УСЛОВИЯХ ШКОЛЬНОГО ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ……143
Shustov V.D., Lubova T.N.

MODELING THE DEVELOPMENT OF A HEALTHCARE SYSTEM BY CLUSTER ANALYSIS…...…147
Шащанова Р.Б.
ҚОРҒАСЫН АРСЕНАТТАРЫНЫҢ СИНТЕЗІ ЖӘНЕ ТЕРМОДИНАМИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН АНЫҚТАУ.....152
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....157

УДК 342.71
МРНТИ 10.15.01

Бирманова Ақсұңқар Исланбековқызы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының PhD, қауымдастырылған профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Шулкинбаева Зауре Дүйсембековна
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Заң факультетінің 3 курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖАСӨСПІРІМДЕР ЖАСАҒАН ҚЫЛМЫСТАР: ЖАУАПКЕРШІЛІК ПЕН АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

Бұл ғылыми мақалада жасөспірімдер жасаған қылмыстардың себептері, құқықтық жауапкершілік мәселелері, баланы қылмысқа итермелейтін басты мәселелер және алдын алу шаралары жан-жақты қарастырылған. Автор қылмыстық әрекетке итермелейтін себептерді, әлеуметтік, отбасылық, психологиялық және экономикалық факторларды саралай отырып, олардың қоғамға тигізетін әсерін көрсетеді. Мақалада жасөспірімдердің құқықтық жауапкершілік шегі заң мен жаза түрлерінің ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар, қылмыстың алдын алуға бағытталған нақты ұсыныстар – отбасылық тәрбиені күшейту, білім беру жүйесін жетілдіру, жастардың бос уақытын тиімді ұйымдастыру және құқықтық сауаттылықты арттыру мәселелері ұсынылады. Одан бөлек қазіргі ата-ана мен баланың ортасындағы көптеп кездесіп жатқан мәселелердің негізі баяндалған. Баланың қоршаған ортасы мен ата-анасының жасап жатқан қателіктері мен олардың зардаптары баяндалған. Бұл зерттеу жасөспірімдердің қоғамға қайта бейімделуіне барынша ықпал ететін тиімді жолдарды қарастырып көрсету арқылы практикалық мәнге ие. Сонымен қоса қазіргі жастар арасындағы кәмелет жасқа толмаған балалар мен жасөспірімдер жасаған қылмыстар жайында жалпы статистика қарастырылған.

Тірек сөздер: Қылмыстық жауапкершілік, қылмыстық жауаптылық, жасөспірімдер, ата-ана, жаза

Жасөспірім кезең- дегеніміз баланың тұлғалық даму кезеңі, 12 мен 16 жас аралығындағы жас мөлшері болып табылады. Бұл кездеңде баланың психикалық жетілуі, мінез-құлық өзгерістері, жыныстық жетілу т.б. өзгерістер болады. Аталған жас мөлшерінде балада өтпелі кезең, тұлғалық қалыптасу уақыты болады. Баланың бұл жас мөлшер аралығында психикалық ойлау жүйесі тұрақтала бастайды. Бұл жас шамасында баланың қоршаған ортаға деген ойы қалыптасып, тұлға ретінде дами бастайды. Және тек қана психологиялық жағынан ғана дами қоймай балада дене бітімінің, бет пішімінің өзгерулері серілді физикалық өзгерістерде болады. Жалпы айтатын болсақ жасөспірім кезінде балаға барлық жағдайлар әсер етуі мүмкін оның тұлға болып қалыптасуына. Мысал ретінде айтатын болсақ баланың араласатын ортасы, оқу орны, мұғалімдермен байланысы, ата-ананың баланың өмірінде жұмыс жасауы т.б. жағдайлар. Осы аталған орталардың кей жағдайларда балаға бұрыс әсер етіп, баланың тағдырын бұзуы мүмкін. Жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың өсуіне көп жағдайларда ата-аналардың баланы қараусыз қалдыруы, компьютерлік ойындарға әуестенуі, құқықтық сауаттылықтың төмен болуы және жасөспірімдерде қазіргі таңда бос уақытты пайдалы жұмыстарға ұйымдастырудың болмауы себеп болып тұр. Қазіргі таңда жасөспірімдердің арасында алкогольді ішімдіктерді, темекі өнімдерін өткізу, заңды өкілдерінің еріп жүруінсіз түнгі уақытта ойын-сауық мекелерінде және тұрғын үй-жайлардан тыс жерде болу жағдайлары көптеп кездеседі. Жасөспірімдер арасында қылмыстық істердің көбею себептері: көп жағдайларда отбасындағы ақау тәрбие, отбасындағы материалдық әл-ауқаты, жұмыссыздық, баланың бос уақытының шамадан тыс көп болуы, ата-ана тарапынан бақылаусыз қалуы, мінез-құлықының

ауытқушылығы, рухани құлазу жағдайлары көп әсерін тигізіп жатады [3].

Жоғарыда айтыла кеткен жағдайлар қазіргі жасөспірімдерге кері әсерін тигізеді дегенімен де көп жағдайларда ең бірінші орында ол ата-ананың тәрбиесі балаға үлкен әсер етеді. Тәрбие тал бесіктен демекші баланың тәрбиесіне қарап үйіндегі ата-анасының қандай тұлға екенін білуге де болады. Көп жасөспірімдердің ата-аналары баланың киім-кешегін, тамағын тауып бердім, тәрбиесімен мектебі не болмаса балабақшасы айналыссын деген ұстанымда. Ұстаз – екінші анамыз деп отбасындағы баланың тәрбиесі өз ата-анасына емес сырттағы ұстаздарға барлық жауапкершілікті іліп қойып жүрген қазіргі ата-аналар қаншама. Менің ойымша мына фактіні есте сақтауымыз қажет, қазіргі ата-аналардың басым көпшілігі өздері бала кезінде көп қиындықтармен тұспа-тұс келген ұрпақ. Яғни тәуелсіздік алған жылдары балаларын асыраймын деп күнкөрістің қамымен жүріп тәрбие жағы ақсап жатты. Сол уақытта жасалған бұл қателік – бүгінгі күннің жемісі деп ойлаймын. Балалар арасында қылмыстың көбеюі, қазіргі жас балалардың қатігез болып кетенінің себебінің бірі осы.

Жасөспірімдерді дұрыс саналы тұлға болуын қалайтын болсақ ең бірінші баланың отбасындағы тәрбиесінен бастауы керек деп ойлаймын. Ата-ананың баламен тығыс және жиі жұмыс жасауы, ата-аналар жиналыстарына тек қана ата-ана емес полиция мамандары да қатысуы керек. Олар қылмыстың соңы не болып бітетінін, білмей қылмыс жасау қылмыстық жауапкершіліктен босатылмайтынын түсіндіруі қажет. Тергеу амалдары мен кез-келген қылмыс түрінің соңы неге апаратынын ашық айтып және оны қазіргі жастарға түсіндіру қажет. Осы бала тәрбиесі жайында педагогтардың көпшілігі жастар мәселесін шешуде дәстүрлі әдістерден гөрі, тың тәсілдер нәтижесін береді деген. Мысал ретінде айтатын болсақ осы уақытқа дейін ата-анаға баласымен үлкендерше сөйлесу туралы кеңестер айтылып келді, алайда бұл әдістен шығып жатқан нәтиже де аз. Сол себепті бұл жүйені өзгертіп, жастармен өз тілінде сөйлесу әдісін қолға алу қажет деп ойлаймын. Және айтыла кететін тағы бір мәселе қазіргі жастардың заңнан алыс болуы, өз құқығына келетін болсақ: өмір сүру, денсаулық сақтау, демалу, білім алу, жеке меншік құқығы, жеке бас бостандығы, әркімнің жеке өміріне қол сұғылмаушылық, отбасында өмір сүру және т.б. қазіргі жастар ғана емес ересек адамдардың өзі де құқықтар мен міндеттерге келетін болсақ тек осы жоғарыда айтылған құқықтарды ғана біледі. Айта кететін тағы бір нәрсе ол-«Тұлғаның заңды білмей құқық бұзушылық жасауы, оны құқықтық жауапкершіліктен босатпайды деп айтқым келеді».

Адам баласында құқықтық тәрбие мен құқықтық жігерлі сана алдымен отбасынан басталады. Бүгінгі таңда қоғамды дамыту үшін әрқайсысымыз құқықтық заңға құрметпен қарап, өз бойымызға құқықтық сана мен жігерді шыңдауымыз керектігін өмір көрсетіп ортыр емеспе. Жоғарыда аталған қылмыс түрлерін болдырмау, оның алдын алу үшін құқықтық насихатты күшейтіп, құқықтық тәрбиені одан әрі жетілдіруіміз қажет деп ойлаймын [1].

ҚР-ның қылмыстық кодексінде кәмелеттік жасқа толмаған тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы мен жазасының ерекшеліктері бекітілген, кәмелетке толмағандар қылмыстылығының, оның негізгі сипаттамаларын, 18 жасқа дейінгі тұлғаларды қылмыс жасауға итермелейтін себептер мен шарттарын, олардың алдын-алу шараларын дайындау криминологиялық тұрғыда зерттеуге мүмкіндік ғана тудырмайды, сондай-ақ қажет етеді. Қазіргі таңда кәмелеттік жасқа толмаған балалардың қылмыстары күрт көбеюде мысал ретінде ацтатын болсақ; Жасөспірімдер арасында қылмыстардың бұрын негізінен үлкендерге тиесілі түрлері таралып бара жатыр: қару немесе есірткі саудасы; притон ұстаушылық немесе жеңгетайлық; кәсіпкерлер мен шетелдіктерді тонау, шабуыл жасау; азаматтардың өмірі мен денсаулығын қорлау, басқа да аяусыз тәсілдерді қолдану арқылы қол сұғушылық; жалған ақша жасау не оларды өткізу; валюта және бағалы қағаздармен алаяқтық әрекеттер жасау; ұрланғанды сату; өз орталарында рэкетерлықты жүргізу; дефицит тауарлрды күш көрсетіп қайта бөлуге қатысу т.б [3].

Кәмелетке толмаған қылмыстардың тұлғалық сипаттамасын зерттей отырып, криминологтар кәмелетке толмаған қылмыскерлер арасында ұл балалардың саны қыз балалардың санына қарғанда басымырақ екенін атап көрсетеді. Көптеген жылдар бойы криминологтар кәмелетке толмағандардың шұғылданатын ісінің түріне байланысты кәмелетке толмағандардың контингенттерінің қылмыстық белсенділігін тіркеген.

Криминологиялық тұрғыдан алғанда әр түрлі топ пен контингенттердің жақындасуы негізінен қылмыстың жасалу санының қарқынды өсуі есебінен болатындығы маңызды дерек болып табылады. Тұрақты кіріс көзі жоқ, жұмыс жасамайтын жіне оқымайтын жасөспірімдер криминалды белсендірек болып саналады. Олардың ортасында құмар ойындар, ішімдік, қоғамдық тәртіп нормаларына бағынбаушылықты көрсету, басқаша өмір сүретін және тәне тәрбиелі жасөспірімдер тобына деген кекшілдік жоғары бағаға ие [3].

Қылмыс жасаған жасөспірімдердің эмоционалды ерікті ортасында әдетте ұялу сезімінің төмендігі, басқалардың уайымына немқұрайлы қарау, өзін өзі ұстамау, жалғандық, өзін-өзі жоғары бағалау байқалады. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, кәмелетке толмаған жас қылмыскер – бұл қоғамға қоғамға қарсы әрекеттердің тұрақты стереотиптеріне, әдеттеріне ие тұлға. Көп жағдайларда жасөспірімдердің қылмысқа баруының екі фактор бар; біріншісі ата-ананың қарауынан тыс қалған кезде, екіншісі оның ортасы. Қоғамда жасөспірімдерге қарсы қылмыстардың көбеюі азаматтардың адамгершіліктік құндылықтарының жоғалтуын көрсетеді. Әсіресе, отбасында балалар мен жасөспірімдердің арасындағы қатынас айтарлықтай жағымсыз болады. Себебі отбасында балаға көңіл бөлетін адамның болмауы. Отбасында оның мүшелеріне қатысты қаталдық пен аяусыздықтың нысандарының түр-түрі жиі орын алуда. Оған балағаттау, кемсіту, соғу, құқыққа қайшы әрекетке риясыз көндіру жатады. Балаларды дұрыс тәрбиелеу олардың адамдық қасиетін кемсіту, психикалық және физикалық күш көрсету көбіне жанұяда орын алып жатады, сондай-ақ мектепке дейінгі мекемелерде, оқу орындарында, баларлар үйінде арнайы оқу тәрбиелеу мекемелерінде де көрініс табады. Осыған сәйкес жыл сайын аяусыздықтан қорғанып шамамен екі мың бала және жасөспірім өзін-өзі өлтіруге барады, елу мыңы үйлерінен, алты мыңы балалар үйінен қашады [5.,352 б].

Кәмелетке толмағандарға қатысты күш көрсетушілік қол сұғушылықтың ерекше тобына жыныстық күш көрсету жатады. Қазіргі кезде жасөспірімдерді өлтірумен, өлтіремін деп қорқытумен, аса ауыр дене жарақаттарымен, қорлаумен, балаларды ұрлаумен және басқа да жыныстық сипаттағы әрекеттер мен зорлау жиі кездесуде. Кейбір жағдайларда жоғарыда аталған жағдайларды бала өз көзімен көрген соң немесе үйдегі ата-ананың бала алдында дистанция сақтамау салдарынан болып жатады. Қазіргі өсіп келе жатқан жас буынның қатыгез болып, үнемі ашулану, сабырсыздық салдарына осы жағдайдар тікелей әсер етіп жатады. Әсіресе енді ғана үлкен өмірге қадам басып жатқан жасөспірімдер үшін. Жасөспірімдерге қатысты қылмыс жасайтын тұлғалардың сипаттамасы; психологиялық, интеллекетуалды, физикалық, психикалық, тәжіріибиелік дамуында көптеген ауытқулар болады. Оларға жалпы алғанда келесі белгілер тән:

а) жалпы қабалданған тәртіп нормаларына бағынбауды жария түрде көрсету;

б) ішімдікке, есірткіге құмарлылығы;

в) қайыршылық, еңбек етуден қашу;

в) жыныстық тізгінделмегендік, жыныстық ауытқулар;

г) ашулық, кекшілдік, аусыздық, күш көрсетудің жүйелі түрде көрінуі;

д) себепсіз ұрысу;

е) таныстары мен туыстарына қатысты кекшілдікті дәріптеу [5.,352 б].

2024 жылғы қаңтарда ҚР-да 12-29 жас аралығындағы 1,6 мың адам қылмыстық құқық бұзушылық жасады-бұл өткен жылмен салыстырғанда 6,7% - ға аз. Олардың ішінде 19 адам 14-15 жаста, 101 адам 16-17 жаста, 349 адам 18-20 жаста, 1,1 мың адам 21-29 жаста болды, деп хабарлайды ranking.kz.

Оның ішінде 226 адам теріс қылық жасады, 1,4 мың адам қылмыс жасады, оның ішінде 267 адам ауырлығы аз құқық бұзушылық жасады, 577 адам - ауырлығы орташа, 441 адам - ауыр, 73 адам - аса ауыр.

2023 жылдың ұқсас кезеңінде 12-29 жас аралығындағы 1,7 мың адам қылмыстық құқық бұзушылық жасады, оған қоса жылына 25,1%.

Көбінесе жастар "Ұрлық" бабы бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтар жасады: 514 адам - өткен жылмен салыстырғанда 8,5% - ға аз [4.,231 б].

Құқықбұзушылықтар тығыз қоныстанған аймақтарда жасалған.Көбінесе:

- Астана (207 адам, минус 3,7%),
- Алматы облысы (103 адам, минус 8,8%),
- Шымкент (93 адам)
- Түркістан облысы (86 адам) [4.,230 б].

Қылмыстық құқық бұзушылық жасалған уақытта он алты жасқа толған адам ҚК-нің 15-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық жауаптылыққа жатады. Адамның қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін жасын анықтаудың негізі кәмелетке толмағанның сана-сезім деңгейі, не болып жатқанын түсіну және соған сәйкес мағыналы әрекет ету қабілеті болып табылады. Сондықтан мұндай қабілеті жоқ жас балалар қылмыстық құқық бұзушылықтардың субъектілері ретінде танылмайды. Тәрбие мен өмірлік бақылаулардың нәтижесінде бірте-бірте қаупті сезіну қабілетінің мінез-құлықы қалыптасады [3].

Кейбір әрекеттердің қауіптілігі жасөспірімге бала кезінен ата-аналары, тәрбиешілері және басқа да ересектер үйреткен кезде айқын пайда болады: бейтаныс адамды алмаңыз, мылжыңнан атпаңыз, адамдарға тас, таяқ, басқа да ауыр заттарды лақтырмаңыз, отпен абай болыңыз және т.б. Пайдалы кеңестер, ұсыныстар ерте жастан өмірге, басқа адамның денсаулығына, біреудің мүлкіне, әлеуметтік тәртіпке қол сұғу қаупін түсінуге көмектеседі. Белгілі бір жасы жасөспірімнің қазірдің өзінде жинақталады, өмірлік тәжірибесі, қабілеті пайда болады сезініп, өз іс-әрекеттері және немесе одан кем дұрыс нұсқаларын таңдау өз мінез-құлық. Он төрт жасында қылмыс жасаған адамдар ҚК-нің 15-бабының 2-бөлігінде көрсетілген қылмыстар үшін ғана қылмыстық жауаптылыққа жатады. Кейбір заңгерлердің арасында 14 жастан бастап қылмыстық жауапкершілік ең ауыр қылмыстар үшін заңда белгіленген деген пікір бар, оны бірнеше негіздер бойынша келісуге болмайды. 14 жастан бастап бірқатар қылмыстар үшін жауапкершілікті белгілеу қылмыстық заңның шамадан тыс қатаңдығының көрінісі емес, әсіресе гуманизм принципіне сүйене отырып, маңызды әлеуметтік негіздердің ертерек танылуына және оларды қорғауды күшейту қажеттілігіне байланысты заң жасөспірімдерді қылмыстық жауапкершілікке тартылу және жаза тағайындау кезінде неғұрлым жеңіл көзқарасты қамтамасыз етеді. Әр түрлі зерттеулердің мәліметтеріне сүйене отырып, заңгерлер мен психологтар 14 жастан 16 жасқа дейінгі кезең кез-келген адамның жетілуінің белгілі бір физиологиялық кезеңі деп санайды және 14 жасында ол қорытынды жасай алады және өзінің мінез-құлқын басқара алады [3].

Қылмыстық жауаптылықтың жалпы жасын 16 жастан бастап белгілеу нақ осы жастан бастап ҚК-нің 15-бабының 2-бөлігінде аталмаған кез келген қылмыстық құқық бұзушылық үшін жауаптылық басталатынын білдірмейді. ҚР ҚК-де субъектінің ерекше белгілеріне немесе объективті жағының ерекшеліктеріне байланысты тек кәмелетке толған адамдар ғана жүзеге асыра алатын қылмыстық құқық бұзушылықтар бар. Кейде бұл қылмыстық кодекстің Ерекше бөлігінің нормасында тікелей айтылады. Мысалы, Қылмыстық Кодекстің 132-бабында кәмелетке толмаған адамды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тартқаны үшін 18 жасқа толған адам ғана жауапқа тартылуы мүмкін. ҚК-нің 139-бабында кәмелетке толған еңбекке қабілетті балалардың өздерінің еңбекке жарамсыз ата-анасын күтіп-бағуға сот шешімі бойынша қаражат төлеу жөніндегі міндеттерін үш айдан астам орындамағаны үшін жауапкершілігі белгіленген [6].

ҚР ҚК-ін басқа елдердің заңдары мен салыстыратын болсақ; Египетте, Ираста, Ливанда, Йеменде, Ирландияда және бірқатар басқа мемлекеттерде 7 жастан бастап қылмыстық жауапкершілікке тартуға мүмкін- дік беретін өте төмен жас шамасы қарастырылған. Шотландияда қылмыстық жауапкершілік 8 жастан бастап, 10 жастан бастап - Англия мен Уэльсте, Сол- түстік Ирландияда және Австралияның көптеген штаттарында белгіленген. Кейбір штаттарда қылмыстық жауапкершіліктің ең төменгі жасы 13 жастан бастап белгіленеді – АҚШ бірқатар штаттарда, Франция, Өзбекстан және т.б; 14 жастан бастап – Болгарияда, Солтүстік Кореяда, Норвегияда, Румынияда, Германияда, Жапонияда, ТМД елдерінің көпшілігінде және т.с.с. Данияда, Финляндияда, Швецияда және басқа штаттарда қылмыстық жауапкершілік 15 жастан басталады. Алайда, мемлекеттердің басым көпшілігінің заңнама- сында қылмыс жасаған адамға қылмыстық жауапкершілік 16 жастан бастап қарастырылған [6.,237 б].

Кәмелеттік жасқа толмағандардың қылмыстық жауаптылығы 16 жастан басталады.Адам өлімі бойынша 14жастан бастау алады.Кәмелетке толмағандардың ісімен Ювеналды соттар жұмыс жасайды.Ювеналды сот – кәмелетке толмағандар құқықтарын қорғау кепілі.Демократиялық,зайырлы,құқықтық және әлеуметтік мемлекет негізін қалаушы бағыттарының бірі,бала құқығын қорғау мәселесі болып табылады [3].

Қазақстан Республикасы Конституциясының 27 бабына сай неке мен отбасы, ана мен әке және бала мемлекеттің қорғауында болады [1].

Бала құқығын қамтамасыз ету қазіргі заманның ауқымды проблемасына жатады, оның шешіміне барлық дүниежүзілік қауымдастық мүдделі.

Біздің Республикада балалар құқығына үлкен назар аударылатынын атап өту керек. Мәселен, бала құқығын қамтамасыз ету мәселелеріне 2008 жылғы 8 тамыздағы «Баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы арналған, 1998 жылғы 17 желтоқсандағы «Неке және отбасы туралы», сондай-ақ басқа нормативтік құқықтық актілер бар.Сонымен қатар, қазіргі уақытта Қазақстанда жас ұрпақты жағымсыз факторлар әсерінен қорғауды қамтамасыз ету үшін және жас ұрпақтың дамуы үшін барлық алғышарттарды құруда ювеналды әділет органдарын құрудың өткір қажеттілігі туындады.

Балалардың құқықтарын және заңды мүдделерін қорғауға қатысты мәселелерге 2009-2011 жылдары Қазақстан Республикасында Ювеналды әділет жүйесін дамыту қағидасын және 2010-2011

жылдары Қазақстан Республикасында құқықтық саясат қағидаларын жүргізу жұмыстары арналған. Кәмелетке толмағандарға қатысты шараларын қолдану барысында оның барлық кезеңдерінде құқық әділдігінің тиімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік беретін, Қазақстанда ювеналды әділет элементтерін кезең-кезеңмен енгізу және дамыту аталған қағидаларда қарастырылды. Бұл әділет, ішкі істер органдарында, білім беру және ғылым жүйесінде, соттарда, прокуратура мен адвокатурада кәмелетке толмағандармен жұмыс жасау жөніндегі мамандандырылған бөлімшелердің қызметін жақсартуды қамтиды [1].

2017-2018 жылдардағы бақылау сот коллегиясы судьясының деректеріне сүйенсек Қазақстанда балалар құқығын қамтамасыз етудің маңызды қадамы ҚР Президентінің Алматы және Астана қалаларында кәмелетке толмағандар бойынша мамандандырылған ауданаралық соттарды құру тәжірибесін енгізу туралы жарлығы болды. Екі қаладағы бұл тәжірибе өзге өңірлерде де осы сынды сот құруды көрсетті.«Бүгінгі таңда Қазақстанда 19 сот жұмыс істейді. Ол Алматы облысында, Қарағанды және Шығыс Қазақстан облысында 2 соттан болса, өзге өңірлердің орталықтарында 1 данадан бар», - деді ол.Оның айтуынша, ювеналды соттың жалпы саны 57 судьяны құрайды. Олардың 40 пайызында 10 жылдық еңбек өтілі болса, 14,8 пайызы екінші жоғары білімді.«2012 жылы қайта құрылған ювеналды соттардың құрамында бұрын-соңды судья болып қызмет еткен адамдар немесе екінші жоғары білім алған мамандар таңдалды», - деді ол.Айта кететін жағдай, ювеналды соттар 2012 жылы ҚР Президентінің жарлығы бойынша құрылды [2].

Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінде жасөспірімдердің қылмыстық жауаптылығына жеке тарау арналған, оларға жаза тағайындаудың ерекшеліктері бар, кәмелетке толмағандарға жаза тағайындауда заң талаптарын қатаң сақтап, олардың құқықтарының өрескел бұзылмауын қамтамасыз ету керек.Өз құзіреті шегінде қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істерді қарастыратын, сондай-ақ тараптардың бірі кәмелетке толмағандар болып табылатын сот ювеналды (балаларға қатысты) деп аталады. Ювеналды соттар жазалауға ғана емес, жас заң бұзушыларды жолға салуға, жасөспірімнің қылмыс жасау себептеріне тереңірек үңілуге бағытталған. Бүгінгі таңда облысымызда 1 050 000 кәмелетке толмаған балалар тіркелген, яғни жалпы халық санының 40%-ын құрайды. Кәмелетке толмағандардың қатысуымен жасалатын қылмыстардың басым көпшілігі ұрлау, тонау, қарақшылық сияқты қылмыстар болып табылады. Бұл санаттағылар көбіне ұялы телефондар, ойын компьютерлері, ақша, киім-кешектерді жымқырып, істі болып жатады. Бүгінге дейінгі тіркелген қылмыстардың 70%-ы ұялы телефон ұрлауға қатысты. Жасөспірімдер мұндай қылмысты көбіне топтасып жәбірленушіге күш көрсету арқылы жасайды. Сондықтан олардың қылмысы ауыр қылмыс ретінде дәрежеленеді.Осыған орай, жасөспірімдердің адамға жаза тағайындау кезінде қылмыстың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесі, кәмелетке толмаған айыпкердің жеке басы, сонымен бірге оның қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі мінез-құлқы, жауаптылық пен жазаны жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, сондай-ақ тағайындалған жазаны сотталған адамның түзелуіне және өмірі мен тәрбиесінің жағдайлары, психикалық даму деңгейі, жеке басының өзге де ерешеліктері, сондай-ақ оған жасығұлкен адамдардың ықпалы ескерілуі керек [3].

Жасөспірімдердің істері жөніндегі бөлімшелердің учаскелік инспекторлары кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстардың, құқық бұзушылықтардың және қадағалаусыз қалудың алдын алу, жолын кесу мақсатында, құқық бұзушы жасөспірімдерді, балалардың құқық бұзуына жағдай туғызушы ата – аналарын, басқа да ересек адамдарды, егер де олардың құқыққа қарсы немесе қоғамға қарсы мінез-құлқы белгіленген тәртіппен соттың, қамқорлыққа алу органдарының, оқу тәрбие, емдеу мекемелерінің, кәмелетке толмағандарды уақытша оқшаулау, бейімдеу, ақтау орталығы, қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері әкімшіліктерінің және ішкі істер органдарының басқа да бөлімшелерінің үкімінде, анықтауында, шешімінде, мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдардың, қоғамдық ұйымдардың хабарламаларында, азаматтардың шағымдары мен арыздарын тексеру материалдарында анықталса, онда оларды 10 күндік мерзім ішінде есепке алады [5.,352 б]. Бақылау істерін (N 6,7 қосымшалар) және бақылау – тіркеу карточкаларын (N 7а қосымша) ашуды қамтитын профилактикалық есепке қалалық, аудандық, желілік ішкі істер органдары қызмет көрсететін аумақта тұратын адамдар алынады. Жасөспірімдердің тұрғылықты жері бойынша да, көлік объектілерінде де құқық бұзушылықтар жасаған жағдайларда, олар тұрғылықты жері бойынша қалалық, аудандық ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелерінің есебіне алынады. Көліктегі ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істер жөніндегі бөлшелері қалалық, ауңдандық ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі юөлімшелерінің лауазымды адамдарына осы адамдар тарапынан жасалатын қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі жұмыстарына көмек көрсетеді. Қалалық, аудандық, желілік ішкі

істер органдарының бастығы немесе оның қызмет жөніндегі орынбасары кәмелетке толмағандардың, балалар мен жасөспірімдер тарапынан құқық бұзушылықтар жасауға жағдай туғызушы ата-аналарының, жасөспірімнің жеке тұлға болып қалыптасуына теріс әсер ететін басқа ересек адамдардың құқыққа қарсы мінез -құлықтарын растайтын материалдары болған жағдайда есепке алу туралы жазбаша түрде рұқсат береді. Статистикалық есеп беруде бұл кәмелетке толмағандар мен олардың ата-аналары олармен профилактикалық жұмыстар ұйымдастыруға толық көлемде жауап беретін көліктегі ішкі істер органдарының тек кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің есебінде тұратындар ретінде көрсетіледі. Тұрғылықты жері бойынша қалалық, аудандық ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелерінің осы санаттағы жасөспірімдер тарапынан жасалған қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алуда, жолын кесуде, ашуда бұл құқық бұзушылар есебінде тұрған көліктегі ішкі істер органдары кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі бөлімшелердің лауазымды адамдарына көмек көрсетеді [2].

Осы аталған мәселерді шешу немесе алдын алу шараларына келетін болсақ- ең бірінші бұл мәселені отбасылық деңгейде шешіп алуымыз қажет. Ол үшін менің ойымша мектептегі мұғалімдердің ата-анамен тығыз байланыста болуы керек. Мектеп немесе балабақшаларда ата-аналарға арналған тәрбие курстарын ұйымдастыру керек. Қазіргі дамыған заманда ата-ананың баламен жұмыс жасауы қиын болған жағдайда- олар үшін отбасылық кеңес беру орталықтарын көбейту қажет. Және балаға отбасындағы зорлық-зомбылық орын алған жағдайларда ең бірінші орында сол жағдайдың алдын алу қажет. Себебі кішкентай балалар үшін бұл жағдай ауыр психологиялық бұзылыстарға алып келуі мүмкін. Екінші орында ол- білім беру мекемелерінің деңгейінде мектеп немесе балабақша т.б. оқу орындарында жұмыс атқаратын психологтардың балалармен тығыз жұмыс жасауы керек. Көп жағдайларда мектеп психологтары балалармен жұмыс жасау кезінде бұрынғы заманғы тәсілдерді пайдаланады. Менің ойымша ол бағытты өзгертетін уақыт келіп жетті. Себебі ол бұрынғы замандағы балалар қазір жоқ, қазір жастар басқаша деңгейде ойланады. Қазіргі дамыған заманның балаларымен үлкен кісімен сөйлескен секілді емес, өз тілдерінде өз деңгейлерінде сөйлесіп жұмыс жасаған дұрыс деп ойлаймын. Және педагогтар мен психологтар қиын оқушылармен жеке жұмыстар жүргізулері керек. Мектеп мекемелеріне құқықтық сауаттылық сабақтарын енгізу қажет. Көп жасөспірімдер мен кәмелеттік жасқа толмаған балалар өз құқықтары мен міндеттерін білмеу салдарынан көптеген құқық бұзушылықтар жасауда. Оқушыларға ең бірінші орында заңды білмей құқық бұзушық жасау оны құқықтық жауапкершіліктен босатпайтынын түсіндіру қажет. Үшінші орында- мемлекеттік және қоғамдық деңгейде шешу қажет бұл мәселелерді. Мысалы жастарға арналған спорт, өнер, және кәсіптік үйірмелерді қолжетімді етіп жасау керек. Бос уақыттын тиімді жұмыстарға жоспарламаған бала ертеңгі күнде жаман жолдарға түсіп кетпеуіне кім кепіл. Сол себепті жоғарыда айтылған үйірмелердің бағасын қолжетімді етіп жасау қажет. Менің ойымша ол үйірмелерге көп балалы және әлеуметтік жағдайлары төмен отбасылардың балаларын тегін қатысуға мүмкіндік беру қажет немесе белгілі бір жеңілдіктер қарастырған жөн. Және мектепте жасөспірімдер полициясымен тығыз жұмыс жүргізу керек. Мектеп оқушылары жасөспірімдер полициясынан қорқып қашу керек емес, керісінше қорыққан кезде келіп сол кісілердің көмегіне еркін жүгіне алатындай жағдай жасау керек деп ойлаймын. Және оқу орындарында балалар мен жасөспірімдерге арналған медиа-контетті сүзгіден өткізіп сол жайында жиналыстар мен түсіндірме жұмыстары көптеп жүргізу қажет. Себебі әлеуметтік желіне қазіргі таңда түрлі ақпараттар мен оған қоса түрлі ойын түрлері т.б. жалған ақпараттар тізімі қаптап кетті емес пе. Балаларға ненің дұрыс ненің бұрыс екенін түсіндіріп атып отыру қажет деп ойлаймын.

Қорытындылай келсек жасөспірімдер қылмысы – кез келген елдің әлеуметтік тұрақтылығы мен болашағына тікелей әсер ететін маңызды мәселе. Себебі құқық бұзушылыққа барған әрбір жасөспірім – ертеңгі күні ересек азаматқа айналады. Егер бұл кезеңде оның бойындағы теріс мінез-құлық дер кезінде түзетілмесе, ол қоғамға қауіпті тұлғаға айналуы мүмкін. Сондықтан да жасөспірімдер арасындағы қылмыстардың алдын алу – тек құқық қорғау органдарының ғана емес, бүкіл қоғамның, соның ішінде отбасының, мектептің, жергілікті билік пен қоғамдық ұйымдардың ортақ міндеті. Бұл мақалада жасөспірімдерді қылмысқа итермелейтін негізгі себептер – отбасындағы тәрбие кемшіліктері, әлеуметтік теңсіздік, құрдастар қысымы, білім беру жүйесіндегі олқылықтар және бос уақыттың дұрыс ұйымдастырылмауы екені анық көрсетілді. Сонымен қатар, жасөспірімдердің құқықтық жауапкершілік шегі, оларға қолданылатын жаза түрлері мен олардың ерекшеліктері жан-жақты талданды.

Қылмыстық әрекет жасаған жасөспірімді қоғамнан шеттету емес, қайта оны оңалтып, дұрыс бағыт-бағдар беру – қазіргі заман талабына сай тәрбиелеудің басты мақсаты болуы тиіс. Сондықтан да

жазалаудан бұрын тәрбиелеу, түсіндіру, бағыт беру және қолдау көрсету арқылы ғана жасөспірімдердің теріс жолға түсуінің алдын алуға болад. Бүгінгі таңда жасөспірімдермен жұмыс істеуде жүйелі тәсіл қажет. Бұл – құқықтық білім беруді күшейту, отбасылық құндылықтарды жаңғырту, мектеп пен мұғалімнің тәрбиелік рөлін арттыру, бос уақытты тиімді ұйымдастыру және әлеуметтік қолдау тетіктерін жетілдіру. Жасөспірімге дер кезінде қолдау көрсетіліп, оның бойындағы қабілеттер дұрыс бағытқа бағытталса, ол тек қоғамға зиян келтірмейтін тұлға ғана емес, қайта ел болашағына үлес қосатын азамат болып қалыптасады.

Қорыта келе, жасөспірімдер жасаған қылмыстардың алдын алу үшін барлық мүдделі тараптардың – ата-аналар, мұғалімдер, психологтар, құқық қорғау органдары, мемлекет пен қоғамның бірлескен және үйлесімді жұмысы қажет. Бұл – еліміздің болашағы үшін ең маңызды инвестициялардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы. / [Электрондық ресурс] — қол жеткізу режимі. — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/ 1995 жыл, 30 тамыз.
2. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы / [Электрондық ресурс] — қол жеткізу режимі. — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132_
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. / [Электрондық ресурс] — қол жеткізу режимі. — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226
4. Е.О.Алауханов. Е.Т.Әбілезов. Т.Ә.Бапанов. Р.Е.Қайдаров // Қылымыстық құқық (жалпы және ерекеше бөлімдер (альбом-кесте)). Алматы: «NURPRESS»,2011.-230 б.
5. А.Н.Ағыбаев // Қылмыстық құқық жалпы бөлім. Алматы: «Жеті Жарғы»,2001.-352 б.
6. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Общая часть Т.1. https://atyrau-edu.kz/fund/show/003662a0-5cce-48ac-8593-1faf8b5a8386

РЕЗЮМЕ / RESUME

Бирманова Ақсұңқар Исланбековқызы
Шулкинбаева Зауре Дүйсембековна
Карагандинский университет им. академик Е.А. Бөкетова, Караганда, Республика Казахстан

ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СОВЕРШАЕМЫЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ ОБВИНЯЕМЫМИ: ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И МЕРЫ ПРОФИЛАКТИКИ.

В данной научной статье всесторонне рассматриваются причины преступлений, совершаемых подростками, вопросы юридической ответственности, основные проблемы, толкающие детей к преступности, и меры профилактики. Автор анализирует причины, толкающие их к преступным деяниям, социальные, семейные, психологические, экономические факторы, показывает их влияние на общество. В статье рассматривается специфика закона о юридической ответственности подростков и виды наказания. Кроме того, даются конкретные рекомендации по предупреждению преступности - укрепление семейного воспитания, совершенствование системы образования, эффективная организация досуга молодежи, повышение правовой грамотности. Кроме того, излагаются основы наиболее распространенных проблем в современных детско-родительских отношениях. Излагаются ошибки, допускаемые окружением ребенка и родителями, и их последствия. Данное исследование имеет практическое значение, поскольку рассматривает эффективные пути максимальной реинтеграции подростков в общество. Кроме того, приводится общая статистика преступлений, совершаемых несовершеннолетними и подростками среди современной молодежи.

Ключевые слова: уголовная ответственность, уголовная политика, правонарушение, подростки, родители, наказание

Birmanova Aksunkar Islanbekovkyzy
Shulkinbaeva Zaure Duysembekovna
Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

CRIMES COMMITTED BY MINOR ACCUSED: LIABILITY AND PREVENTIVE MEASURES

This scientific article comprehensively examines the causes of crimes committed by teenagers, issues of legal liability, the main problems that push children to crime, and preventive measures. The author analyzes the reasons that push them to criminal acts, social, family, psychological, economic factors, shows their impact on society. The article examines the specifics of the law on legal liability of teenagers and types of punishment.

In addition, specific recommendations are given for the prevention of crime - strengthening family education, improving the education system, effectively organizing youth leisure, increasing legal literacy. In addition, the basics of the most common problems in modern parent-child relationships are outlined. Mistakes made by the child's environment and parents and their consequences are outlined. This study is of practical importance, since it examines effective ways of maximum reintegration of teenagers into society. In addition, general statistics of crimes committed by minors and teenagers among modern youth are provided.

Key words: Criminal liability, criminal responsibility, teenagers, parents, punishment

References

1. Constitution of the Republic of Kazakhstan. / [Electronic resource] — access mode. — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/ August 30, 1995.

2. On the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan / [Electronic resource] — access mode. — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132_

3. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. / [Electronic resource] — access mode. — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226

4. E.O.Alaukhanov. E.T.Abilezov. T.A.Bapanov. R.E.Kaidarov // Criminal law (general and special sections (album-table)). Almaty: "NURPRESS", 2011.-230 p.

5. A.N.Agybayev // Criminal law, general section. Almaty: "Zhety Zhargy", 2001.-352 p.

6. Commentary on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. General part T.1.
https://atyrau-edu.kz/fund/show/003662a0-5cce-48ac-8593-1faf8b5a8386

UDC 351.88
ISTIC 10.07

Vorotin Valerii Evgenievich
Doctor of Science in Public Administration Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, State Ecological Academy of Ukraine, Kiev city, Ukraine
Prodanyk Vasyli Mikhailovich
Educational and Scientific Institute of International Relations and Social Sciences, «Higher Educational Institution» Interregional Academy of Personnel Management, Kiev, Ukraine

DECENTRALIZATION AS A PUBLIC ADMINISTRATION REFORM: THEORETICAL AND REGULATORY ISSUES

In the context of public administration transformation, the implementation of decentralization mechanisms becomes particularly relevant. This reform aims to redistribute administrative powers from central authorities to local self-government bodies to enhance institutional resilience, management efficiency, and the quality of public service delivery to citizens. Decentralization is viewed not only as a structural transformation but also as a vital element in forming an effective model of public administration in a democratic society.

This article explores the theoretical foundations and main directions of the decentralization process of public administration (mechanisms and instruments) for local and regional development in the current context of further reforms and modernization of the state governance system. It also defines the leading experience of countries with developed market economies in territorial development.

The article substantiates theoretical approaches to addressing the decentralization problem and the functioning of key organizational and economic mechanisms of local and regional development in the context of legislative support and the conditions of further reform of public (state and local) administration in Ukraine.

It is proven that problems in the sphere of "resource dependency" of local authorities arise due to the growing number of issues related to the effective functioning of organizational mechanisms of development, as local governments lack comprehensive legislative foundations for resource support in executing the powers delegated to them during the decentralization reform process.

Keywords: public administration, regional governance, reform, local development, decentralization reform, resource provision.

Problem Statement. Decentralization is an essential element in ensuring the active and significant role of local governments in democratic governance. Scholars pay considerable attention to the role of self-governance processes in the establishment and functioning of democracy in the world amid global transitional changes.

The aim of this study is a comprehensive analysis of the theoretical and practical aspects of the decentralization reform within the context of contemporary public administration. The article examines institutional, legal, and organizational prerequisites for decentralization, identifies key challenges to its implementation, and proposes ways to increase its effectiveness amid politico-administrative transformations.

In the late 20th century, theoretical analyses of local democracy spread within the transitological paradigm, which came to be understood as a framework for implementing democratic behavioral patterns. A key role was given to representative democracy—elections of local leaders—which also influenced decentralization processes in various countries.

Analysis of Research and Publications

D. Burns defines local democracy as a system of exercising power at the local level, where citizens have the authority to oversee local self-government bodies and participate directly in decision-making. He argues that local authorities do not represent the entire society, so citizens must actively shape local policy to make local governance more effective and democratic.

Local democracy is also defined more broadly: as a type of self-government that is autonomous, effective, transparent, and representative; it functions within civil society and guarantees citizens' political rights.

Since the late 1980s, many countries have embarked on the path of decentralization. The main goal (and reason) for decentralization is the need to improve the overall efficiency of the public sector by enhancing the responsiveness, accountability, and effectiveness of local governments in policy-making and service delivery, thereby increasing public satisfaction with the performance of state bodies. Additionally, decentralization is driven by several benefits.

Hence, the goal of decentralizing power should be seen as the clear and balanced distribution of authority, resources, and responsibilities between central government bodies and local self-governments.

Achieving the research goal is impossible without a clear definition of the form and substance of decentralization, its components, types, and models of implementation. However, it should be noted that neither in theory nor in public administration practice has a single unified concept of decentralization of power emerged. This directly indicates that decentralization is a relative concept, defined depending on scholars' and practitioners' focus on its particular aspects, forms, or approaches to its content—viewed as a governance principle, a managerial regime, an element of the organizational structure of public administration, a method of managerial influence, a process of power distribution and implementation, or a form of organizing public authority and public administration [1].

The term *"decentralization"* (from Latin *de-* meaning negation) refers to a managerial political system designed to make authoritative decisions geographically or organizationally outside the direct influence of central authority. It is a political process whereby a central government delegates certain powers to the local level to optimize the practical resolution of national issues and implement specific regional or local programs.

According to Yu. Tikhomirov, decentralization of governance involves expanding and strengthening the rights and powers of administrative-territorial units or lower-level bodies while simultaneously narrowing the rights and powers of the respective center.

A.M. Belispaev believes that in the decentralization process, the state transfers a substantial part of the social and political organization of society to local authorities, either through self-governance or local state administration. The latter is considered a transformation of self-governance with direct state participation. In this way, the state, through its authorized bodies, performs managerial functions in organizing local society.

D.V. Lyapin proposes a useful classification, suggesting that decentralization can be interpreted in broad, narrow, and traditional senses. In the broad sense, it encompasses all constitutional forms of dispersing state power, aligning it with the system of checks and balances in both "horizontal" and "vertical" dimensions. He maintains that decentralization applies to any public power, whereas the separation of powers applies only to the state. Decentralization may have constitutional, legislative, or contractual legal origins, while separation of powers has only the first two. Based on this, the author asserts that decentralization is a more general phenomenon than the separation of powers.

In the narrow sense, decentralization of state power is defined by Lyapin as a constitutional method of distributing authority, wherein powers are purposefully transferred from the national to other levels of government, within specific parameters and in an established manner [2].

In the traditional sense, Lyapin defines decentralization as a constitutional method of dispersing executive power through downward delegation of authority between institutions of the executive branch, with oversight carried out within the bounds of the delegated powers.

According to L. Melnychuk, decentralization is a method of organizing public authority - a governance system wherein the state transfers the right to make decisions on certain issues or within specific spheres to local or regional structures. It is a method of defining and dividing responsibilities and functions, redistributing authority and competencies between levels of governance, most of which are transferred from the central level downward, thus becoming the domain and responsibility of local authorities.

Main Content. In the context of the development of a democratic society and increasing demands for the quality of public administration, decentralization of power is seen as a key mechanism for ensuring sustainable regional development, enhancing the role of territorial communities, and forming an effective model of state governance. The implementation of decentralization processes in Ukraine is driven by the need to improve transparency, accountability, and adaptability of management structures, as well as the active involvement of citizens in local decision-making processes.

Modern transformations in public administration are influenced by global challenges and the need to adapt to European standards. In this context, decentralization becomes not only a tool for redistributing powers but also a factor in shaping a new managerial culture. Issues of legislative support for the reform, institutional accompaniment, professional training of personnel, and sustainable resource provision for local self-government bodies gain significant importance.

A central aspect of the reform is the creation of amalgamated territorial communities to which significant administrative and financial powers are delegated. However, in practice, the decentralization process faces a number of challenges: insufficient financial resources, weak local human resource capacity, fragmented regulatory frameworks, and inadequate interaction between different levels of government. These problems reduce the reform's potential and require a comprehensive approach to overcoming them.

Special attention should be paid to the institutionalization of decentralization processes: it is necessary to clearly delineate the powers between central government bodies and local self-government authorities, ensure sustainable financing of local budgets, and implement mechanisms to monitor the effectiveness of managerial decisions at the local level. Effective decentralization is impossible without establishing a system for the continuous professional development of management personnel, fostering a culture of leadership at the local level, and integrating digital technologies into governance.

In addition, an important direction is the development of intermunicipal cooperation, which allows local self-government bodies to pool resources and efforts to solve common problems. In the context of military aggression against Ukraine and the need to restore territories affected by hostilities, decentralization acquires an additional dimension - as a tool of resilience and recovery.

The transition to a new model of public administration requires the reformatting of managerial practices, increasing civic participation, and enhancing the transparency of decision-making. In this context, decentralization should be perceived not as a completed process but as a strategic direction that requires constant adjustment, scientific support, and adaptation to socio-economic conditions.

Thus, the decentralization reform in Ukraine is a systemic, multi-level process requiring coordinated efforts from state authorities, local self-government, the academic community, and civil society.

Theoretical Approaches to the Definition of Decentralization. In academic articles, dissertations, monographs, and other public literature, the following approaches to the definition of decentralization are found:

- the transfer of certain functions of state administration from central executive bodies to local executive bodies and local self-government bodies, expanding the powers of lower-level bodies at the expense of higher ones;
- a characteristic phenomenon in the field of public administration, caused by both objective and subjective factors, representing a certain opposite of centralization, and a way to reflect centralization;
- a process of transferring certain functions and powers from higher levels of governance to lower levels (from central executive bodies to local executive bodies and local self-government bodies); in a broad sense, the weakening or abolition of centralization;
- autonomy in management approaches considering the diversity of local features while maintaining unity in essential matters [3].

Decentralization of public administration is also understood as the process of transferring responsibility for planning and implementing resource provision, distribution, and other components of social

management from central government bodies to regional, local executive bodies, and local self-government authorities.

At the same time, since «local affairs can be managed either by officials appointed from above, working locally (local administration), or through self-governance by the population of administrative-territorial units (local self-government)», some scholars see decentralization as the expansion and strengthening of the rights of territorial communities to independently resolve local issues and implement their tasks within the framework established by law and under the responsibility of authorized bodies and officials. This interpretation involves granting a broader range of powers and functions to bodies not belonging to the executive branch and relatively independent from it - namely, local self-government bodies.

Other scholars argue that decentralization involves expanding the competence of local administrative bodies and transferring the powers and responsibilities for implementing state functions from central government bodies to subordinate local bodies [4].

Accordingly, in the academic literature, two types of decentralization are usually distinguished:

- administrative (bureaucratic) - expanding the competencies of local administrative bodies that are appointed by and accountable to the central government but granted a degree of operational independence;
- democratic - the creation of a comprehensive local self-government system where local matters are resolved not by representatives of central government but by persons elected by the population of the respective communities or regions.

An analysis of these definitions shows that decentralization is understood as a phenomenon, an action (transfer or process of transfer), and as a managerial characteristic (autonomy). The successful implementation of decentralization strategies depends on political will and active legislative activity from central government bodies. Factors driving decentralization include efficiency, transparency, subsidiarity, mobilization, and accountability. Moreover, decentralization involves a broader range of actors in implementing public tasks and functions—not limited to territorial units, and hence, local self-government bodies. Countries define their decentralization objectives based on national development characteristics.

The main objectives of public administration decentralization in Ukraine include [5]:

- clear delineation of the areas of responsibility, functions, and accountability between central, regional, and local levels of government;
- allocation of appropriate financial resources and coordination of budgetary procedures for the effective delivery of public services;
- improvement of transparent decision-making procedures by government bodies and local self-government authorities with the involvement of citizens in governance;
- definition of services provided at each level of government, clear distribution of own and delegated powers, elimination of inconsistencies between decision-making powers and responsibility for service provision;
- development of communication and information strategies for interaction between different levels of government and the public.

One of the key tasks of decentralization in Ukraine is changing the constitutional and legal status of district and regional councils, primarily involving a shift from centralized to subsidiary regional policy in matters of budgeting, taxation, and the organization of local government [6].

Noted advantages of decentralization include:

- decentralization, by transferring the management of affairs directly into the hands of the concerned parties, has democratic advantages, with democracy being much more feasible at the local level than nationally;
- decentralized governance, provided that necessary resources and conditions are ensured, is much lighter and far more practical than centralized governance.

The necessity and effectiveness of decentralization are emphasized by A. Yevtushenko: «No matter how strong the central government is, it will never be fully democratic unless it relies on the initiative and self-governance of citizens. This type of governance strengthens the foundations of statehood, stabilizes the political system, and ensures the unity and integrity of the country» [7].

We believe the following positive features of decentralization are important:

- enabling the central government to focus on national-level issues that cannot be effectively addressed by other administrative bodies;
- in a decentralized system, each level of governance performs those functions which it can optimally handle;
- increasing citizen engagement in governance processes, which fosters a sense of dignity and

loyalty to public policy and decisions to which they contributed;

- positive influence on citizens' mentality;
- strengthening the overall economy by encouraging local authorities to participate in local economic development.

Moreover, decentralization involves the delineation of competencies and the specification of powers not only vertically (clear definition of decision-making procedures at different levels of governance) but also horizontally (distribution and definition of functions and competencies of all other elements of public administration besides the governing body). Academic literature distinguishes various types and forms of decentralization. In particular, by subject and field of influence, three main types are identified:

- territorial - creating public administration bodies that will independently manage administrative-territorial units, separate from and outside the hierarchical system of state power, i.e., local and regional self-government bodies;
- functional - recognizing autonomous and independent specialized organizations as holders of public authority, delegating them the right to perform a certain set of public tasks;
- sectoral - professional self-governance as a system of managerial relationships among all representatives of a particular profession, implemented by a legally recognized representative organization under the supervision of state authorities [8].

Conclusions. The conducted analysis showed that decentralization is an integral part of the reform of the public administration system in Ukraine and plays a key role in the transformation of the state's management model. The reform is aimed at the redistribution of powers, strengthening the role of local self-government, improving the quality of public services, and bringing decision-making closer to citizens.

The implementation of decentralization processes is accompanied by a number of challenges, among which the most significant are: normative-legal uncertainty, insufficient institutional capacity at the local level, limited financial resources, a shortage of qualified personnel, and limited citizen participation in administrative processes. These factors require a comprehensive approach to the improvement of the reform.

In current conditions, the need for the following becomes particularly relevant:

- Further normative regulation of the system of powers between levels of government;
- Sustainable financial support for the activities of local self-government bodies;
- Implementation of monitoring systems for the effectiveness of administrative decisions;
- Development of human resources through continuous education and professional training of managers;
- Encouragement of citizen participation in decision-making at the level of territorial communities.

It is also important to emphasize the potential of digitization in governance, the development of inter-municipal cooperation, and the integration of sustainable development mechanisms into local self-government practices, especially in the context of post-conflict restoration of territories.

Thus, the success of decentralization as a reform depends on systemic approaches, coordination of actions at all levels of government, and the involvement of key stakeholders — from central government to civil society. Further scientific support, analytical assistance, and institutional development are important conditions for enhancing the effectiveness of the reform and forming a sustainable public administration model in Ukraine.

Given the above, it can be confidently stated that the impact of decentralization reforms on improving public governance development processes contains four main directions:

- Institutional, which implies the improvement of the organizational structure of state development governance. Within this direction, it is necessary to define how the redistribution of powers between national and local levels of government should occur, and which bodies should receive new powers and resources for their implementation: local self-government bodies or executive bodies acting at the local level, i.e., administrations and territorial divisions of central executive authorities;
- Functional, which means clear definition and demarcation of the functions and powers of all subjects of state governance development of the state or region, in line with the subsidiarity principle. A characteristic feature of the decentralized management model is the determination in the legislation of special lists of functions and powers carried out by the corresponding bodies independently and separately from other bodies, as well as the differentiation of tasks and public functions performed by subjects with different legal and organizational statuses;
- Infrastructure, which refers to the updating of the service sector capable of ensuring availability and proper quality. This primarily means the de-monopolization of the service market by the state,

which is mainly provided through the network of state or municipal institutions and agencies, whose number tends to decrease, which leads to their inability to fully and adequately meet the needs of the population;

- Financial, which involves the improvement of financial mechanisms for fulfilling tasks related to the social development of territories, in particular based on decentralization of expenditures (providing regional and local government bodies with sufficient financial resources to fulfill tasks and functions); decentralization of revenues (assigning each level a list of own revenues sufficient for proper and high-quality fulfillment of established tasks and functions, and the right to independently determine their amounts); organizational independence (the right of regional/local government bodies to independently, under their responsibility, form, approve, execute financial plans, estimates, budgets, and ensure accountability and control).

List of References:

1. Chechel, O., Bashuk, A., Tsykhovska, E., Vorotin, V., Mukovoz, V., & Prodanyk, V. (2022). Reform of state regulation of production and transportation of hydrogen on the territory of European states in the context of positive practice of the EU. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies, 3*(13 (117)), 78–90. doi: https://doi.org/10.15587/1729-4061.2022.260329.
2. Vorotina, N., Koval, O., Vorotin, V., Prodanyk, V., & Shynkarov, A. (2023). Legal foundations and features of public administration in the budgetary sphere in Ukraine and abroad. *Rivista di scienze giuridiche a cura della facoltà di giurisprudenza dell'università cattolica di Milano/vp vita e pensiero indice*, n. 2/2023, pp. 247-262. DOI: 10.26350/18277942_000122.
3. Cedefop. (2022). *Skills intelligence in policy and practice*. Luxembourg: Publications Office of the EU. Available at: https://www.cedefop.europa.eu/en/publications/skills-intelligence-policy-and-practice.
4. European Commission. (2023). *Employment and Social Developments in Europe 2023*. Brussels. Available at: https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=8326.
5. OECD. (2021). *Building resilient labour markets*. Paris: OECD Publishing. Available at: https://www.oecd.org/employment/labour-market-policy/.
6. Державна служба зайнятості України. (2024). *Аналітичний огляд ринку праці*. Київ. Available at: https://www.dcz.gov.ua/statistics.
7. Світовий банк. (2023). *Оцінка втрат та потреб України*. Київ–Вашингтон. Available at: https://www.worldbank.org/en/country/ukraine.
8. Vorotin, V. (2020). Public Management of Risks and Threats in the Conditions of the Martial Law of the European State. *IntechOpen*, pp. 1-17. DOI: http://dx.doi.org/10.5772/intechopen.1004455.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Проданик Василий
Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
Киев, Украина
Воротин Валерий
Государственная экологическая академия Министерства экологии,
Киев, Украина

ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ КАК РЕФОРМА ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И НОРМАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ

В условиях трансформации системы публичного управления внедрение механизмов децентрализации приобретает особую актуальность. Данная реформа направлена на перераспределение административных полномочий от центральных органов власти к органам местного самоуправления с целью усиления институциональной устойчивости, повышения эффективности управления и улучшения качества предоставления публичных услуг гражданам. Децентрализация рассматривается не только как структурное преобразование, но и как важнейший элемент формирования эффективной модели публичного управления в демократическом обществе.

В статье рассматриваются теоретические основы и основные направления процесса децентрализации публичного управления (механизмы и инструменты) для местного и регионального развития в условиях продолжающихся реформ и модернизации системы государственного управления. Также определяются ведущие практики стран с развитой рыночной экономикой в сфере территориального развития.

Обоснованы теоретические подходы к решению проблемы децентрализации и функционированию ключевых организационно-экономических механизмов местного и регионального развития в контексте законодательного обеспечения и условий дальнейшего реформирования публичного (государственного и местного) управления в Украине.

Доказано, что проблемы в сфере «ресурсной зависимости» органов местного самоуправления возникают из-за роста количества вопросов, связанных с эффективным функционированием организационных механизмов развития, поскольку местные органы власти не располагают полноценной законодательной базой для ресурсного обеспечения исполнения переданных им полномочий в процессе реформы децентрализации.

Ключевые слова: публичное управление, региональное управление, реформа, местное развитие, реформа децентрализации, ресурсное обеспечение.

Воротин Валерий
Украинаның Мемлекеттік экологиялық академиясы Киев, Украина
Проданик Василий
Халықаралық қатынастар және әлеуметтік ғылымдар оқу-ғылыми институты, «Жоғары білім оқу орны» Аймақаралық персоналды басқару академиясы, Киев, Украина

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ РЕФОРМАСЫ РЕТІНДЕ ОРТАЛЫҚТАСТЫРУ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК АСПЕКТІЛЕР

Мемлекеттік басқару жүйесін трансформациялау жағдайында орталықсыздандыру тетіктерін енгізу ерекше өзекті болып табылады. Бұл реформа институционалдық тұрақтылықты нығайту, басқару тиімділігін арттыру және азаматтарға мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру мақсатында орталық органдардан жергілікті өзін-өзі басқару органдарына әкімшілік өкілеттіктерді қайта бөлуге бағытталған. Орталықсыздандыру тек құрылымдық қайта құру ретінде ғана емес, сонымен бірге демократиялық қоғамда тиімді мемлекеттік басқару моделін қалыптастырудың маңызды элементі ретінде қарастырылады. Мақалада жүргізіліп жатқан реформалар мен мемлекеттік басқару жүйесін жаңғырту жағдайында жергілікті және өңірлік дамудың мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру процесінің (тетіктері мен құралдары) теориялық негіздері мен негізгі бағыттары қарастырылған. Сондай-ақ аумақтық даму саласындағы нарықтық экономикасы дамыған елдердің жетекші тәжірибесін анықтайды. Украинадағы мемлекеттік (мемлекеттік және жергілікті) басқаруды одан әрі реформалау үшін заңнамалық қамтамасыз ету және шарттар контекстінде орталықсыздандыру және жергілікті және аймақтық дамудың негізгі ұйымдық-экономикалық тетіктерінің жұмыс істеу мәселелерін шешудің теориялық тәсілдері негізделген. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының «ресурсқа тәуелділігі» саласындағы проблемалар ұйымдық даму тетіктерінің тиімді жұмыс істеуіне байланысты мәселелер санының өсуіне байланысты туындайтыны дәлелденді, өйткені жергілікті билік органдарында орталықсыздандыру реформасы барысында оларға берілген өкілеттіктерді жүзеге асыру үшін ресурстармен қамтамасыз етудің толыққанды заңнамалық негізі жоқ.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару, аймақтық басқару, реформа, жергілікті даму, орталықсыздандыру реформасы, ресурстармен қамтамасыз ету.

УДК 342.71
МРНТИ 10.15.01

Турлаев Андрей Викторович
з.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Есенбаева Айгерим Ерболовна
aikerimerbolkyzy@gmail.com
Раймбекова Амина Дарханқызы
Newmechta6467@gmail.com
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің заң факультетінің студенттері, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АДАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰҚЫҚТАРЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада адамның әлеуметтік құқықтарының мәні мен теориялық негіздері, Қазақстан Республикасындағы жүзеге асу тетіктері мен өзекті проблемалары қарастырылады. Сонымен қатар, әлеуметтік теңсіздік, құқықтық сауатсыздық, жастардың жұмыссыздығы, мүмкіндігі шектеулі азаматтардың құқықтары сынды мәселелерге талдау жасалып және оларды шешу жолдары ұсынылады.

Тірек сөздер: адамның әлеуметтік құқықтары, әлеуметтік саясат, теңдік, жастар, құқықтық сауаттылық, әлеуметтік әділеттілік.

Кіріспе.

Адам құқықтары- әр адамның өмір сүруіне, еркін дамуына, қадір- қасиетіне қол сұғылмауына негізделген әмбебап құндылықтар жүйесі. Олар ешкімнің ұлтына, жынысына, дініне, әлеуметтік мәртебесіне немесе шығу тегіне қарамастан барлық адамдарға тең түрде тиесілі. Ал әлеуметтік құқықтар- осы жүйенің маңызды бір тармағы болып табылады. Бұл құқықтар адамның тұрмыс деңгейін жақсартуға, өмір сүру сапасын арттыруға және әлеуметтік әділеттілікті орнатуға бағытталған. Мақалада адмның әлеуметтік құқықтарының мәні мен маңызы, оларды қамтамасыз ету тетіктері, оның Қазақстандағы қолданысы мен өзекті мәселелері қарастырылады.

Осы адамның әлеуметтік құқықтарының жүйесі адам мен мемлекет арасындағы өзара жауапкершілікке негізделген. Мемлекет азаматтарына қажетті жағдай жасауы тиіс болса, азаматтар өз құқықтарын біліп, оларды жүзеге асыруға белсенді қатысуы керек. Адамның әлеуметтік құқықтары тек қағаз жүзінде ғана емес, шынайы өмірде де көрініс табуы керек. Бұл құқықтардың іске асуы- қоғамдағы тұрақтылықты сақтаудың, түрлі әлеуметтік жанжалдардың алдын алудың және азаматтардың мемлекетті қолдауының маңызды факторы.

Адамның әлеуметтік құқықтары тек жеке адамның мүддесін қорғап қана қоймай, сонымен қоса қоғамның әл-ауқаты мен тұрақты дамуының кепілі ретінде де маңызды рөл атқарады. Олар арқылы азаматтар мемлекет тарапынан әлеуметтік әділеттікке, тең мүмкіндіктерге және қолжетімді қызметтерге үміт арта алады. Сондықтан адамның әлеуметтік құқықтары- мемлекеттің әлеуметтік саясаты мен қоғамдық келісімінің негізі болып табылады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері әлеуметтік мемлекет құру жолында түрлі реформалар жүргізіп келеді. Адамдарға әлеуметтік көмек көрсету жүйесі бірте- бірте жаңарып, денсаулық сақтау, білім беру, еңбекпен қамту және халықты әлеуметтік жағынан қорғау салаларында елеулі өзгерістер орын алып жатыр. Бірақ, бұл өзгерістердің барлығы халықтың күнделікті өміріне толық әсер етіп жатыр деп айту қиындау. Қоғамда әлі де адамдардың әлеуметтік теңсіздігі, қолжетімсіздік және құқықтық ақпараттың жеткіліксіз болуы сияты мәселелер орын алып отыр.

Міне, осындай жағдайлар адамның әлеуметтік құқықтарының мазмұнын, олардың жүзеге асуын, сонымен қоса, қазіргі таңда кездесіп жатқан басты кедергілер мен оларды шешу жолдарын әр түрлі жағынан талдауды қажет етеді. Осы мақалада біз адамдардың әлеуметтік құқықтарының теориялық негіздеріне тоқталып, еліміздегі ахуалға баға беріп және өзекті мәселелер мен түрлі ұсыныстарды қарастырамыз.

Зерттеу әдістері.

Мақалада зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы құқықтық талдау, құжаттарды талдау және логикалық құқықтық тұжырымдау сияқты әдістер пайдаланылды. Зерттеу негізіне Қазақстан

Республикасының Конституциясы, халықаралық құқықтық құжаттар, Еңбек кодексі мен мемлекеттік бағдарламалар зерттелді. Сонымен қатар әдебиеттерге де шолу жасалды. Айтып кеткендей, әлеуметтік құқықтар саласындағы отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері сараланып, негізгі көзқарастар мен тұжырмдар ескерілді. Бұл әдебиеттер әлеуметтік саясат, құқықтық сауаттылық, жастардың жағдайы және әлеуметтік әділеттілік мәселелерін терең талдауға негіз болды. Және ресми статистикалық мәліметтер, әлеуметтік зерттеу нәтижелері мен мемлекеттік органдардың деректері пайдаланылды. Осындай материалдар қазіргі ахуалды дәл сипаттауға және нақты мәселелерді анықтауға және айқындауға көмек берді. Жалпы, мақалада теория мен тәжірибені ұштастырып, нақты ресми деректер мен ғылыми пікірлерді негізге ала отырып, кешенді көзқарас қалыптастырылды.

Талқылау мен нәтижелер.

Адамның әлеуметтік құқықтарының теориялық негіздері. Адамның әлеуметтік құқықтарына білім алу, денсаулық сақтау, еңбек ету, әлеуметтік қамтамасыз ету, тұрғын үйге қол жеткізу және мәдени өмірге қатысу құқықтары жатады. Бұл құқықтар адамның өмір сүруіне қажетті минималды жағдайларды қамтамасыз ету үшін қажет, Оларды жүзеге асыру мемлекеттің белсенді араласуын, әлеуметтік саясат жүргізуін талап етеді. Адамның әлеуметтік құқықтарының теориялық негізі 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында қаланды. Бұл құжатта әр адамның әлеуметтік қорғауға құқығы бар екендігі атап көрсетілген. Одан кейін 1966 жылы қабылданған экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық актіде бұл құқықтар нақты бекітілген [3]. Адамның әлеуметтік құқықтарының теориялық негізін жан- жақты қарастырған кезде, олардың адамның өмір сүру сапасын арттырудағы рөлі ерекше екенін байқаймыз. Сонымен қатар, бұл құқықтар қоғамдағы теңдік пен әділеттілікті орнату үшін бағытталған, яғни әлеуметік қорғаныш ретінде қызмет етеді. Адамдардың әлеуметтік құқықтарының жүзеге асуы мемлекеттің әлеуметтік экономикалық жағдайына, заңнамалық сапасына, және азаматтардың өз құқықтарын түсіне білу деңгейіне байланысты.

Қазақстандағы адамдардың әлеуметтік құқықтарының жүзеге асуы мен оның ахуалы. Қазақстанда адамдардың әлеуметтік құқықтарының жүзеге асуы мемлекеттің заңнамалық негіздеріне байланысты дамып келуде. Конституцияда адамның әлеуметтік құқықтарын қорғау міндеті айқындалып көрсетілген [1]. Ал көптеген әлеуметтік бағдарламалар мен жәрдемақылар халықтың жағдайын көтеруге бағытталған [2]. Соңғы жылдарда зейнетақы жүйесін реформалау, медициналық сақтандыруды еңгізу, әлеуметтік қызметтерді жетілдіру сынды өте маңызды қадамдар жасалды [4]. Дегенімен, қоғамдағы әлеуметтік ахуал толықтай жақсы деп бағаланбайды. Әсіресе ауылдық жерлерде әлеуметтік қызметтер мен инфрақұрылым жеткіліксіз, медициналық көмектің қолжетімділігі мен сапасы төмен. Бұл азаматтардың әлеуметтік құқықтарының толықтай орындалуына кедергі келтіріп жатыр. Еліміздегі адамдардың әлеуметтік құқықтарының ахуалы қоғамдық теңсіздік пен экономикалық дағдарыстың әсерінен күрделі бола түсуде [2]. Соңғы экономикалық өзгерістер кейбір азаматтардың тұрмыстық жағдайына өте кері әсер етті. Бұл әлеуметтік қызметтерге сұраныстың артуына әкеліп соқты. Мемлекет бұл жағдайды бақылауда ұстап, әлеуметтік бағдарламаларды жаңғыртуға тырысып жатыр [2]. Бірақ, адамдардың әлеуметтік құқығының толықтай жүзеге асуы үшін мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылдар артуы керек. Себебі, өзара ынтымақтастық әлеуметтік мәселелерді ертерек анықтап, шешуге үлкен көмегін тигізеді.

Адамдардың әлеуметтік теңсіздігі және оның өзекті мәселелері. Бүгінгі таңда адамның әлеуметтік құқықтарының сақталуында бірнеше қиындықтар бар. Әсіресе қала мен ауыл адамдарының арасындағы әлеуметтік теңсіздік, оның ішінде- жастардың жұмыспен қамтылуы, мүмкіндігі шектеулі адамдардың белгілі бір мүмкіндіктерге қол жеткізе алмауы- қазір өзекті мәселелердің қатарында тұр. Сонымен қатар, көп жағдайда азаматтар өз құқықтарын білмейді немесе құқықтарын қалай қорғау керектігінен мүлдем бейхабар. Бұл құқықтық сауаттылықтың төмендігін көрсетеді. Осы мәселені шешу үшін еліміздің азаматтарын құқықтық ақпараттармен, жалпы біліммен қамту мен түсіндіру жұмыстарын жиі жүргізу қажет. Мемлекет тарапынан қоғамдық бақылауды күшейту және әлеуметтік бағдарламалардың орындалуын қадағалау аса маңызды. Өйткені, адамдардың әлеуметтік теңсіздігі мәселесі қоғамдағы әртүрлі шиеленістер мен жанжалдардың алдын алуда үлкен рөл атқарады. Сол себепті бұл мәселеге зер салып қарау керек. Мемлекет тарапынан тұрақты әлеуметтік бағдарламалар арқылы бұл мәселені шешуге болады.

Жастар мен олардың әлеуметтік құқықтары. Отанымыздың жастары- бұл елдің болашағы. Олар сапалы білім алуға, кәсіби жағынан дамуға, денсаулықтарын сақтауға және өмір сүру үшін қолайлы ортада болуға құқылы. Сан түрлі мемлекеттік бағдарламалар, мысалға «Дипломмен ауылға», «Жастар тәжірибесі» т.б. секілді жобалар жастардың әлеуметтік құқықтарын іске асыру үшін

бағытталған [2]. Алайда, жастар арасындағы жұмыссыздық, баспанаға қатысты мәселелер мен психологиялық тұрғыдан қолдау мен көмектің жеткіліксіз болуы әлі күнге дейін шешімін толық таппаған мәселердің бірі болып тұр. Сол себепті, жастардың әлеуметтік құқықтарын қорғау назар аударуды қажет етеді. Жастардың әлеуметтік құқықтарын толықтай жүзеге асыру үшін білім беру жүйесін жетілдіру, оқуға қолдау көрсету және еңбек нарығымен тиімді байланыс орнату өте маңызды рөл атқарады. Сонымен қоса, жастардың денсаулығын қорғауда, оның ішінде психологиялық тұрғыдан қорғауға бағытталған бағдарламалар әлеуметтік тұрақтылық пен дамудың кепілі болып саналады [2].

Адамдардың әлеуметтік құқықтарын жүзеге асуырудағы өзекті мәселелер мен оларды шешу жолдарын ұсыну. Атап өткендей, Қазақстанда адамдардың әлеуметтік құқықтарының толық орындалуына кедергі келтіретін өзекті мәселелер бар. Олардың ішіндегі ең маңыздыларына тоқталып кеттік. Олар: Адамдардың әлеуметтік теңсіздігі, құқықтық сауатсыздығы, әлеуметтік қызметтердің аймақтарға байланысты айырмашылығы, жастардың арасында жұмыссыздық пен білім деңгейінің төмендігі, мүмкіндігі шектеулі адамдардың қоғамдық өмірге толыққанды қатыса алмауы деген сынды мәселелер қарастырылды [1,2]. Осы аталып өткен мәселелерді шешу мақсатында келесі шараларды ұсынуға болады:

- Әлеуметтік бағдарламалардың тиімділігін арттыра түсу үшін қоғамдық бақылауды күшейту керек;
- Құқықтық сауаттылықты арттыру үшін кеңейтілген ақпараттық науқандар, жобалар ұйымдастыру және азаматтарды өздерінің әлеуметтік құқықтарымен хабардар ету;
- Аймақтарға байланысты әлеуметтік қызметтердегі айырмашылық мәселесін шешу үшін әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті арттыра түсу қажет. Яғни, ауылдық жерлерде медициналық және әлеуметтік қолдау көрсету жүйесін дамыту керек;
- Жастардың әлеуметтік құқықтарын қорғау үшін оқыту, еңбекпен қамтамасыз ету бағдарламаларын кеңейте түсу керек;
- Мүмкіндігі шектеулі жандардың қоғамға араласып, қалыптаса алу мүмкіндігіне ие болу үшін арнайы оларға арнайы орта қалыптастыру бағдарламаларын, жобаларын іске асыру керек;

Осы ұсыныстар еліміздегі адамдардың әлеуметтік құқықтарының сапалы әрі тиімді іске асуына, ең бастысы- қоғамдағы тұрақтылықтың болуына мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында Қазақстандағы адамдардың әлеуметтік құқықтарының заңнамалық тұрғыда реттелгенімен, олардың толыққанды жүзеге асуында бірнеше мәселелердің бар екендігі анықталды [1,2,4]. Жалпы, адамдардың әлеуметтік құқықтарының жүзеге асуына әсер ететін факторлар кешенді сипатқа ие. Оларды тиімді шешу үшін мемлекеттік саясат пен азаматтық қоғамның өзара әрекеттесе білуі, құқықтық білімді арттыру және әлеуметтік бағдарламалардың орындалуын бақылауды күшейту қажет екені анықталды.

Қорытынды.

Адамның әлеуметтік құқықтары- қоғамдағы тұрақтылықтың және дамудың басты кепілі болып табылады. Олар тек жеке тұлғаның ғана емес, тұтас мемлекеттің өркендеуі үшін аса маңызды. Қазақстанда бұл бағытта айтарлықтай жұмыстар атқарылды және әлі күнге дейін атқарылып келеді. Деседе, толықтай іске асыру үшін азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыру, жастардың әлеуметтік құқықтарына назар аудару сияқты жоғарыда айтып өткен мәселелерге көңіл бөліп, оларды шешуге барынша тырсу керек. Себебі, адамдардың әлеуметтік құқықтарын сақтау- еліміздегі әр азаматтың абыройлы өмір сүруіне зор септігін тигізеді және сапалы өмірге жол ашады.

Сонымен қатар, адамдардың әлеуметтік құқықтарының тиімді болуы- мемлекеттің өз халқының, азаматтарының алдындағы басты міндеті мен жауапкершілігінің бірі. Бұл құқықтар тек заң жүзінде ғана емес. Адамгершілік тұрғыдан да орындалуы тиіс. Өйкені, азаматтардың өз мемлекетіне деген сенімі де осы құқықтардың қаншалықты сақталып, орындаоуына байланысты қалыптасады. Сол себепті, мемлекет пен халық, қоғам арасындағы өзара серіктестікке негізделген жұмыс арадағы сенімді нығайта түседі.

Адамдардың әлеуметтік құқығы қалыптасқан қоғам- бұл дамыған, сапалы және кемелденген мемлекеттің кепілі екендігі сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасының Конституциясы» 30.08.1995ж.
Сілтеме: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_
2. «Қазақстан- 2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 2012ж.

Сілтеме:https://www.akorda.kz/kz/addresses/adresses_of_president/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nnazarbaeva-narodu-kazakhstana-14122012_1357813069

3. United Nations. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966

Сілтеме (ағылшын тілінде): https://www.ohchr.org/en/instruments-mechaisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights

4. «Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі» 23.11.2015ж. Сілтеме: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414

РЕЗЮМЕ/RESUME

Турлаев Андрей Викторович, Есенбаева Айгерим Ерболовна, Раймбекова Амина Дарханкызы
Карагандинский университет им. Е.А. Букетова,
Караганда, Республика Казахстан

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В статье рассматриваются сущность и теоретические основы социальных прав человека, механизмы их реализации в Республике Казахстан, а также актуальные проблемы в данной области. Кроме того, проводится анализ таких вопросов, как социальные неравенство, правовая неграмотность, безработица среди молодежи, права граждан с ограниченными возможностями, и предлагаются пути их решения.

Ключевые слова: социальные права человека, социальная политика, равенство, молодежь, правовая грамотность, социальная справедливость.

Turlaev Andrey Viktorovich, Yessenbayeva Aigerim Yerbolovna
Raimbekova Amina Darkhankyzy,
E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda,
Republic of Kazakhstan

HUMAN SOCIAL RIGHTS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

This article examines the essence and theoretical foundations of human social rights, the mechanisms for their implementation in the Republic of Kazakhstan, and the pressing problems in this area. It also analyzes issues such as social inequality, legal illiteracy, youth unemployment, and the rights of persons with disabilities, offering possible solutions to these challenges.

Keywords: human social rights, social policy, equality, youth, legal literacy, social justice.

List of references:

1. «Constitution of the Republic of Kazakhstan» 30.08.1995
URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

2. «Kazakhstan- 2050 strategy a new political course of the established state. Astana,2012
URL:https://www.akorda.kz/kz/addresses/adresses_of_president/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nnazarbaeva-narodu-kazakhstana-14122012_1357813069

3. United Nations. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. – New York, 1966 URL:https://www.ohchr.org/en/instruments-mechaisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights

4. Labour Code of the Republic of Kazakhstan.
URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414

УДК 343.4
МРНТИ 10.11.51

Ханов Талгат Ахматзиевич
thanov@mail.ru
доктор юридических наук, профессор, директор научно-исследовательского института экономических и правовых исследований
Нургалиев Бахыт Молдатьяевич
nbake@mail.ru
доктор юридических наук, профессор, главный научный сотрудник научно-исследовательского института экономических и правовых исследований,
Карагандинский университет Казпотребсоюза, Республика Казахстан

ЦИФРОВИЗАЦИЯ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА В КАЗАХСТАНЕ И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Цифровизация правоохранительной системы, в том числе и уголовно-процессуальной её компоненты, являются частью проводимой в стране правовой реформы, охватывающей основные сферы жизнедеятельности казахстанского государства. Используя системный и сравнительно правовой метод, авторами проведен критический анализ зарубежного опыта с целью изучения возможности его экстраполяции в отечественную практику. В результате изучения особенностей цифровизации процессуальной деятельности отдельных стран, а также сложности, с которыми столкнулся казахстанский правоприменитель, авторами выделены наиболее серьёзные препятствия, возникшие на пути внедрения цифровых технологий в казахстанскую правоохранительную систему. Сделан вывод, что внедрение цифровых технологий во многих странах, в том числе и в Казахстане, набирает обороты и становится объективной реальностью. Вместе с тем возникают проблемы как субъективного, так и объективного характера, которые могут быть решены только в результате комплексного, системного подхода к процессу цифровой автоматизации.

Ключевые слова: расследование, уголовный процесс, электронное судопроизводство, электронный формат, уголовное дело, цифровизация, цифровые технологии.

Введение.

Казахстан на постсоветском пространстве является лидером по использованию интернета. Сейчас мы не удивляемся наличию у каждого гражданина с малолетнего возраста мобильного телефона, смартфона, компьютера, а уровень использования информационных технологий с каждым годом растет. По данным инновационного портала digital haba wunder digital в стране с населением менее 20 млн подавляющая часть населения пользуется интернетом, то есть проникновение его составляет более 90%. Это стало возможным принятию в Казахстане приоритетной программы «Цифровой Казахстан» [1]. Данный документ призван не только ускорить темпы развития экономической составляющей, но и повысить качество жизни граждан. В настоящее время практически 90% всех услуг в стране стали доступными онлайн, начато внедрение новых технологий мобильной связи, активно осваиваются 5G технологии. Согласно «Индекса человеческого развития» Казахстан находится на 56 месте из 191 страны, а уровень цифровой грамотности составляет более 85%. По скорости мобильного интернета Казахстан занимает 95 место из 141 страны и 96 место из 174 стран по скорости фиксированного широкополосного интернета. Посетивший Казахстан в 2024 году основатель Telegram-канала Павел Дуров, высоко оценил уровень освоения высоких технологий, экономической и цифровой трансформации и цифровизации республики в целом. Было обращено внимание на амбициозные планы в области образования и науки, поддержку инновационных школ и вузов. К слову, в Кзыл-Орде на базе кызылординского университета Коркыт Ата открылся первый в Казахстане институт искусственного интеллекта в рамках сотрудничества Казахстана и Южной Кореи. При этом ожидаемые результаты ускоренной информационно-технологической трансформации к концу этого десятилетия прогнозируются следующим образом; не ниже 30 места в Рейтинге цифровой конкурентоспособности IMD; не ниже 15 места в Рейтинге электронного правительства ООН; не ниже 15 места в Глобальном индексе кибербезопасности; не ниже 80% доли местного содержания в ИТ-услугах. По Глобальному

индексу инноваций (Global innovation index) к 2029 году планируется занять 41 место и добиться 100% уровня защищенности объектов информатизации [2].

На таком вполне оптимистичном фоне развития IT-технологий и информационной революции в Казахстане не совсем радужно выглядят итоги цифровых преобразований в уголовно-процессуальной деятельности, как в досудебной, так и в судебной стадиях. Хотя, принятые в период пандемии 2020-2021 годов авральные меры ускорили их реализацию. Нельзя сказать, что в стране не предпринимается должных законодательных мер и структурных преобразований. Во всяком случае, наша страна, хоть и далека от зарубежных стран в вопросах цифровизации, но на постсоветском пространстве мы находимся в явных лидерах, на что обращают внимание зарубежные учёные и руководители силовых структур соседних стран [1].

Сейчас на путь цифровизации уголовно-процессуальной деятельности встало более 100 государств, а около 50 стран практикуют онлайн-прием сообщений о преступлениях, видеосвязь и электронные информационные системы, киберправосудие, 3D-моделирование, модель «блокчейн и судопроизводство» [3, с.14].

Основная часть

Анализ опыта отдельных стран, показывает возможность использования наработок в сфере цифровой трансформации уголовного процесса не только государств континентального права, но и стран англо-саксонской системы правосудия. Например, заслуживают внимания принятые в США правила поиска электронных доказательств, которые отличаются от правил поиска вещественных доказательств, имеющий иной характер. В частности, прописаны особенности получения и изъятия цифровых данных с ордером и без ордера (например, местоположение (*GPS)* подозреваемых, цифрового содержимого мобильного телефона) и другие вопросы. Поэтому на федеральном уровне в США приняты несколько законов, например, о регистраторах и устройствах слежения, о конфиденциальности электронных коммуникаций, о защите частной жизни и другие, регламентирующие не только деятельность полиции, но и механизмы защиты прав лиц, попавших в поле зрения полиции. В этой связи считаем, что отечественная уголовно-процессуальная наука должна внимательно изучить данный опыт с целью отыскания эффективных правовых решений для использования электронных носителей информации в качестве электронных доказательств при установлении значимых по уголовным делам обстоятельств [4, с.232].

Из стран континентальной Европы первопроходцем в применении электронного правосудия стала Франция. В данной стране в 2001 году началась разработка программного обеспечения CASSIOPÉE, в рамках реализации проекта «Цифровизация уголовного судопроизводства». Данная программа предоставила достаточное количество гарантий и инновационные инструменты для эффективного взаимодействия между полицией и органами правосудия [5].

В настоящее время законодательно закреплено направление судами и органами прокуратуры электронных обращений в суды и органы прокуратуры в большинстве государств Европейского Союза. В частности, весь документооборот по уголовным делам в полиции и судах Германии осуществляется по закрытым каналам электронной связи в зашифрованном виде. Такой подход обеспечивает быстроту и возможность передачи большого объема информации и, следовательно, должно способствовать качеству осуществления правосудия [6].

Между тем, изучение опыта отдельных стран показало, что оцифровка уголовных дел требует значительных материальных и физических ресурсов, а также использование надежных, высокопроизводительных, инновационных технологии, позволяющих обеспечить полную равнозначность и аналогичность оригиналу. Поскольку такие возможности и технологии имеются не у всех стран, то это приводит к негативным последствиям. Так, например, в Дании, в результате неправильной работы полицейских программ, пришлось, впоследствии, пересмотреть и изменить решения в 10700 приговорах, вынесенных датскими судами [7]. В итоге вместо ускорения процесса, возникла дополнительная нагрузка на судей связанная с оценкой доказательств. Судам приходилось устанавливать, что оцифровка была проведена правильно и корректно, без изменения первоначальной сути полученного доказательства, а её содержание полностью аналогично оригиналу [8].

Таким образом, использование цифровых технологий в уголовном судопроизводстве должно осуществляться обдуманно и без особого фанатизма, путем применения четко выверенного механизма и качественного программного обеспечения, учитывающего особенности и условия признания полученной информации в качестве доказательств по уголовным делам. Наряду с этим должна быть на законодательном уровне обеспечена система информационной безопасности, учитывающей не только интересы государства, но и конкретной личности [9, с.37]. Только такой подход будет способствовать

соблюдению прав и законных интересов участников судопроизводства и достижению целей и задач казахстанского правосудия.

В этой связи заслуживает внимания и опыт азиатских государств, таких, как Китай, Южная Корея, Сингапур, Саудовская Аравия, активно использующих систему электронных дел в уголовном процессе. Разработчики подобных технологий считают, что такой формат также повышает уровень ответственности участников уголовного судопроизводства, делает сам процесс более прозрачным, позволяет исключить возможности для фальсификации доказательств. Это видно и на примере Китая, где внедрение цифровых технологий не только упрощает судопроизводство, но при законодательном регулировании их использования судопроизводство стремится к эффективности защиты прав и интересов граждан [10; 11].

Цифровые технологии, внедрённые в большинстве азиатских стран, не только доказали свою эффективность, но в корне изменили ментальность правосудия, обеспечив результативность и быстроту, основанные на новых базовых принципах [12, с.122]. К примеру, в Саудовской Аравии, расследование большинства дел заканчивается в течение двух дней. В этой стране перешли на электронные уголовные дела в 2015 году, при этом сократили сроки расследования на 80%. Следует отметить, что Генеральный прокурор Саудовской Аравии может отслеживать ход расследования уголовных дел через информационную систему [13, с.121].

На постсоветском пространстве шли длительные дискуссии по поводу необходимости перевода уголовного судопроизводства на электронный формат. Первопроходцами стали два государства – это Грузия с 2011 года и Казахстан с 2017 года, которые объявили эру реформирования уголовной юстиции [14]. Аналогичную реформу претерпело уголовно-процессуальное законодательство Украины [15]. В настоящее время к производству в формате электронных уголовных дел уже приступили Кыргызстан [16] и Таджикистан [17]. Начинает вводить электронное обеспечение в уголовно-процессуальную деятельность и Российская Федерация [12].

Напомним, что применение цифровых технологий в казахстанском уголовном процессе планировалось осуществить в рамках общей реформы всей правоохранительной деятельности. Началом этого процесса в Казахстане можно считать 22 декабря 2017 года с официального опубликования Закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам модернизации процессуальных основ правоохранительной деятельности». Согласно, данного нормативного акта фактически началось внедрение в правоохранительные органы системы цифрового расследования - электронное уголовное дело (Е-уголовное дело). В 2018 году в УПК РК была включена новая статья 42-1 «Формат уголовного судопроизводства», регламентировавшая ведение уголовного судопроизводства в Республике Казахстан как в бумажном, так и (или) в электронном форматах. Однако, внедрение электронного формата происходило не очень гладко, о чем уже указывалось на страницах юридической печати [18].

Действительно, уголовный процесс в Казахстане, да и в других странах СНГ, к сожалению, был и остаётся пока длительный и чрезмерно затратный. Внедрение электронного формата расследования должно было исключить или свести к минимуму излишнюю и дорогую для бюджета бюрократию, в которую вовлекались сотни людей. Однако внедрение электронного формата в систему уголовного судопроизводства высветило различные проблемы, о которых заговорили не только практические работники, но и научное сообщество [19; 20; 21; 22].

Несмотря на все попытки обоснования даже на монографическом уровне [23], многие проблемы так и не решены [24].

В идеале цифровая информация уголовного дела должна была полностью заменить собой бумажный вариант, формируемый уже с высоким уровнем безопасности. Данная система должна была иметь, по замыслу разработчиков, функцию по формированию всего уголовного дела, содержащую в себе заложенный алгоритм последовательных процессуальных и организационных действий, начиная с регистрации заявления и сообщения о преступлении в ЕРДР, то есть с момента официального начала расследования до окончания судебного рассмотрения с вынесением оправдательного или обвинительного приговора.

Для ускорения обыкновенных рутинных задач, в целом следственной работы и следствия, и гармонизации процессуальных документов с нормами УПК РК предполагалось разработать электронные шаблоны основных процессуальных документов. Что в принципе и было сделано на начальном этапе. Далее был решён вопрос о подключении следственных подразделений к сетевым ресурсам как органов внутренних дел, так и прокуратуры, располагающей всеми справочными и статистическими данными, а также медицинским учреждениям. Сейчас следователь запрашивает в он-

лайн режиме необходимые документы и справки о судимости, о психических и наркологических заболеваниях, не выезжая в эти учреждения.

В рамках проекта цифровизации Комитетом по правовой статистике и специальным учётам в целях оптимизации досудебного расследования и интеграции с судебной системой было разработано несколько модулей. Первый на базе ЕРДР - «электронное уголовное дело», который предоставляет возможность формировать все материалы уголовного дела — от регистрации заявления до вынесения судом приговора в электронном формате. При этом работники следствия все свои решения формируют в ЕРДР в цифровом формате - это постановления: о признании лица подозреваемым, квалификации деяния, прерывании сроков, прекращении дела, а также протокол обвинения лица. Надзирающему прокурору в режиме онлайн предоставлена возможность проверять их законность и установленные сроки, а также реагировать на выявленные нарушения и принимать соответствующие меры. Остальные участники уголовного процесса дистанционно отслеживают принятые процессуальные решения и имеют возможность своевременно их обжаловать в случае несогласия.

В рамках другого модуля «Е-заң көмегі» следователь имеет возможность в течение нескольких минут, с соединением с порталом коллегии адвокатов решить вопрос о назначении и приглашении защитника для участия в проведении необходимых следственных действий с подозреваемым лицом.

По следующему модулю «Е-сараптама» у следователя имеется возможность в практически мгновенно решить вопрос о назначении судебной экспертизы, с вынесением постановления и вложением графических копий для эксперта. Эксперт после проведения экспертизы направляет в электронном формате результаты экспертизы обратно следователю.

Данные модули значительно облегчают работу органов уголовного преследования в целом, позволяют исключить факты нарушения конституционных прав граждан, обеспечить внутриведомственный контроль и прокурорский надзор за оперативным и качественным расследованием уголовного дела. Судебно-следственная практика свидетельствует о росте количества дел, расследуемых в электронном формате. Так, согласно отчету председателя Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры за 2024 год, успешно осуществляется внедрение цифровых проектов, при этом доля расследуемых электронных уголовных дел составила **94,7%,** с использованием Единого реестра административных производств в электронном формате составлено **14,5 млн. (96,2%)** административных протоколов и предписаний [25].

Конечно, это не все «успехи», которых добилось казахстанское досудебное производство. Однако наряду с успехами, имеются довольно серьезные упущения и проблемные аспекты. В частности, анонимный опрос сотрудников следственных подразделений показал, что только около 15 процентов следственных подразделений органов внутренних дел полностью оснащены оборудованием для реализации возможностей по переформатированию традиционного расследования в цифровой формат. По-прежнему работа следователя перегружена рутинными процессами собирания и закрепления доказательств, отсутствием элементарных удобств. Следователи по нескольку человек располагаются в тесных кабинетах и сами вручную составляют процессуальные документы, нет условий для производительного расследования уголовных дел. Не везде предоставлена возможность потерпевшим ознакомления с материалами уголовного дела через Интернет, иные информационные сети.

Мы осветили лишь часть содержательных мер, принятых в Казахстане по переформатированию традиционного уголовного процесса в цифровой, а также затронули отдельные проблемы, которые возникли в ходе его реализации. Возникшие трудности отражают объективные проблемы, связанные с финансированием, но есть и недоработки сугубо субъективного порядка в исполнительном плане. Анализ тех и других проблем потребует отдельного рассмотрения, что мы попытаемся предпринять в будущих своих работах.

Выводы.

Подводя итог нашему краткому исследованию, можно констатировать, что внедрение и совершенствование электронного уголовного процесса - это необратимый процесс, имеющий позитивное движение практически во всех странах. Поскольку, есть твёрдое убеждение, что цифровизация значительно ускоряет и оптимизирует правоохранительную деятельность. Однако, в отдельных странах присутствует убеждение необходимости сохранения традиционных устоев уголовного процесса, наряду с новыми прогрессивными элементами цифровизации.

Изучение зарубежного опыта позволяет нам выделить наиболее серьёзные препятствия, пока еще возникающие на пути повсеместной цифровизации уголовно-процессуальной деятельности.

1. Отсутствие четкого законодательного регулирования и межведомственной координации взаимодействия и использования цифровых технологий.

2. Отсутствие повсеместного интернетпокрытия на всей территории ряда стран, а также технического оснащения их полицейских подразделений.

3. Неотрегулированность согласованной работы цифровых платформ следственных, прокурорских и судебных учреждений, влечет раскоординированность возможности совершать между ними организационные и процессуальные действия.

4. Низкий уровень жизни большинства стран, а также низкая цифровая грамотность населения.

На решение вышеуказанных проблем требуется чётко сформулированная стратегия трансформации уголовного процесса, взаимодействие правоохранительных органов и судов, и этот процесс не может быть одномоментным, он будет продуктивным при учёте всех плюсов и минусов как в зарубежной, так и отечественной практике цифровизации.

Список использованной литературы:

1. Об утверждении Государственной программы "Цифровой Казахстан" Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-tsifrovoy-kazakhstan-rus.pdf

2. Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023 - 2029 годы//https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269

3. Баловина И.В. Особенности цифровизации уголовного процесса России и некоторых других государств //Вестник ДВЮИ МВД России. 2022. (3). 60. с.14-20.

4. Сущенко С. А. «Электронные доказательства» в уголовном процессе США // Научный вестник Орловского юридического института МВД России имени В.В. Лукьянова. 2024. № 1(98). С. 228-234.

5. Le Quang J.-L. Le fichage sous Napoléon Ier: une étape dans la construction du fichier de police à l'époque modern, in Les fichiers de police, Bayonne, Institut universitaire Varenne, 2019, p. 45-62.

6. Ларин М.В., Григорьева А.А. Опыт внедрения системы электронного документооборота E-AKTE BUND в федеральные органы власти Федеративной Республики Германии // Современные технологии документооборота в бизнесе, производстве и управлении. Сборник научных статей по материалам XXIV Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием) . Пенза, 2024. С. 34-38.

7. Flaws in Cellphone Evidence Prompt Review of 10,000 Verdicts in Denmark // The New York Times. URL: https://www.nytimes.com/2019/08/20/world/europe/denmark-cellphone-data-courts.html

8. Зазулин А. И. Цифровизация судопроизводства: проблемы модернизации уголовного процесса и пути их преодоления (на примере Королевства Дания) // Ex jure. 2021. № 4. С. 128-140. DOI: 10.17072/2619-0648-2021-4-128-140.

9. Ханов Т.А., Жиенбеков Ж.Е. Система обеспечения информационной безопасности // Актуальные проблемы современности. - 2016. № 2 (12). С. 37-43.

10. Миронова Е.Ю. Достижение назначения уголовного судопроизводства в условиях цифровизации общества: анализ российского и зарубежного опыта // Всероссийский криминологический журнал. 2022. Т. 16. № 6. С. 754-767.

11. Грановская О.Л., Зверев Д.Р. Цифровизация уголовного судопроизводства и арбитража китая: проблемы и принципы // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Право. 2024. № 3 (58). С. 198-206.

12. Зуев С.В. Цифровая среда уголовного судопроизводства: проблемы и перспективы // Сибирский юридический вестник. 2018. № 4. С. 118-123.

13. Григорян С.С. Цифровизация в Саудовской Аравии // Информационное общество. 2022. № 6. С. 118-124.

14. Сидорова Н.В., Серикбаев А.М. Цифровизация судебной и правоохранительной деятельности в Республике Казахстан // Вестник Карагандинского университета. Серия Право. 2023. Т. 112. № 4. С. 54-65.

15. Еськов С.В. Расширение возможностей электронного наблюдения в уголовном судопроизводстве Украины //Юристъ-Правоведъ. 2013. № 3 (58). С. 95-97.

16. Сманалиев К.М. Цифровизация досудебного производства в уголовном судопроизводстве Киргизской Республики // Бюллетень науки и практики / Bulletin of Science and Practice 2020. Т. 6. №9. С. 308-315.

17. Титов П.М. Особенности уголовного преследования в Российской Федерации и Республике

Таджикистан // Правоохранительная деятельность органов внутренних дел в контексте современных научных исследований: Мат-лы Всероссийской научно-практ. конф-ции / сост. А.А. Сарсенова. - СПб., 2021. С. 209-212.

18. Беляева И.М., Кусаинова А.К., Нургалиев Б.М. Проблемы внедрения электронного формата уголовного расследования в Республике Казахстан // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Право. 2018. Т. 18. № 2. С. 7-12.

19. Самарин В.И. Тенденции расширения точек приложения цифровизации в уголовном процессе // Трансформация и цифровизация правового регулирования общественных отношений в современных реалиях и условиях пандемии. - Казань, 2020. С. 321-325.

20. Ахпанов А.Н., Хан А.Л. Общие вопросы цифровизации досудебного расследования в республике казахстан // От классического уголовного процесса к современному судопроизводству. Вызовы времени. Сборник материалов Международной научно-практической конференции. - Барнаул, 2024. С. 10-13.

21. Лютынский А.М. Цифровизация и уголовное судопроизводство: тенденции и проблемы // Трансформация моделей правового регулирования объектов инновационной инфраструктуры в современном праве: российский и зарубежный опыт. Монография. - М., 2021. С. 403-425.

22. Козулина А.Ю. Положительные стороны электронного уголовного дела и некоторые проблемы его внедрения в Российской Федерации // Шестая зимняя школа по гуманитарной информатике. Сборник докладов Зимней школы. - Калининград, 2022. С. 112-117.

23. Шульгин Е.П. Правовые и организационные основы деятельности органов досудебного расследования МВД Республики Казахстан, осуществляющих производство в электронном формате: Дисс. … канд. юрид. наук. М.: Академия управления МВД России, 2021. – 262с.

24. Сидоркин Д.А. Понятие и характерные черты производства по уголовному делу в электронном виде // Modern Science. 2022. № 4-1. С. 151-155.

25. В Комитете Генеральной прокуратуры подвели итоги работы за 2024 год https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/press/news/details/924599?lang=ru

РЕЗЮМЕ/RESIME

Ханов Талгат Ахматзиевич
Нургалиев Бахыт Молдатьяевич
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДА ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕССТЕРДІ ЦИФРЛАНДЫРУ

Құқық қорғау жүйесін, оның ішінде оның қылмыстық-процессуалдық құрамдас бөлігін цифрландыру – қазақ мемлекеті өмірінің негізгі салаларын қамтитын елімізде жүргізіліп жатқан құқықтық реформаның бір бөлігі. Жүйелік және салыстырмалы құқықтық әдісті қолдана отырып, авторлар оны отандық тәжірибеге экстраполяциялау мүмкіндігін зерттеу мақсатында шетелдік тәжірибеге сыни талдау жүргізді. Жекелеген елдердің процессуалдық қызметін цифрландыру ерекшеліктерін, сондай-ақ қазақстандық құқық қорғау органының қызметкері кездесетін қиындықтарды зерделеу нәтижесінде авторлар қазақстандық құқық қорғау жүйесіне цифрлық технологияларды енгізу жолында туындаған ең күрделі кедергілерді анықтады. Көптеген елдерде, соның ішінде Қазақстанда да цифрлық технологияларды енгізу қарқын алып, объективті шындыққа айналуда деген қорытынды жасалды. Сонымен қатар сандық автоматтандыру процесіне кешенді, жүйелі көзқарас нәтижесінде ғана шешілетін субъективті және объективті сипаттағы мәселелер туындайды.

Тірек сөздер: тергеу, қылмыстық процесс, электронды іс жүргізу, электронды формат, қылмыстық іс, цифрландыру, цифрлық технологиялар.

Khanov Talgat Akhmatzievich
Nurgaliev Bakhyt Moldatyaevich
Karaganda University of Kazpotrebsouz, Republic of Kazakhstan

DIGITALIZATION OF CRIMINAL PROCEDURE IN KAZAKHSTAN AND FOREIGN COUNTRIES

Digitalization of the law enforcement system, including its criminal procedural component, is part of the legal reform carried out in the country, covering the main areas of life of the Kazakh state. Using a systemic and comparative legal method, the authors conducted a critical analysis of foreign experience in order to study

the possibility of its extrapolation into domestic practice. As a result of studying the features of digitalization of procedural activities of individual countries, as well as the difficulties faced by the Kazakh law enforcement officer, the authors identified the most serious obstacles that have arisen on the path of introducing digital technologies into the Kazakh law enforcement system. It is concluded that the introduction of digital technologies in many countries, including Kazakhstan, is gaining momentum and is becoming an objective reality. At the same time, problems of both subjective and objective nature arise that can only be solved as a result of a comprehensive, systematic approach to the process of digital automation.

Keywords: investigation, criminal process, electronic proceedings, electronic format, criminal case, digitalization, digital technologies.

List of references:

1. On approval of the State Program "Digital Kazakhstan" Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827 https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-tsifrovoy-kazakhstan-rus.pdf

2. The concept of digital transformation, development of the information and communication technology industry and cybersecurity for 2023 - 2029 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269

3. Balovina I.V. Features of digitalization of criminal proceedings in Russia and some other states // Bulletin of the Far Eastern Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2022. (3). 60. pp. 14-20.

4. Sushchenko S.A. "Electronic evidence" in criminal proceedings in the USA // Scientific Bulletin of the Oryol Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia named after V.V. Lukyanova. 2024. No. 1(98). P. 228-234.

5. Le Quang J.-L. Le fichage sous Napoleon I: a tape measure in the construction of a police officer in the modern era, in Les police officers, Bayonne, Institut universitaire Varenne, 2019, p. 45-62.

6. Larin M.V., Grigorieva A.A. Experience of implementing the E-AKTE BUND electronic document management system in the federal authorities of the Federal Republic of Germany // Modern document management technologies in business, production and management. Collection of scientific articles based on the materials of the XXIV All-Russian scientific and practical conference (with international participation). Penza, 2024. P. 34-38.

7. Flaws in Cellphone Evidence Prompt Review of 10,000 Verdicts in Denmark // The New York Times. URL: https://www.nytimes.com/2019/08/20/world/europe/denmark-cellphone-data-courts.html

8. Zazulin A. I. Digitalization of Legal Proceedings: Problems of Modernizing Criminal Procedure and Ways to Overcome Them (Based on the Example of the Kingdom of Denmark) // Ex jure. 2021. No. 4. P. 128-140. DOI: 10.17072/2619-0648-2021-4-128-140.

9. Khanov T. A., Zhienbekov Zh. E. Information Security System // Actual Problems of Our Time. 2016. No. 2 (12). P. 37-43.

10. Mironova E.Yu. Achieving the Purpose of Criminal Proceedings in the Context of Digitalization of Society: Analysis of Russian and Foreign Experience // All-Russian Criminological Journal. 2022. Vol. 16. No. 6. Pp. 754-767.

11. Granovskaya O.L., Zverev D.R. Digitalization of Criminal Proceedings and Arbitration in China: Problems and Principles // Bulletin of the Voronezh State University. Series: Law. 2024. No. 3 (58). Pp. 198-206.

12. Zuev S.V. Digital Environment of Criminal Proceedings: Problems and Prospects // Siberian Legal Bulletin. 2018. No. 4. Pp. 118-123.

13. Grigoryan S.S. Digitalization in Saudi Arabia // Information Society. 2022. No. 6. P. 118-124.

14. Sidorova N.V., Serikbaev A.M. Digitalization of judicial and law enforcement activities in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of Karaganda University. Law Series. 2023. Vol. 112. No. 4. P. 54-65.

15. Eskov S.V. Expansion of the possibilities of electronic surveillance in criminal proceedings of Ukraine // Jurist-Pravoved. 2013. No. 3 (58). P. 95-97.

16. Smanaliev K.M., Digitalization of pre-trial proceedings in criminal proceedings of the Kyrgyz Republic // Bulletin of Science and Practice 2020. Vol. 6. No. 9. P. 308-315.c.308-315.

17. Titov P.M. Features of criminal prosecution in the Russian Federation and the Republic of Tajikistan // Law enforcement activities of internal affairs bodies in the context of modern scientific research: materials of the All-Russian scientific and practical conference / compiled by A.A. Sarsenova. St. Petersburg, 2021. P. 209-212.

18. Belyaeva I.M., Kusainova A.K., Nurgaliev B.M. Problems of introducing an electronic format for criminal investigation in the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the South Ural State University. Series: Law. 2018. Vol. 18. No. 2. P. 7-12.

19. Samarin V.I. Trends in the expansion of points of application of digitalization in criminal proceedings // Transformation and digitalization of legal regulation of public relations in modern realities and conditions of the pandemic. Kazan, 2020. Pp. 321-325.

20. Akhpanov A.N., Khan A.L. General issues of digitalization of pre-trial investigation in the Republic of Kazakhstan // From classical criminal procedure to modern legal proceedings. Challenges of the time. Collection of materials of the International scientific and practical conference. Barnaul, 2024. Pp. 10-13.

21. Lyutynsky A.M. Digitalization and criminal proceedings: trends and problems // Transformation of models of legal regulation of innovative infrastructure objects in modern law: Russian and foreign experience. monograph. M., 2021. Pp. 403-425.

22. Kozulina A.Yu. Positive aspects of electronic criminal case and some problems of its implementation in the Russian Federation // Sixth Winter School on Humanitarian Informatics. Collection of reports of the Winter School. Kaliningrad, 2022. Pp. 112-117.

23. Shulgin E.P. Legal and organizational foundations of the activities of pre-trial investigation bodies of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, carrying out proceedings in electronic format: Diss. ... Cand. Law. Sciences. Moscow: Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2021. - 262 p.

24. Sidorkin D.A. Concept and characteristic features of criminal proceedings in electronic form // Modern Science. 2022. No. 4-1. P. 151-155.

25. The Committee of the Prosecutor General's Office summed up the results of work for 2024 https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat/press/news/details/924599?lang=ru

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Бирманова Ақсұңқар Исланбековқызы, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының PhD, қауымдастырылған профессор, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Воротин Валерий Евгеньевич, Мемлекеттік басқару ғылымының докторы, Украина Жоғарғы Радасының Заңнама институты, Киев, Украина

Есенбаева Айгерим Ерболовна, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің заң факультетінің 3 курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Нұрғалиев Бақыт Молдатяұлы, заң ғылымдарының докторы, профессор, экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының бас ғылыми қызметкері, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты "Персоналды басқару өңіраралық академиясы" жоғары оқу орны, Киев, Украина

Раймбекова Амина Дарханқызы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің заң факультетінің 3 курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Турлаев Андрей Викторович, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шулкинбаева Зауре Дүйсембековна, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің заң факультетінің 3 курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ханов Талғат Ахматзиевич, заң ғылымдарының докторы, профессор, экономикалық және құқықтық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының директоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Бирманова Аксункар Исланбековна, к.ф.н., доцент кафедры теории и истории государства и права Карагандинского университета имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Воротин Валерий Евгеньевич, доктор наук государственного управления Институт законодательства Верховной Рады Украины, Киев, Украина

Есенбаева Айгерим Ерболовна, студент 3 курса юридического факультета Карагандинского

университета имени Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Нургалиев Бахыт Молдатьяевич, доктор юридических наук, профессор, главный научный сотрудник научно-исследовательского института экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Киев, Украина

Раймбекова Амина Дарханқызы, Студент 3 курса юридического факультета Карагандинского университета имени Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Турлаев Андрей Викторович, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.А.Букетова город Караганда, Республика Казахстан

Шулкинбаева Зауре Дүйсембековна, Студент 3 курса юридического факультета Карагандинского университета имени Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Ханов Талгат Ахматзиевич, доктор юридических наук, профессор, директор научно-исследовательского института экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Birmanova Aksunkar Islanbekovna, PhD, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law of the Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Vorotin Valeriy Evgenievich, doctor of Sciences of Public Administration Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Yesenbaeva Aigerim Erbolovna, 3rd year student of the Faculty of Law of the Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Nurgaliev Bakhyt Moldatyaevich, Doctor of Law, Professor, Chief Researcher of the Research Institute of Economic and Legal Research, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Prodanik Vasily Mikhailovich, PhD in Public Administration Higher Educational Institution "Interregional Academy of Personnel Management", Kyiv, Ukraine

Raimbekova Amina Darkhankyzy, 3rd year student, Faculty of Law, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Turlaev Andrey Viktorovich, Candidate of Law, Associate Professor, Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shulkinbaeva Zaure Duisembekovna, 3rd year student of the Faculty of Law of the Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Khanov Talgat Akhmatzievich, Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Economic and Legal Research, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

УДК 37:001.
МРНТИ 14.01.11

Бегахметова Балжан Каиргельдыевна
zhannaastra15@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

УЧИТЕЛЬ ИЛИ КОУЧ?

В статье рассматривается языковой коучинг как новая технология в обучении иностранным языкам, его определение, содержание, инструментарий, цели и возможности, роль коуча в данном образовательном процессе, особенности его деятельности и деятельности обучаемого, проводится аналогия лингвокоучинга с традиционным преподаванием языка в общеобразовательном учреждении и вузе, определяются общее и различия.

Ключевые слова: лингвокоучинг, техники лингвокоучинга, модель роста, цель, мотивация, эмоции, традиционное преподавание, результат, общее, различия, достижения.

В современной мировой и казахстанской модели образования в различных сферах много пишут и говорят о коучинге как актуальной технологии, методе, практике или инновации, способствующей обучению персонала офиса или фирмы, преподавательского коллектива учебного заведения или отдельной личности новым подходам к этому процессу, изучению чего-то нового, интересного или полезного для работы данного предприятия, учебного учреждения и относительно быстрому преодолению стороной обучаемых возможных трудностей на этом пути. Говоря о коучинге как методе в педагогической практике, раскрывающем потенциал обучаемого, следует отметить, что здесь накоплен на сегодняшний день значительный опыт его использования в индивидуальном обучении иностранным языкам на основе постоянной тренировки речи на путем выполнения устных и письменных упражнений и постоянного консультирования по вопросам конкретной темы. Отсюда возник термин «лингвокоучинг» как направление в обучении иностранным языкам, при котором между обучающими и обучаемыми складываются равноправные, даже партнерские отношения, что отличается от часто встречающихся отношений между учителем/преподавателем и учеником/студентом. Обучаемый самостоятелен в скорости освоения материала, затрат времени, имеет собственные внутренние возможности для изучения иностранного языка и по большей части осуществляет свое движение в освоении иностранного языка самостоятельно. Ему характерно осознание личной ответственности за свой ближайший и конечный результаты деятельности, высокая эффективность в работе, высокая мотивация и саморефлексия. Коуч помогает своему ученику ориентироваться в большом современном потоке литературы для изучения иностранного языка, определить наиболее качественный учебник, интернет-материалы, сайты, приложения, подходы к изучению желаемого языка. То есть коуч как консультант помогает своему ученику в тренировке навыков говорения, аудирования, письма и чтения, предлагая самое лучшее в массе современной иноязычной литературы и методах организации самостоятельной работы над материалом. Чем еще хорош лингвокоучинг? Существует постоянная связь между двумя участниками процесса обучения/изучения, допускаемые ошибки корректируются моментально, для чего преподаватель подбирает дополнительные упражнения, не переходя к новой теме, проверка выполненных заданий идет сразу, обязательно комментируется, при наличии ошибок осуществляется коррекция знаний, присутствует подробный ответ на вопросы. Все это позволяет мотивировать своего обучаемого, снимать возможный языковой барьер. Преподавание в понимании этого слова буквально минимально, а обьяснение, определение стратегии достижения цели, этапов работы, стимулирование к успеху, моральная поддержка и ориентация на новые самостоятельные достижения со стороны коуча являются максимальными. Мотивирование становится для обучаемого позитивным зарядом. Языковой коуч является не только высококвалифицированным специалистом в области преподавания иностранных

языков, имеющим практический опыт в этой сфере, но и выступает в первую очередь как психолог, понимающий и развивающий способности своего ученика. Изучение любой новой темы начинается с определения, что нового обучаемый узнает. По окончании работы подводится итог: что нового он узнал, есть ли подобные параллели в родном или, возможно, в том иностранном языке, которым обучаемый владеет? Сравнимо ли это? Облегчает ли это сравнение изучение нового языка? Как уже полученные знания могут быть использованы далее? На успехе в изучении одной темы строится изучение следующей темы.

Возникает вопрос: применим ли такой коучинг в иноязычном образовательном процессе современной школы и высшего учебного заведения? Однозначно, да. Лингвокоучинг в соединии с лингводидактикой является новым, современным, очень эффективным по своим результатам методом актуализации обучения иностранным языкам как обучающихся на языковых курсах людей в группе или на индивидуальной основе, так и учащихся общеобразовательных учебных заведений и студентов высших учебных заведений. В основе данного метода нет менторства, а лежит особая форма взаимосвязи и контактов учителя и ученика, преподавателя и студента, ведущего или руководителя курса и его взрослого ученика. Актуальными по-прежнему остаются личностно-ориентированный и компетентностный подходы в обучении иностранным языкам, использование активных методов обучения. Коучингу в их ряду уделяется особое внимание. Созданный американским бизнес-тренером Тимоти Голвином метод как инновационная практика для раскрытия потенциала человека с целью максимального повышения эффективности его умственной, образовательной или трудовой деятельности, помогает эффективно учиться и осваивать новое совместно с коучем или самостоятельно. В этом его особенность. Учитель, определяемый как коуч, не учит, а помогает учиться [1]. Педагогический коучинг имеет естественно свои особенности. Владеющий знаниями в области психологии обучения учитель или преподаватель иностранного языка может на основе личностно-ориентированного подхода помочь ученику или студенту выстроить образовательную траекторию, поставить перед ним конкретные образовательные цели данного занятия или целой серии занятий, темы или даже всей дисциплины. Данные цели также являются краткосрочными или долгосрочными, конечно, определяются сроки их достижения. В этом случае обучаемый ориентируется на конкретное время. Как результат повышается его внутренняя самооценка, возможно избегаются стрессовые ситуации, растет понимание значимости вложенного труда и вкладывамых усилий в обучение, в овладение языком, а значит повышается уверенность в себе и не менее важным являются в этом процессе самоконтроль и самомотивация. Ряд авторов по лингвокоучингу как современной технологии обучения иностранным языкам, связывающего науку лингвистику и коучинг, выделяют четырехступенчатую модель GROW или модель роста обучаемого как последовательность действий к желаемому результату, в которой коуч в лице учителя/преподавателя совместно с обучаемым формулирует цель [2]. Это выглядит примерно так: предварительно определяются в беседе с учеником/студентом, академической группой кракосрочные и долгострочные цели в овладении языком, то есть «с чего начинаем», «к чему пошагово движемся», «какого уровня должны достичь» через определенное время. Сдача уровневого международно признанного экзамена, получение сертификата, переход на следующую ступень изучения иностранного языка, возможность относительно свободного общения с носителем языка лицом к лицу или онлайн являются доказательствами достижений коуча или учителя и его подопечного в этом процессе. Далее исследуется в ходе тестирования или устной беседы состояние языковых знаний претендентов на обучение к настоящему моменту и, возможно, наличие так называемой языковой интуиции, что является немаловажным в освоении любой изучаемой дисциплины, в том числе иностранного языка. По окончании этого исследования разрабатывается список внутренних возможностей ученика [3]. В данном случае коуч применяет так называемые коучинговые техники. Для него обучаемый является в первую очередь не просто личностью, а креативной, способной к обучению личностью, имеющей определенные образовательные цели, сознательно поставившей перед собой эти цели и пытающийся их достичь своими усилиями. К учителю или преподавателю он может к нему обратиться за помощью, для получения консультации или просто маленькой подсказки. На пути уровневого обучения иностранному языку, а путь этот довольно увлекательный, но долгий и трудный, требующий сосредоточенности, усидчивости, систематичности и глубокого погружения в него, возникают моменты уменьшения или полного исчезновения мотивации. Именно для освоения иностранного языка этот фактор является основным. В зависимости от неё учеником или студентом определяются на ментальном уровне цели предстоящей работы. И.В.Фирсова пишет так: «Сам предмет обучения – иностранный язык – представляет собой явление, теснейшим образом связанное с сознанием и

мыслительной деятельностью человека. Процесс обучения опирается на психологические, личностные возможности, которыми располагают сам преподаватель, так и люди, изучающие иностранный язык» [4]. При отсутствии твердого решения у обучаемого на ментальном уровне освоить язык и говорить на нем будет трудно достичь поставленной цели. Поэтому при поступлении абитуриентов на факультеты иностранных языков важным является наличие огромного желания учиться здесь, осваивать не один, а несколько иностранных языков параллельно и много трудиться. Возможен и другой вариант, когда цель ими осознана и поставлена четко, но возникают трудности психологического и языкового характера. Они могут испытывать страх говорения перед аудиторией, преподавателем, есть боязнь допустить ошибку. Перед преподавателем, исполняющим роль коуча, стоит задача оказания помощи такому лицу в преодолении языкового барьера на ментальном уровне. Он носит часто чисто лингвистичесий характер, связан с недопониманием определенных грамматических явлений и конструкций речи, недостатком необходимого словарного запаса для передачи мысли, что усложняет устную и письменную коммуникацию [5]. Возможна другая ситуация, определяемая как психическое состояние, проявляющееся в неадекватной пассивности субьекта, что препятствует выполнению им тех или иных действий. Эмоциональный механизм этого барьера состоит в усилении отрицательных переживаний: страха, тревоги, низкой самооценки, ассоциированных с предстоящей задачей (например, страх устного ответа или его презентации перед аудиторией [5]. Есть такие лица, изучающие иностранный язык, которые в достаточной степени владеют знаниями в области изучаемого языка, но не в состоянии преодолеть страх перед иноязычной коммуникацией. Мешает внутренняя неуверенность в себе, в своих знаниях и умениях, срабатывает страх допустить ошибку. В этом случае, во-первых, задача коуча как учителя состоит в убеждении своего ученика в его силе и способностях, в обязательной уверенности в себе, в наличии у него знаний, в необходимости приложения больших усилий. Возможные вопросы, которые учитель/преподаватель может в таком случае может задать ученику/студенту: Что мешает Вашему развитию в плане постижения языка? Что можем мы сделать для преодоления ошибок? [2]. Далее учитель/преподаватель иностранного языка продолжает работу по обучению языку, коррекции допущенных ошибок, помогает реализации образовательной траектории, использует различные методы обучения, но при этом делает упор на большую самостоятельную работу обучаемых. Его главная функция состоит в направлении обучаемого в нужную сторону, в подсказке, на что надо обратить особое внимание, как и где найти нужную информацию, как ее применить на практике, отработать необходимые речевые умения и навыки на примере довольно большого количества образцов речи. Далее ученик/студент опять движется самостоятельно. В этом случае учитель/преподаватель выполняет роль наставника и мотивирующей личности. Он задает и сам отвечает на вопрос: зачем нам нужны получаемые на данном занятии знания, как они помогают в изучении последующих грамматических и лексических тем. Это позволит обучаемым создавать в сознании цепь зависимых друг от друга учебных тем, языковых понятий, терминов, двигаясь постепенно от темы к теме и достигать цель обучения. Она может соответствовать так называемой формуле ***SMART,*** то есть быть ***Specific*** - конкретной, ***Measurable*** - измеримой, ***Achievable*** - достижимой, ***Relevant*** - актуальной и ***Timed*** - определенной во времени [2]. Цель не должна быть большой, громоздкой, не всегда понятной. Она должна звучать коротко, ясно, состоять из одного-двух пунктов, может быть достигнута в течение короткого отрезка времени, например нескольких занятий или недель.

Чем же работа языкового коучера отличается от работы учителя школы или преподавателя вуза? По Д. Барберу и Д.Фурду задача учителя состоит в его помощи ученику узнать новое и понять это; задача коуча заключается в помощи ученику в осуществлении большой практики речи и постоянному улучшению достигнутых результатов обучения [6]. Важным элементом языкового коучинга является активное обучение, в нем преобладают мотивация и эмпатия. Процесс преподавания в его традиционном значении сводится буквально к минимуму. Коуч помогает максимально раскрыться способностям ученика, постоянно подталкивая его к самостоятельной работе и самостоятельному по большей части усвоению учебного материала и главное эффективному его усвоению на основе вовлеченности обучаемого в процесс и высокой мотивации. Коуч старается адаптироваться под потребности обучаемого в отличии от учителя или преподавателя, а в среднем общеобразовательном учреждении или в вузе отношения между обучаемыми и обучающими носят довольно формальный характер. Подход к работе языкового коуча более демократичный, ни в коем случае не директивный, он учитывает эмоциональную реакцию своих учеников на задания, его коммуникативные стратегии строятся так, что они сподвигают обучаемого к беспрепятственному усвоению учебного материала.

Важную роль в процессе работы коуча играют техники коучинга, которые вполне применимы на школьном уроке или вузовском занятии иностранного языка. Учителя-методисты И.В.Баранова, Н.А.Мирюгина, К.С.Смотряева рекомендуют использовать так называемое «Колесо языкового баланса» при изучении лексической или грамматической темы, в котором они отмечают свой языковой прогресс в баллах от 1 до 10 согласно указанным составляющим. По их мнению, данная техника коучинга дает возможность выявления пробелов учеников/студентов в знаниях как лексических, так и грамматических, ориентирует обучаемых на повторение изученного материала, на устранение допущенных ошибок [2]. Многие современные учебники/учебные пособия по иностранным языкам содержат в каждой из предлагаемых тем цели изучения, определенный набор логично построенных упражнений, контрольные грамматические упражнения, задания по проверке корректного использования лексики, набор текстов для чтения, аудирования, письма, задания по активизации навыков говорения. Коуч, мотивируя и далее своих учеников, используя дополнительные материалы, помогает им быстрее достичь заявленной цели, предпринимает дополнительные действия по обучению, привлекая к созданию проектов, общению с носителями языка, к участию в конференции, написанию короткой истории, статьи. Итог комментируется, выделяются достоинства проделанной работы, дается оценка труда. Коучинг проявляется в виде психологического консультирования, как сотрудничество обеих сторон или даже сотворчество в достижении цели обучения путем постепенного раскрытия внутренних ресурсов обучаемых и его дальнейшего стимулирования к действию. Таким образом, возможен следующий вывод: коуч в отличии от учителя школы или преподавателя вуза не сколько учит языку в прямом смысле этого слова, сколько учит своего ученика учиться, нести ответственность за свои знания и их прогресс, помогает ему раскрыть свои таланты и внутренние возможности, а также выстроить самостоятельно свои цели, поддерживает его достижения как мотиваторы к следующему успеху. Насколько это применимо на уроке иностранного языка в школе или вузовском занятии зависит от практического опыта учителя/преподавателя и его цели в образовательном процессе.

Список использованной литературы:

1.Голви, У Тимоти. Работа как внутренняя игра: фокус, обучение, довольствие и мобильность на рабочем месте. - М.: «Альпина Бизнес Букс», 2005. – С.224-225

2.Баранова И.В., Мирюгина Н.А., Смотряева К.С. Лингвокоучинг как современная технология обучения немецкому языку // Преподаватель XXI век. 2020. №4. С.136-144

3.Байжанова А.А., Батинова А.С. Метод коучинг в обучении иностранному языку // Наука XXI века: вопросы, гипотезы, ответы. 2016. №1. С.24-26

4. Фирсова И.В. Языковой барьер при обучении иностранному языку // Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета, 2013. №9 (1). С.89-92

5. Лемешкова Е.В. Развитие критического мышления: приемы и методы стадии «Вызов». 2018.

6. Barber D., Foord D. From English Teacher to Learner Coach. 2014. 236 p

РЕЗЮМЕ\RESUME

Бегахметова Балжан Қаиргельдықызы
« Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МҰҒАЛІМ НЕМЕСЕ КОУЧ?

Мақалада тіл коучингінің шетел тілдерін оқытудың жана бағыты ретінде, оның анықтамасы, мазмұны, құралдары, мақсаттары мен мүмкіндіктері, осы оқу-тәрбие процесіндегі жаттықтырушының рөлі, оның іс-әрекетінің ерекшіліктері мен студенттің іс-әрекеті. Жалпы білім беретін оқу орындары мен жоғары оқу орындарындағы лингвокоучинг пен дәстүрлі тіл оқытудын арасында ұқсастық жасалып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалады.

Тірек сөздер: тілдік коучинг, тілдік коучинг техникасы, өсу моделі, мақсат, мотивация, эмоция, дәстүрлі оқыту,нәтиже, жалпы айырмашылықтар, жетістіктер

Begakhmetova Balzhan
«Bolashaq» Akademy, Karaganda, Kazakhstan

TEACHER OR COACH?

The article examines language coaching as a new direction in teaching foreign languages, its definition, content, tools, goals and possibilities, the role of the coach in this educational process, the specifics of his

activities and the activities of the student An analogy is drawn between linguo coaching and traditional language teaching in general education institutions and universities, and are identified the similarities and differences.

Key words: language coaching, language coaching techniques, growth model, goal, motivation, emotions, traditional teaching, result, general differences, achievements.

List of references:

1. Gallwey, Timothy. Work as an Inner Game: Focus, Learning, Compensation, and Mobility in the Workplace. Moscow: Alpina Business Books, 2005, P.224 -225

2. Baranova I.V., Miryugina N.A., Smotryaeva K.S. Language coaching as a modern technology for teaching the German language // Teacher XXIst century. 2020. No. 4. P. 136-144

3. Baizhanova A.A., Batinova A.S. The coaching method in teaching a foreign language //: questions, hypotheses, answers. 2016. No. 1. P. 24-26

4. Firsova I.V. Language barrier in teaching a foreign language // Humanities. Bulletin of the Financial University, 2013. No. 9 (1). P. 89-92

5. Lemeshkova E.V. Development of critical thinking: techniques and methods of the “Challenge” stage. 2018.

6. Barber D., Foord D. From English Teacher to Learner Coach. 236 p

УДК 378.
МРНТИ 14.35.07

Islamgulov Damir Rafaelovich
damir_islamgulov@mail.ru
Head of the Department of Soil Science, Agrochemistry and Precision Farming, Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Bashkir State Agrarian University, Ufa,
Republic of Bashkortostan, Russia

OPTIMIZING THE QUALITY OF EDUCATION USING THE MODULAR RATING SYSTEM

In the conditions of the transition to new educational standards in Russia, the problem of the quality of higher education is becoming especially urgent. In the article, the implementation of the modular rating system is considered as one of the factors of improving the quality of education. This system provides more frequent and objective control of students' knowledge, as well as promotes the development of their independence.

The process of system development is described, including the structuring of educational material into modules and the definition of assessment criteria. The advantages of the system are individual approach, systematicity and objectivity of evaluations. However, there are also problems, such as high labor costs for design and lack of didactic materials.

In general, the modular rating system creates conditions for more effective and individualized training, which contributes to the improvement of the quality of higher education.

Key words: modernization of education, quality of the educational process, educational technologies, competencies, educational standards, pedagogical interaction.

In the context of the transition to new educational standards, associated with the entry of Russian education into the European Educational B Space, the problem of the quality of higher professional education and its assessment not only does not lose its relevance, but, on the contrary, is central. At the same time, one of the factors in improving the quality of education is the introduction of a modular-rating system in higher professional education. At the same time, control over the knowledge of university students with this system becomes more objective, since it forces students to confirm their knowledge not twice a year, during the next session, but much more often.

The main goal of the modular-rating system of training is such an organization of the educational process that allows it to be adapted to the individual capabilities and abilities of students, develops their cognitive independence.

The university's teaching staff has worked to develop a system of modular-rating assessment of the taught disciplines. At the preliminary development stage, the leading teacher on the stream carries out additional work on structuring and presenting the educational material in the form of modules and educational elements. It includes the following main stages:

- determining the number of modules, their content, and the order of study;
- identifying within each module the content that is mandatory for a holistic perception of the discipline, and the levels of mastering this content;
- determining for each level of mastering specific content and the degree of mastery of it;
- selecting the forms and content of module control, semester and final control;
- developing criteria for assessing assignments within each module and each level of mastery;
- drawing up a schedule for completing modules and assignments.

The basis of the modular rating system is the division of the discipline into modules, where a module is a logically complete part of the educational material, necessarily accompanied by the control of students' knowledge and skills. Since within each module the student masters not only certain sections of the discipline, but also types of activities related to the acquisition and use of the acquired knowledge, therefore both knowledge and the corresponding skills and abilities are subject to control. The basis for the formation of modules is the working program of the discipline.

The transition to a new system implies a revision and renewal of the entire previous system of assessing student preparation. New technologies are not so easy to introduce into practice. Each teacher must not only adopt a ready-made scheme from the outside, but also restructure their course so that the new principles become inherent to them. This requires a lot of time and effort. This is the main problem, because it is necessary to respond very quickly to the demands of modern times.

The use of the modular-rating system of training allows:

- to implement an individual approach to the educational process and more effectively organize independent activities of students;
- to ensure the systematic nature of students' work;
- to achieve objectivity of the final assessment due to the use of a cumulative assessment system taking into account a greater number of types of educational activities;
- to ensure openness of information about the current rating, which encourages students to regular and systematic classes;
- to prepare specialists ready to solve various production situations.

The use of the modular-rating system of taught disciplines revealed the following problems:

- significant labor costs of the teacher at the stage of pedagogical design;
- the lack of a sufficient number of multi-level didactic materials for individual disciplines, including those focused on the future professional activity of the student;
- the lack of a sufficient number of test assignments on all topics and sections of disciplines;
- the lack of carefully developed criteria for assessing assignments within each module and each level of assimilation, allowing to get rid of the subjectivity of the teacher as much as possible.

The solution of the identified problems will ensure a wider implementation of the modular-rating system in the educational process.

In general, the modular-rating system creates conditions for the effective implementation of differentiated and individualized training in disciplines, ensures flexibility and dynamism of the educational process, which ultimately allows us to talk about the possibility of improving the quality of training in the disciplines of the main educational program in the areas of training of higher professional education.

List of references:

1. Innovative Methods of Teaching in Higher Education: Proceedings of the All-Russian Scientific and Methodological Conference with International Participation, Ufa, 2012. – 128 p.

2. Actual Problems of Teaching Social and Humanitarian, Natural and Technical Disciplines in the Context of Higher Education Modernization: Proceedings of the International Scientific and Methodological Conference (April 4–5, 2014) / ed. F. N. Ziatdinova, Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2014. – 368 p.

3. Modern University Education: Theory, Methodology, Practice: Proceedings of the International Educational and Methodological Conference. March 21–22, 2013 – Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2013. – 244 p.

4. Problems of Practical Training of Students at the University at the Present Stage and Ways to Solve Them: Collection of Materials of the Scientific and Methodological Conference. April 24, 2007 – Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2007. – 236 p.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исламгулов Дамир Рафаэлович
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей

МОДУЛЬ-РЕЙТИНГ ЖҮЙЕСІ КӨМЕГІМЕН ОҚЫТУ САПАСЫН ОҢТАМАНДЫРУ

Ресейде жаңа білім беру стандарттарына көшу жағдайында жоғары білім сапасы мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Мақалада модульдік рейтингтік жүйені енгізу білім сапасын арттыру факторларының бірі ретінде қарастырылады. Бұл жүйе оқушылардың білімін неғұрлым жиі және объективті бақылауды қамтамасыз етеді, сонымен қатар олардың дербестігін дамытуға ықпал етеді.

Оқу материалын модульдерге құрылымдау және бағалау критерийлерін анықтауды қамтитын жүйені әзірлеу процесі сипатталған. Жүйенің артықшылықтары жеке көзқарас, бағалаудың жүйелілігі және объективтілігі болып табылады. Дегенмен, жобалауға кететін еңбек шығынының көптігі, оқу-әдістемелік кешеннің жетіспеушілігі сияқты мәселелер де бар.

Тұтастай алғанда, модульдік рейтингтік жүйе жоғары білім сапасын арттыруға ықпал ететін тиімдірек және дараланған оқытуға жағдай жасайды.

Тірек сөздер: білім беруді жаңғырту, оқу үрдісінің сапасы, білім беру технологиялары, құзыреттіліктер, білім беру стандарттары, педагогикалық өзара әрекеттестік.

Исламгулов Дамир Рафаэлович
damir_islamgulov@mail.ru
ФГБОУ ВО Башкирский ГАУ,
Уфа, Республика Башкортостан, Россия

ОПТИМИЗАЦИЯ КАЧЕСТВА ОБУЧЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ МОДУЛЬНО-РЕЙТИНГОВОЙ СИСТЕМЫ

В условиях перехода на новые образовательные стандарты в России проблема качества высшего образования становится особенно актуальной. В статье рассматривается внедрение модульно-рейтинговой системы как одного из факторов повышения качества обучения. Эта система обеспечивает более частый и объективный контроль знаний студентов, а также способствует развитию их самостоятельности.

Описывается процесс разработки системы, включая структурирование учебного материала в модули и определение критериев оценки. Преимущества системы заключаются в индивидуальном подходе, систематичности и объективности оценок. Однако имеются и проблемы, такие как высокие трудозатраты на проектирование и нехватка дидактических материалов.

В целом, модульно-рейтинговая система создает условия для более эффективного и индивидуализированного обучения, что способствует повышению качества высшего образования.

Ключевые слова: модернизация образования, качество образовательного процесса, образовательные технологии, компетенции, образовательные стандарты, педагогическое взаимодействие.

Список использованной литературы:

1. Инновационные методы преподавания в высшей школе: Материалы Всероссийской научно-методической конференции с международным участием, Уфа, 2012. – 128 с.

2. Актуальные проблемы преподавания социально-гуманитарных, естественно-научных и технических дисциплин в условиях модернизации высшей школы: Материалы международной научно-методической конференции (4–5 апреля 2014 г.) / отв. ред. Ф.Н. Зиатдинова, Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2014. – 368 с.

3. Современное вузовское образование: теория, методология, практика: Материалы Международной учебно-методической конференции. 21–22 марта 2013 г. – Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2013. – 244 с.

4. Проблемы практической подготовки студентов в вузе на современном этапе и пути их решения: сборник материалов научно-методической конференции. 24 апреля 2007 г. – Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2007. – 236 с

УДК 378.147.88
МРНТИ 14.01.11

Islamgulov Damir Rafaelovich
damir_islamgulov@mail.ru
Head of the Department of Soil Science, Agrochemistry and Precision Farming, Doctor of Agricultural Sciences, Professor,
Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia

RESEARCH WORK AS A BASIS FOR TRAINING SPECIALISTS IN AN AGRICULTURAL UNIVERSITY

The article considers the importance of students' research work (SRW) as the most important form of the educational process at the university. Two main types of SRW are described: academic, including term papers, theses and essays, and extracurricular, associated with independent research of students that goes beyond the curriculum. The role of scientific laboratories, clubs and conferences in the development of creative thinking, responsibility and research skills in students is emphasized. Attention is focused on the need for support and motivation from teachers, as well as on the importance of SRW for the formation of professional competencies and the training of highly qualified specialists. It is concluded that research activities contribute to the harmonious development of the student's personality and are an important factor in successful professional training.

Key words: students' research work (SRW), educational process, scientific laboratories, student scientific societies, conferences, practical application.

Research work of students is one of the most important forms of the educational process. Scientific laboratories and clubs, student scientific societies and conferences, all this allows a student to start a full-fledged scientific work, find like-minded people on it, with whom you can consult and share the results of your research. One way or another, all university students are engaged in research work. Writing essays, term papers, diploma papers is impossible without conducting some, even the simplest, research. But more in-depth scientific work, which the student is not obliged to do by the curriculum, covers only some. A student engaged in scientific work is responsible only for himself; the topic of research, the deadlines for completing the work, and, what is important, whether the work will be completed at all depend only on him. Spending his personal time, the student develops such important qualities for a future researcher as creative thinking, responsibility and the ability to defend his point of view. Attention and support are necessary from the teacher.

There are two main types of students' research work (SRW) that are used in the university.

1. Educational research work of students, provided for by the current curricula.

This type of SRW includes coursework completed throughout the entire period of study at the university, as well as a diploma thesis completed in the fifth year.

While completing coursework, the student takes the first steps towards independent scientific creativity. He learns to work with scientific literature (if necessary, with foreign literature), acquires skills in critical selection and analysis of the necessary information. If in the first year the requirements for the coursework are minimal, and writing it does not present much difficulty for the student, then the following year the requirements increase significantly, and writing the work turns into a truly creative process. Thus, by increasing the requirements for the coursework every year, the university contributes to the development of the student as a researcher, doing this almost imperceptibly and unobtrusively for him.

The purpose of completing a thesis is to further develop the student's creative and cognitive abilities, and as the final stage of a student's education at a university, it is aimed at consolidating and expanding theoretical knowledge and in-depth study of the chosen topic. In their senior years, many students already work in their specialty, and when choosing a topic for a coursework, this is most often taken into account. In this

case, in addition to analyzing the literature, the thesis may include personal practical experience on this issue, which only increases the scientific value of the work.

The research work envisaged by the current curriculum may also include writing essays on the topics of practical classes. It should be noted that most often an essay is either a rewritten article or, even worse, a summary of a chapter from a textbook. It is very doubtful to call this a scientific work. But some essays written on the basis of several dozen articles and sources can rightfully be called scientific works and their inclusion in the list of types of research work is entirely justified.

2. Research work beyond the requirements set by the curriculum.

As mentioned above, this form of research and scientific work is the most effective for developing students' research and scientific abilities. This is easy to explain: if a student is ready to study issues of a particular discipline at the expense of his free time, then one of the main problems of a teacher is removed, namely, the student's motivation for classes. The student is already so developed that you can work with him not as a student, but as a junior colleague. That is, a student turns from a vessel that should be filled with information into a source of the latter. He follows new literature, tries to keep up with changes in the science he has chosen, and most importantly, the process of understanding science does not stop outside the university and preparing for practical classes and exams. Even during rest, the process of self-improvement does not stop in the depths of consciousness. There is no doubt that the university administration pays great attention to research and scientific work. This has become especially noticeable in recent years, when, having adapted a little to modern conditions, the rector's office and departments began to look for opportunities to involve students in scientific work. Scientific circles operate at each department. Everyone is involved in scientific work: from first-year students to senior students and postgraduates. Scientific conferences are held annually, and, as a rule, there is no problem of a lack of people willing to present their reports.

From the above we can draw the following conclusions.

1. Research work is one of the forms of the educational process, which most successfully combines training and practice. Within the framework of scientific work, a student first acquires the first skills of research work, then begins to implement the acquired theoretical knowledge in research, one way or another related to practice, and at the end of this long process, it is possible to participate in "adult" scientific conferences, symposiums of various levels, including international ones.

2. Research work requires great attention and patience from academic supervisors, since the success or failure of each student is largely the result of their own correct and incorrect actions.

3. Research work should always be in the center of attention of all departments.

4. The variety of forms of research work gives each student of the University the opportunity to find an activity to their liking, and participation in it is necessary for the most harmonious and profound education.

The scientific research work of students is an important factor in the preparation of a young specialist and scientist. Everyone wins: the student himself acquires skills that will be useful to him throughout his life, no matter what sectors of the national economy he works in: independence of judgment, the ability to concentrate, constantly enrich his own stock of knowledge, have a multifaceted view of emerging problems, and simply be able to work purposefully.

List of references:

1. Innovative Methods of Teaching in Higher Education: Proceedings of the All-Russian Scientific and Methodological Conference with International Participation, Ufa, 2012. – 128 p.

2. Actual Problems of Teaching Social and Humanitarian, Natural and Technical Disciplines in the Context of Higher Education Modernization: Proceedings of the International Scientific and Methodological Conference (April 4–5, 2014) / ed. F. N. Ziatdinova, Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2014. – 368 p.

3. Modern University Education: Theory, Methodology, Practice: Proceedings of the International Educational and Methodological Conference. March 21–22, 2013 – Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2013. – 244 p.

4. Problems of Practical Training of Students at the University at the Present Stage and Ways to Solve Them: Collection of Materials of the Scientific and Methodological Conference. April 24, 2007 – Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2007. – 236 p.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исламгулов Дамир Рафаэлович
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей

ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ АГРАРЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТЕ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Мақалада университеттегі оқу процесінің маңызды түрі ретінде студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының (ҒЗЖ) маңыздылығы қарастырылған. Зерттеу жұмысының екі негізгі түрі сипатталған: оқу, оның ішінде курстық жұмыстар, тезистер мен эсселер және оқу жоспарынан тыс студенттердің өз бетінше зерттеуімен байланысты сабақтан тыс жұмыстар. Студенттердің шығармашылық ойлауын, жауапкершілікті, зерттеушілік дағдыларын дамытудағы ғылыми зертханалардың, үйірмелер мен конференциялардың рөлі ерекше. Мұғалімдердің қолдауы мен мотивациясының қажеттілігіне, сонымен қатар кәсіби құзіреттілікті дамыту және жоғары білікті мамандарды даярлау үшін ғылыми-зерттеу жұмыстарының маңыздылығына баса назар аударылады. Ғылыми-зерттеу қызметі студент тұлғасының үйлесімді дамуына ықпал етеді және табысты кәсіби дайындықтың маңызды факторы болып табылады деген қорытындыға келеді.

Тірек сөздер: студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары (СҒЗЖ), оқу процесі, ғылыми зертханалар, студенттік ғылыми қоғамдар, конференциялар, практикалық қолдану.

Исламгулов Дамир Рафаэлович
ФГБОУ ВО Башкирский ГАУ,
Уфа, Республика Башкортостан, Россия

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ РАБОТА КАК ОСНОВА ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В АГРАРНОМ ВУЗЕ

В статье рассматривается значение научно-исследовательской работы студентов (НИРС) как важнейшей формы учебного процесса в вузе. Описываются два основных вида НИРС: учебная, включающая курсовые, дипломные работы и рефераты, и внеучебная, связанная с самостоятельными исследованиями студентов, выходящими за рамки учебного плана. Подчеркивается роль научных лабораторий, кружков и конференций в развитии творческого мышления, ответственности и исследовательских навыков у студентов. Акцентируется внимание на необходимости поддержки и мотивации со стороны преподавателей, а также на значении НИРС для формирования профессиональных компетенций и подготовки высококвалифицированных специалистов. Делается вывод о том, что научно-исследовательская деятельность способствует гармоничному развитию личности студента и является важным фактором успешной профессиональной подготовки.

Ключевые слова: научно-исследовательская работа студентов (НИРС), учебный процесс, научные лаборатории, студенческие научные общества, конференции, практическое применение.

Список использованной литературы:

1. Инновационные методы преподавания в высшей школе: Материалы Всероссийской научно-методической конференции с международным участием, Уфа, 2012. – 128 с.

2. Актуальные проблемы преподавания социально-гуманитарных, естественно-научных и технических дисциплин в условиях модернизации высшей школы: Материалы международной научно-методической конференции (4–5 апреля 2014 г.) / отв. ред. Ф.Н. Зиатдинова, Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2014. – 368 с.

3. Современное вузовское образование: теория, методология, практика: Материалы Международной учебно-методической конференции. 21–22 марта 2013 г. – Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2013. – 244 с.

4. Проблемы практической подготовки студентов в вузе на современном этапе и пути их решения: сборник материалов научно-методической конференции. 24 апреля 2007 г. – Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2007. – 236 с.

УДК 378.145:147
МРНТИ 14.35.09

Lubova Tatyana Nikolaevna
lubova@list.ru
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia

COMPETENCY-BASED APPROACH TO TEACHING MATHEMATICS

The article examines the concept of a competency-based approach and its use in studying mathematics, and analyzes the features of its formation in training economists. A list of mathematical competencies and problems of their formation are defined.

Keywords: competence, mathematics, competence approach, economist, basic competence, professional competence.

The concept of "competence-based approach" has become widespread in connection with discussions about the problems and ways of modernizing education. Higher education is the most important tool for developing the intellectual potential of society; it improves the technologies for training highly qualified specialists, who in turn ensure the development of productive forces and an increase in the spiritual potential of society. The appeal to this concept is associated with the desire to determine the necessary changes in education. Competence-based approach is a set of general principles for determining the goals of education, selecting the content of education, organizing the educational process and assessing educational results. The term "competence" (translated from Latin as compliance, proportionality) has two meanings: the scope of authority of an institution or person; the range of issues in which this person has knowledge and experience. Competence in this article means the level of education. Studying a course in mathematics forms a theoretical basis for mastering general professional and special disciplines, as well as practical skills that allow a future economist to find rational solutions to problematic problems of an applied direction. In this regard, the federal state educational standard of higher education defines the requirements for the results of mastering the main educational programs. These requirements are formulated in the form of universal, general professional and professional competencies that a graduate must have. Based on this, the question arises about the formation of mathematical competence in future economists, which would determine the effectiveness of the implementation of the competence-based approach, which would ensure an increase in the level of mathematical readiness of students majoring in economics for professional activity. Plakhova V.G. suggests: "Under the mathematical competence of university students we will understand the capabilities of students that allow them not only to acquire mathematical knowledge, skills and abilities, but also to apply them in solving professional problems, including the ability to think logically, evaluate, select and use information, and make independent decisions." Competencies can be divided into key, basic, special and professional. Key competence is understood as defining, that is, the most universal in its nature and degree of applicability. Basic competence is the ability to establish connections between knowledge in natural science disciplines and the situation at hand, as well as to find an algorithm for solving a simulated problem. Special competence is a competence formed in the process of studying special disciplines. Professional competence is a competence that, by its nature and degree of applicability, corresponds to a given specialty.

For the formation of mathematical competence in future economists, two areas are especially important: the formation of basic competence and the formation of key competence.

We have identified mathematical competencies that must be formed in a graduate:

- Possess a culture of thinking, the ability to generalize, analyze, perceive information, set a goal and choose ways to achieve it;
- The ability to logically correctly, reasonably and clearly construct oral and written speech;
- Readiness to cooperate with colleagues, work in a team;
- The desire for self-development, improving one's qualifications and skills, possession of independent work skills;
- Use the basic laws of natural sciences in professional activities, apply methods of mathematical analysis and modeling, theoretical and experimental research;
- Apply methods of mathematical analysis and modeling, theoretical and experimental research;

- Readiness to carry out measurements and observations, compile descriptions of the conducted research, analyze the results of research and use them when writing reports and scientific publications;

- Readiness to apply methods of mathematical modeling and optimization of technological production processes based on standard application software packages;

- Have a command of statistical methods of processing experimental data to analyze technological processes in production.

At present, the content of the mathematics course should be broad enough to effectively solve many tasks and problems of a professional nature. Therefore, the program and content of this course should be systematically brought into line with continuously developing technologies and trends in the application of mathematical methods to the study of applied problems. There is no doubt that the mathematics course at the university should, at the current stage of education development, take into account the intensive development of a ramified system of ideas, concepts and methods underlying mathematics. It should be, first of all, a course that forms the skills and abilities that contribute to the advancement and development of theoretical concepts

It should be noted that the modernization of mathematical knowledge should not follow the path of complicating and deepening the details of mathematical disciplines, but rather the path of creating programs that help develop a sufficient outlook in the student, allowing him to solve a particular production or research issue.

The conceptual apparatus characterizing the meaning of the competence-based approach in education has not yet been established. But we have defined a significant range of mathematical issues and tasks that a bachelor in the specified direction should learn. Thus, the preparation of a future bachelor for organizing the creative process is ensured, on the one hand, by a sufficiently deep knowledge of the teacher in the field of the subject taught by him, his ability to show creative initiative, develop in students an interest in searching for non-traditional solutions to emerging problems, the ability to create educational problem situations and organize the search for optimal ways out of the created situations. On the other hand, this preparation depends on the persistent desire of students to master the techniques of creative thinking and ways of its manifestation. Deep mathematical knowledge, high potential of creative energy provide a university teacher of mathematics with the opportunity for free creativity, free choice of actions in the formation of a creative personality. In order for a future economist to have a sufficiently high potential of creative energy, he must be specially prepared for this in the process of his professional training at the university.

List of references:

1. Dorofeev, SN Problem as a means of developing mathematical competence in students of technical universities / SN Dorofeev, VG Plakhova // News of higher educational institutions. Volga region. Humanities. – 2009. – No. 3(11). – P. 123-131. – EDN LABFRF.

2. Islamgulov, DR Application of professional standards in the development of basic professional educational programs / Islamgulov DR, Lubova TN // In the collection: Implementation of educational programs of higher education within the framework of the Federal State Educational Standard of Higher Education. Proceedings of the All-Russian scientific and methodological conference. 2016. Pp. 161-170.

3. Lubova, TN Organization of independent work of students / Lubova TN, Islamgulov DR // In the collection: Implementation of educational programs of higher education within the framework of the Federal State Educational Standard of Higher Education. Proceedings of the All-Russian scientific and methodological conference. - 2016. - Pp. 214-219.

4. Plakhova, V. G. Mathematical competence as a basis for the formation of professional competence in future engineers / V. G. Plakhova // Bulletin of the A.I. Herzen Russian State Pedagogical University. – 2008. – No. 82-2. – P. 131-136. – EDN JVWPIJ.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Лубова Татьяна Николаевна
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей

МАТЕМАТИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ҚҰЗЫРЕТТІЛІККЕ НЕГІЗГЕН ТӘСІЛДЕР

Мақалада құзіреттілікке негізделген әдіс ұғымы және оның математиканы оқытуда қолданылуы қарастырылып, экономист мамандарды даярлауда оның қалыптасу ерекшеліктері талданады. Математикалық құзыреттер тізімі және оларды дамыту мәселелері анықталды.

Тірек сөздер: компетенция, математика, компетентностный подход, экономист, базовая компетенция, кәсіби компетенция.

Лубова Татьяна Николаевна
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Россия

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ МАТЕМАТИКИ

В статье рассматривается понятие компетентностного подхода и его использование при изучении математики, анализируются особенности его формирования при подготовке экономистов. Определен перечень математических компетенций и проблемы их формирования.

Ключевые слова: компетенция, математика, компетентностный подход, экономист, базовая компетенция, профессиональная компетенция.

Список использованной литературы:

1. Дорофеев, С. Н. Задача как средство формирования у студентов технических вузов математической компетенции / С. Н. Дорофеев, В. Г. Плахова // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2009. – № 3(11). – С. 123-131. – EDN LABFRF.

2. Исламгулов, Д. Р. Компетентностный подход в обучении: оценка качества образования / Д. Р. Исламгулов, Т. Н. Лубова, И. Р. Исламгулова // Moderni vymozenosti vedy - 2016: Materialy XII mezinarodni vedecko-prakticka konference, Praha, 22–30 января 2016 года. Том 7. – Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2016. – С. 59-63. – EDN VTOOOR.

3. Лубова, Т. Н. Новые образовательные стандарты: особенности реализации / Т. Н. Лубова, Д. Р. Исламгулов // Strategiczne pytania światowej nauki – 2016: Materiały XII Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji, Przemysl, 07–15 февраля 2016 года. Том 5. – Przemysl: Nauka i studia, 2016. – С. 3-6. – EDN VUKEJZ.

4. Плахова, В. Г. Математическая компетенция как основа формирования у будущих инженеров профессиональной компетентности / В. Г. Плахова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. – № 82-2. – С. 131-136. – EDN JVWPIJ.

УДК 378.145:147
МРНТИ 14.35.09

Lubova Tatyana Nikolaevna
lubova@list.ru
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia

METHODS OF DEVELOPING PEDAGOGICAL COMPETENCES IN UNIVERSITY TEACHERS

The article examines the directions of development of pedagogical competencies of teachers of higher educational institutions by conducting methodological classes, analyzes the main forms of methodological classes, and describes problems in the work of teachers and proposals for their solution. Key aspects that need to be taken into account to improve the quality of the educational process are emphasized.

Keywords: methodological classes, head of department, teacher, lesson planning, self-analysis, and mentor.

One of the main areas of methodological work that contributes to improving the pedagogical skills of the university's faculty is conducting methodological classes. The main forms of methodological classes with teachers are:

- Instructor-methodological classes;
- Demonstration classes;
- Open classes;
- Mutual attendance of classes;
- Trial classes for young teachers.

The head of the department is responsible for planning, organizing, conducting and discussing methodological classes.

All types of methodological classes are reflected in the work plans of the departments, which indicate the date of the methodological class, the form of the class, its topic, who conducts it and the place where it is held.

Demonstration, open and trial classes are formalized in the minutes of the department meeting, while demonstration classes are not discussed, and a grade is given for open classes, which is approved by a general vote of the teaching staff of the department. The head of the department must plan the conduct of methodological classes in such a way that the entire faculty of the department is present at these classes, except for classes conducted in the form of mutual attendance.

Instructional and methodological classes are held in order to practice the most effective methodological techniques for organizing the educational process at the department and to establish a common understanding and interpretation by teachers of complex issues on training topics, individual issues of organizing independent work of students, quality control of their training, etc.

Instructional and methodological classes at the department are conducted by the head of the department, his deputy, chairmen of the methodological commissions or leading teachers, as directed by the head of the department. Instructional and methodological classes are held with teachers.

The methodology and procedure for conducting classes are determined by the head of the department, their duration should not exceed 30 minutes.

In order to save time and ensure maximum presence of teaching staff at instructional and methodological classes, it is advisable to hold them on the day of the department meeting. Demonstration classes are conducted by the most experienced teachers and are aimed at demonstrating the optimal organization and methodology of conducting classes on a specific topic of the curriculum, conveying positive teaching experience, the procedure for applying new teaching methods and technical teaching aids.

Demonstration classes are conducted for all forms of student training. In this case, demonstration classes should be conducted at the beginning of the academic year or semester, that is, as a rule, the first lecture, the first group, practical, laboratory, methodological and seminar classes.

Demonstration classes are conducted by the head of the department, leading teachers and professors of the department, that is, those teachers who monitor the quality of the teaching staff's classes and give them grades.

Open classes are held in order to disseminate best practices, study the methodology of conducting classes, and also to assist the teacher in mastering modern teaching methods.

This form is of particular importance in modern conditions with the introduction and use of innovative methods in the educational process. In the work of a teacher, there can always come a moment when the usual, traditional methods of conducting classes do not fully provide a modern level of solving professional tasks and problems. In such a case, he resorts to new methods and techniques, analyzes and predicts his activities. Each lesson of such a teacher is an opportunity to realize himself as a person and a professional. At open classes of university teachers with the participation of representatives of other departments and faculties, as a rule, an interested exchange of opinions takes place. Self-analysis of the teacher's actions is of undoubted methodological value.

Self-analysis of a lesson is the improvement of the analytical function of management on a democratic basis, a form of teacher inclusion in the management of the educational process, a form of teacher participation in improving the quality of teaching.

Collective planning, preparation, holding open lessons and joint analytical activity with the teacher based on the results of the lesson is evidence of the democratic and humane nature of management, the opportunity to establish, confirm and grow the pedagogical skills of the teacher, moral and material incentives, professional growth.

Innovative activity of the teacher can be interpreted as a creative process and the result of creative activity. Achieving professional heights, creative longevity, as well as knowledge of the patterns of teaching professionalism to future specialists are impossible without advanced training and the need for innovation.

It is better for the teacher who conducts an open lesson to inform the department in advance at a meeting about the goals he has set, ways to achieve them and justify the choice of teaching methods. In this case, the teacher must draw up a lesson plan and approve it with the head of the department. The lesson plan for an open class shall indicate:

- type of class, topic, objectives, place and time of its holding;
- educational questions with an estimated time for their consideration;
- visual aids and technical teaching aids used;
- literature for independent work of students;

• lecture notes approved by the head of the department;

• methodological techniques for considering the educational issues of the lesson (the role and place of the topic in the studied discipline, characteristics of the scientific content, features of conducting with the use of technical teaching aids and multimedia support, the use of active teaching methods, attendance control, recommendations for independent work of students);

• control questions on the topic of the lesson.

As a rule, after the end of the open lesson, on the same day, the head of the department organizes its discussion at a meeting of the department. The discussion takes place in the following sequence:

- the teacher who conducted the open lesson speaks, informing the faculty about the topics studied in previous lessons and the topics of upcoming lessons, as well as the main goals of the open lesson:

- teachers ask clarifying questions to the teacher being tested;

- teachers speak, noting the positive aspects, express comments and suggestions for improving the methodology, and also evaluate the lesson;

- the final word is given to the teacher being tested;

- the head of the department sums up the discussion and puts the question of approving the proposed assessment to a vote; the assessment is approved by a majority vote.

Open classes are also held by teachers who have submitted documents to participate in the competition for a vacant teaching position.

Trial classes are held by young teachers of the department, including postgraduate students, in order to acquire initial methodological experience and control the level of their methodological training.

A young teacher is assigned a teacher of the department or a scientific supervisor, if the young teacher is a postgraduate, who prepares him for pedagogical activity. The teacher who must conduct a trial class draws up a lesson plan and approves it with the head of the department.

Before conducting a trial lesson, it is advisable to recommend that the young teacher attend several lessons of the most trained methodologists of the department, including the teacher who is assigned to his training. After the first trial lesson, it is discussed, which is organized by the head of the department, the teachers make comments and suggestions for improving the teaching methods, as a rule, they recommend attending a lesson of experienced methodologists of the department, as well as other departments, the tasks of the teacher assigned to the training of the young teacher are specified.

After the second trial lesson by the novice teacher and its discussion at the meeting, the department must make a decision on allowing the teacher to independently conduct classes or on the continuation and advisability of his further training.

After the department's decision on permission to independently conduct classes by a young teacher, the "assigned" experienced teacher periodically attends his classes, analyzes their results, helps with issues of preparation for classes, organizing their conduct and provides the necessary consultations.

As a rule, the training of young teachers by a mentor continues for 2-3 months. After this period, the mentor must notify the head of the department and agree with him on the date of the open class for the young teacher.

It is necessary that during the entire training period, young teachers make a plan-outline for each class.

Mutual visits to classes by teaching staff are conducted in order to exchange experience between department teachers and provide mutual assistance in planning, organizing and conducting classes.

Mutual visits to classes are of great benefit in improving methodological skills in teaching classes in the academic disciplines of the department. As a rule, after holding open and trial classes, one of the points in the department's decision is to visit a class of experienced methodologists.

An important issue in improving methodological skills is visiting classes of teachers not only from their own department, but also from other departments of the faculty and university. In this case, the agreement on mutual visits to classes is carried out between the heads of departments.

After each mutual visit to a class, a conversation should be held between the head of the class and those present at the class in order to clarify the methodology for conducting the class.

The head of the department and leading teachers should arouse interest in young teachers in teaching, in mastering progressive teaching methods, and the desire to develop the material and technical base of the department's disciplines.

An important factor in the development of young teachers is the personal exemplary character of the head of the department and leading teachers, that is, professional authority. Namely, what they have personally done for the development of the department, as well as how most students relate to the methodology of the classes they conduct.

To improve the effectiveness of training young teachers for pedagogical activity and their acquisition of relevant knowledge, skills and abilities, it is necessary to develop individual plans for training young teachers for pedagogical activity at the department.

List of references:

1. Grigorash, O. V. Organization of activities and evaluation of the results of the department / Grigorash O. V., Trubilin A. I. - Krasnodar: KubSAU, 2012, - 596 p.

2. Islamgulov, D. R. Competence-based approach to training: assessment of the quality of education / D. R. Islamgulov, T. N. Lubova, I. R. Islamgulova // Moderni vymozenosti vedy - 2016: Materialy XII mezinarodni edecko-prakticka konference, Prague, January 22-30, 2016. Volume 7. - Praha: Publishing House "Education and Science" s.r.o., 2016. - P. 59-63. - EDN VTOOOR.

3. Kashaev, A. A. Methodological work as a factor in managing the quality of education / A. A. Kashaev, A. A. Petrenko. - Moscow: Limited Liability Company "Rusains", 2024. - 150 p. - ISBN 978-5-466-04286-3. - EDN WOJBZS. 4. Lubova, T. N. New educational standards: implementation features / T. N. Lubova, D. R. Islamgulov // Strategic studies of science - 2016: Materials of the XII International scientific-practical conference, Press, February 7-15, 2016. Volume 5. - Press: Science and study, 2016. - P. 3-6. – EDN VUKEJZ.

5. Nikiforova, O. V. Compatibility of psychological systems of participants in the modern educational process / O. V. Nikiforova, G. T. Talikova // Actual problems of our time. – 2023. – No. 3 (41). – P. 63-67. – EDN CZQNPI.

6. Popova, V. B. The role of the educational and methodological commission in the implementation of teachers' competencies: the experience of an agricultural university / V. B. Popova // Strategic guidelines for the development of higher education: management of human resources: Collection of articles of the I All-Russian Forum of Higher Education Teachers, Moscow, November 18–19, 2024. – Moscow: Limited Liability Company "Izdatelstvo "KnoRus", 2025. – P. 725-730. – EDN IALNWX.

7. Pedagogical aspects of the formation of communication skills in French / N. B. Seisekeyeva, F. Chnane-Davin, G. K. Askarova, G. K. Bokizhanova // Bulletin of the Karaganda university. Pedagogy series. – 2022. – No. 1(105). – P. 153-160. – DOI 10.31489/2022Ped1/153-160. – EDN EWHYYA.

8. Tazhinin, A. M. Psychological and pedagogical conditions for the formation of an individual style of teacher activity / A. M. Tazhinin, S. S. Shutenova // Actual problems of our time. – 2024. – No. 2(44). – pp. 28-32. – EDN GVQJDK.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Лубова Татьяна Николаевна
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей

УНИВЕРСИТЕТ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМЫТУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада әдістемелік сабақтар өткізу арқылы жоғары оқу орындары оқытушыларының педагогикалық құзіреттілігін дамыту бағыттары қарастырылып, әдістемелік сабақтардың негізгі формаларына талдау жасалып, оқытушылар жұмысындағы мәселелер мен оларды шешу бойынша ұсыныстар сипатталған. Білім беру үдерісінің сапасын арттыру үшін ескеру қажет негізгі аспектілер көрсетілген.

Тірек сөздер: әдістемелік сабақтар, бөлім меңгерушісі, оқытушы, сабақты жоспарлау, өзіндік талдау, тәлімгер.

Лубова Татьяна Николаевна
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Россия

ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ УНИВЕРСИТЕТА

В статье рассматриваются направления развития педагогических компетенций преподавателей высших учебных заведений с помощью проведения методических занятий, проанализированы основные формы методических занятий, описаны проблемы в работе преподавателей и предложения по их решению. Подчеркнуты ключевые аспекты, которые нужно учитывать для повышения качества образовательного процесса.

Ключевые слова: методические занятия, заведующий кафедрой, преподаватель, планирование занятия, самоанализ, наставник.

Список использованной литературы:

1. Григораш, О.В. Организация деятельности и оценка результатов работы кафедры / Григораш О.В., Трубилин А.И. – Краснодар: КубГАУ, 2012, - 596 с.

2. Исламгулов, Д. Р. Компетентностный подход в обучении: оценка качества образования / Д. Р. Исламгулов, Т. Н. Лубова, И. Р. Исламгулова // Moderni vymozenosti vedy - 2016: Materialy XII mezinarodni vedecko-prakticka konference, Praha, 22–30 января 2016 года. Том 7. – Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2016. – С. 59-63. – EDN VTOOOR.

3. Кашаев, А. А. Методическая работа как фактор управления качеством образования / А. А. Кашаев, А. А. Петренко. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью "Русайнс", 2024. – 150 с. – ISBN 978-5-466-04286-3. – EDN WOJBZS.

4. Лубова, Т. Н. Новые образовательные стандарты: особенности реализации / Т. Н. Лубова, Д. Р. Исламгулов // Strategiczne pytania światowej nauki – 2016: Materiały XII Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji, Przemysl, 07–15 февраля 2016 года. Том 5. – Przemysl: Nauka i studia, 2016. – С. 3-6. – EDN VUKEJZ.

5. Никифорова, О. В. Совмещенность психологических систем участников современного образовательного процесса / О. В. Никифорова, Г. Т. Таликова // Актуальные проблемы современности. – 2023. – № 3(41). – С. 63-67. – EDN CZQNPI.

УДК 378.145:147
МРНТИ 14.35.09

Lubova Tatyana Nikolaevna
lubova@list.ru
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia

ORGANIZATION AND CONTENT OF EDUCATIONAL WORK IN CLASSES AND OUTSIDE CLASSROOM TIME

The article examines the main areas of organizing educational work with university students during lectures, laboratory, and practical classes, curatorial hours and outside of class time. Key aspects that need to be taken into account when developing a meaningful context for educational work are emphasized. Practical advice on interaction and involvement of students in the educational process is given.

Keywords: education, teacher, educational work, training sessions, events.

Academic work at the university is often called educational work. The dean's office and heads of departments deal with the organization of mass cultural, sports and recreational events, work with students living in dormitories, prevention of violations of academic discipline, as well as activities of teachers-curators of educational groups.

The head of the department organizes educational work at the department: during classes, consultations, during tests and exams, organizes research work of students. The student should be covered by constant educational influence, on the one hand, aimed at the formation of an active life position, obtaining knowledge, skills and abilities as a specialist in his profile, and on the other hand, the teachers of the department should perceive students with the whole complex of their problems educational, moral, etc. p.

Let us consider educational work in lecture classes. Each lecture should have the character of a well-thought-out speech, and its execution should be emotional, clear, understandable, allowing writing down the main points.

In order to motivate students to active cognitive activity, the lecturer should recommend to students the sources of the most interesting information on the topic of the lecture at each lesson.

In order to activate the constant independent work of students on the lecture material, it is recommended that at the end of each topic, before the beginning of a new section, they should control the assimilation of the studied material, allocating 5-7 minutes of lecture time for this purpose.

At each lecture, the teacher must keep records of attendance, using methods that require a minimum of time for monitoring.

It is necessary to constantly connect the lecture with practical activities of students as future specialists. Here, the teacher should give examples from his personal practice, from the practice of the work of other teachers and specialists, and give examples of the results of scientific research on this or another studied issue.

The permanent requirements of the teacher to study the academic discipline, keeping notes, discipline and order in the classroom, personal example, including in the culture of speech. A neat appearance is a list of the main factors of the educational impact of teachers on students - future leaders.

Educational work in laboratory and practical classes includes the possibility of individual discussion when defending reports on laboratory work, oral questioning of students in practical classes allows the teacher to focus on the level of training of the student, as well as to pay attention to the weak and strong sides of his character, in order to then use them in educational work aimed at increasing the level of achievement.

When forming a team during laboratory classes, the teacher must ensure that it consists of good and poorly performing students, and that there are no students in the team who constantly conflict with each other in everyday life.

It is expedient when setting tasks for independent work, especially for students living in a dormitory, to fix low-achieving students with successful ones. At the same time, give them simple individual tasks, which gradually need to be complicated over time.

Educational work is also carried out during curatorial hours. It is expedient to conduct tutoring hours periodically not only as part of the group, but also as part of the course, invite teachers who conduct classes in the current semester.

The topics of curatorial events in the group can be as follows:

- Labor honor of the university with an excursion to the museum;
- Discussion with the district doctor of the polyclinic on matters of personal and public hygiene, including smoking, alcohol and drug use;
- A conversation with the district inspector of the student town on law and order issues;
- talk with university librarians;
- Lecture on the importance of physical development, on the work of artistic amateurism to the faculty;
- Cultural and educational discussion about culture, behavior and ethics, about marriage, family and society;
- A lecture on the history and traditions of the university held on the eve of the university, faculty and department;
- control of current performance and attendance of classes, as well as conducting conversations with teachers who are conducting classes in the current semester;
- holding meetings based on the results of current certification and sessions.

The topics of curatorial events as part of the course can be as follows:

- conducting meetings on disciplinary provisions of the charter university;
- holding meetings based on the results of current progress;
- talk about the work of students in the circle of scientific research work of students of the department;
- Organization of meetings with participants of the Great Patriotic War, hostilities and local conflicts of the Soviet and Russian periods;
- Organization of meetings with specialists in agricultural production and academics, including university graduates working in the agro-industrial complex.

The head of the department and teachers should build relationships with students based on such practical advice as:

- have an attractive appearance, set an example for students in behavior and speech culture;
- do not allow familiarity, address all students as "you", only during individual communication with the best students can the teacher allow you to address them by name;
- Never be late for classes and always finish them on time, schedule consultations and additional classes at a time convenient for students;
- involve students in active participation in research work, in the development of the material and technical base of the department, including the development of educational and methodological materials;

- constantly convince students of the practical usefulness of the work they do, note their good work, making it public in front of the study group (course);

- Constantly monitor the level of training of students, the quality of the assignments; note students who take an active part in classes and receive high marks;

- When answering questions during classes, exams, conversations, do not interrupt, listen to the student; give him the opportunity to speak;

- do not try to influence the student with a commanding tone, raising your voice, try to talk calmly, understand his problems. Be equally fair to all students. Encourage openness and sincerity of students;

- congratulate students on their birthday; take part in holiday concerts, sports competitions and other events.

Educational work with students is an integral part of the functional responsibilities of the faculty of the department. The main organizational issues of educational work are revealed by the following responsibilities of the teaching staff of the university, which they must perform in everyday life:

- Actively assist students in mastering the educational material, including training in the skills of independent work on studying the discipline;

- In educational work, pay special attention to lagging students, conduct individual lessons and conversations with them;

- require each student to strictly follow the rules of conduct in academic buildings and classrooms and be intolerant of those who violate them. Express appropriate comments;

- inform the head of the department about instances of inappropriate behavior by students in classes, academic buildings and public places.

In addition, teacher-curators are required to:

- Promptly fill out all sections of the curatorial work journal;

- take an active part in training highly qualified specialists for agriculture;

- cultivate in students a conscientious attitude to study, work, and careful attitude to property, a sense of responsibility for the honor of the group, course, faculty and university;

- cultivate in students a love for their future profession; constantly introduce them to modern problems of the specialty and industry;

- assist students in developing skills for independent work with educational and methodological literature;

- delve into and know the living conditions, family status, and health status of each student in the group;

- cultivate in students an interest in community work;

- maintain contact with students' parents: promptly inform them of their children's misbehavior and poor academic performance, and, in agreement with the head of the department, issue and send them letters of commendation in cases of excellent academic performance, high research results and sports, active participation in community work, including amateur performance; - conduct conversations with students after disciplinary offenses, as well as in case of low academic performance, and, in addition, require them to write explanatory notes in these cases, which must be kept for the entire period of study. Send, in agreement with the head of the department, letters to parents warning about the possible expulsion of their son (daughter) for low academic performance.

The journal of the curator's work contains the following sections: general information; group assets; autobiographical information; academic performance and certification results; research results; sports, health and cultural events.

The group curator keeps the journal of the educational and upbringing work personally; it must be closed free access by students. The curator receives the necessary information for filling it in the dean's office, as well as through students (physical education teacher, cultural teacher, etc.).

Teachers mainly carry out educational work in the hostel during their duty in the hostel. The teacher is obliged to:

- conduct individual and targeted work with students who behave badly and systematically violate academic discipline;

- instill high moral and everyday culture in students;

- demand strict compliance with the internal rules of the hostel by each student and show intolerance to those who violate them;

- be a mentor for students in their studies, everyday life, in organizing their rest and leisure;

- Promptly inform the senior curator and the head of the department about the facts of inappropriate behavior and disruption of order by students;

- evaluate certain students based on their behavior and, if necessary, make a representation to the head of the department.

Issues of educational work contained in individual plans of teachers:

- use each lesson for educational work, during which the role and place of an electrical engineer in agriculture is explained, focusing on the progressive development of agricultural production;

- conduct individual conversations with lagging students during additional classes, consultations and independent studies under the guidance of a teacher. Use conceptual terms accessible to the student to explain this or that educational material;

- During duty in the hostel, inspect the sanitary condition of the rooms and put a grade in the sanitary books. Conduct individual conversations with students on labor education. Assist group leaders in educational influence on students who perform their duties negligently;

- The main emphasis in educational work should be on ensuring personal exemplary behavior in everyday life.

For curators: conduct events in the group, according to the topic of curatorial events considered at the department, in the dean's office and recommended by the rector's office.

List of references:

1. Grigorash, O. V. Organization of activities and evaluation of the results of the department / Grigorash O. V., Trubilin A. I. - Krasnodar: KubSAU, 2012, - 596 p.

2. Islamgulov, D. R. Competence-based approach to training: assessment of the quality of education / D. R. Islamgulov, T. N. Lubova, I. R. Islamgulova // Moderni vymozenosti vedy - 2016: Materialy XII mezinarodni edecko-prakticka konference, Prague, January 22-30, 2016. Volume 7. - Praha: Publishing House "Education and Science" s.r.o., 2016. - P. 59-63. - EDN VTOOOR.

3. Kashaev, A. A. Methodological work as a factor in managing the quality of education / A. A. Kashaev, A. A. Petrenko. - Moscow: Limited Liability Company "Rusains", 2024. - 150 p. - ISBN 978-5-466-04286-3. - EDN WOJBZS. 4. Lubova, T. N. New educational standards: implementation features / T. N. Lubova, D. R. Islamgulov // Strategic studies of science - 2016: Materials of the XII International scientific-practical conference, Press, February 7-15, 2016. Volume 5. - Press: Science and study, 2016. - P. 3-6. – EDN VUKEJZ.

5. Nikiforova, O. V. Compatibility of psychological systems of participants in the modern educational process / O. V. Nikiforova, G. T. Talikova // Actual problems of our time. – 2023. – No. 3 (41). – P. 63-67. – EDN CZQNPI.

6. Popova, V. B. The role of the educational and methodological commission in the implementation of teachers' competencies: the experience of an agricultural university / V. B. Popova // Strategic guidelines for the development of higher education: management of human resources: Collection of articles of the I All-Russian Forum of Higher Education Teachers, Moscow, November 18–19, 2024. – Moscow: Limited Liability Company "Izdatelstvo "KnoRus", 2025. – P. 725-730. – EDN IALNWX.

7. Pedagogical aspects of the formation of communication skills in French / N. B. Seisekeyeva, F. Chnane-Davin, G. K. Askarova, G. K. Bokizhanova // Bulletin of the Karaganda university. Pedagogy series. – 2022. – No. 1(105). – P. 153-160. – DOI 10.31489/2022Ped1/153-160. – EDN EWHYYA.

8. Tazhinin, A. M. Psychological and pedagogical conditions for the formation of an individual style of teacher activity / A. M. Tazhinin, S. S. Shutenova // Actual problems of our time. – 2024. – No. 2(44). – pp. 28-32. – EDN GVQJDK.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Лубова Татьяна Николаевна
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей

САБАҚТА ЖӘНЕ САБАҚТАН ТЫС УАҚЫТТА ТӘРБИЕ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

Мақалада университет студенттерімен дәріс және зертханалық-тәжірибелік сабақтарда, кураторлық сағаттарда және сабақтан тыс уақытта тәрбие жұмысын ұйымдастырудың негізгі бағыттары қарастырылған. Тәрбие жұмысының мазмұнды контекстін құру кезінде ескеру қажет негізгі

аспектілер көрсетілген. Студенттердің оқу үдерісіне өзара әрекеттесуі және араласуы бойынша практикалық кеңестер берілген.

Тірек сөздер: білім, мұғалім, тәрбие жұмысы, оқу сабақтары, іс-шаралар.

Лубова Татьяна Николаевна
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Россия

ОРГАНИЗАЦИЯ И СОДЕРЖАНИЕ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ НА ЗАНЯТИЯХ И ВО ВНЕУЧЕБНОЕ ВРЕМЯ

В статье рассматриваются основные направления организации воспитательной работы со студентами университета на лекционных и лабораторно-практических занятиях, кураторских часах и во внеучебное время. Подчеркнуты ключевые аспекты, которые нужно учитывать при разработке содержательного контекста воспитательной работы. Приведены практические советы по взаимодействию и вовлечению студентов в учебно-воспитательный процесс.

Ключевые слова: воспитание, преподаватель, воспитательная работа, учебные занятия, мероприятия.

Список использованной литературы:

1. Григораш, О.В. Организация деятельности и оценка результатов работы кафедры / Григораш О.В., Трубилин А.И. – Краснодар: КубГАУ, 2012, - 596 с.

2. Исламгулов, Д. Р. Компетентностный подход в обучении: оценка качества образования / Д. Р. Исламгулов, Т. Н. Лубова, И. Р. Исламгулова // Moderni vymozenosti vedy - 2016: Materialy XII mezinarodni vedecko-prakticka konference, Praha, 22–30 января 2016 года. Том 7. – Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2016. – С. 59-63. – EDN VTOOOR.

3. Кашаев, А. А. Методическая работа как фактор управления качеством образования / А. А. Кашаев, А. А. Петренко. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью "Русайнс", 2024. – 150 с. – ISBN 978-5-466-04286-3. – EDN WOJBZS.

4. Лубова, Т. Н. Новые образовательные стандарты: особенности реализации / Т. Н. Лубова, Д. Р. Исламгулов // Strategiczne pytania światowej nauki – 2016: Materiały XII Międzynarodowej naukowi-praktycznej konferencji, Przemysl, 07–15 февраля 2016 года. Том 5. – Przemysl: Nauka i studia, 2016. – С. 3-6. – EDN VUKEJZ.

5. Никифорова, О. В. Совмещенность психологических систем участников современного образовательного процесса / О. В. Никифорова, Г. Т. Таликова // Актуальные проблемы современности. – 2023. – № 3(41). – С. 63-67. – EDN CZQNPI.

6. Попова, В. Б. Роль учебно-методической комиссии в реализации компетенций преподавателей: опыт аграрного вуза / В. Б. Попова // Стратегические ориентиры развития высшего образования: управление кадровым потенциалом: Сборник статей I Всероссийского форума преподавателей высшего образования, Москва, 18–19 ноября 2024 года. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью "Издательство "КноРус", 2025. – С. 725-730. – EDN IALNWX.

7. Pedagogical aspects of the formation of communication skills in French / N. B. Seisekeyeva, F. Chnane-Davin, G. K. Askarova, G. K. Bokizhanova // Bulletin of the Karaganda university. Pedagogy series. – 2022. – No. 1(105). – P. 153-160. – DOI 10.31489/2022Ped1/153-160. – EDN EWHYYA.

8. Тажинин, А. М. Психолого-педагогические условия формирования индивидуального стиля деятельности педагога / А. М. Тажинин, С. С. Шутенова // Актуальные проблемы современности. – 2024. – № 2(44). – С. 28-32. – EDN GVQJDK.

УДК 378.
МРНТИ 14.35.01

Тажинин Азат Мырзабекович
azat.tazhinin@mail.ru
Шутенова Сабира Сартаевна
shutenova.sabira@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ВИДЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье приведены виды индивидуального стиля преподавателя. Рассмотрены классификации стилей педагогической деятельности, проанализирована эффективность применения преподавателем приведенных стилей деятельности, раскрывается сущность понятия «Индивидуальный стиль деятельности», раскрывается значимость индивидуального стиля педагогической деятельности.

Ключевые слова: индивидуальный стиль; преподаватель; педагогическое общение; образование; педагогическая деятельность

Сегодня в мире в связи с глобальными процессами развития новой научно-технической революции, роль образования возрастает. Образование является важным приоритетом в современном мире. Инвестиции в человеческий капитал необходимы для создания высокообразованного общества, способного адаптироваться к быстро меняющемуся миру. Успешными экономиками будущего будут те, которые инвестируют в образование, навыки и способности людей. В высшем учебном заведении преподаватель играет важную роль.

Условия работы преподавателя таковы, что он должен обладать организаторскими, ораторскими, аналитическими, психологическими способностями; преподаватель должен обладать строгой логикой педагогического процесса и воспитания, литературной устной и письменной речью. Современный педагог должен быть высококвалифицированным специалистом в своей области научных исследований, а также эрудитом в других областях знаний. Ни одна другая профессия не обладает такой многогранной, детализированной квалификационной характеристикой. Преподаватель - это не только профессия, заключающаяся в передаче знаний, но и высокая миссия воспитания личности студента. Индивидуальность педагога имеет большое значение для достижения целей и задач образования [1].

Изучением индивидуального стиля педагогической деятельности занимались многие специалисты, среди них, А.К. Маркова, Мерлин В.С, С.В. Субботин, А.Я. Никонова, В.А. Кан-Калик, З.Н. Вяткина, В.И Загвязинский и др.

Говоря о стилях педагогической деятельности, следует рассмотреть классификацию стилей руководства, предложенную психологом К.Левиным Он выделил три стиля руководства: авторитарный, демократический и либерально-попустительский. Как подчеркивает Г. М. Андреева, специфика каждого из этих стилей выражается в типе принятия решений руководителем [2].

Для преподавателя с авторитарным стилем студент–это не партнер по общению, а объект воздействия. Преподаватель единолично принимает решения, устанавливает строгий контроль за выполнением своих требований, пользуется своими правами без учета ситуации и мнения студентов, не считает нужным объяснять и аргументировать свои действия. В результате студенты теряют активность, проявляя ее только по настоянию педагога, их самооценка на его занятиях значительно снижается: они не вполне уверены в своих знаниях, и преподаватель не поддерживает эту уверенность в них. Для педагогов с авторитарным стилем характерна низкая удовлетворенность своей профессией.

Преподаватель с демократическим стилем рассматривает студента как равноправного партнера в общении. Он привлекает студентов к принятию решений, учитывает их мнения, поощряет самостоятельные суждения, ценит их не только за успеваемость, но и за личные качества. В результате студенты часто испытывают состояние удовлетворенности, душевного спокойствия на занятиях такого преподавателя. Для таких преподавателей характерна удовлетворенность своей профессией.

При либерально-попустительском стиле преподаватель практически не использует возможности своего управленческого положения, избегает давать прямые указания. В общении со

студентами его интонация демонстрирует безразличие, похвалы и упреки практически отсутствуют. Организация и контроль деятельности студентов осуществляется бессистемно, часто проявляется нерешительность. Удовлетворенность профессией у преподавателей с либерально-попустительским стилем, как правило, низкая.

Если говорить о применении авторитарного стиля в педагогическом процессе, то данный стиль трудно назвать приемлемым. Авторитарный стиль педагогического общения ставит преподавателя в отчужденное положение от студентов. Данный стиль способствует дисциплине группы, но эмоциональное холодность вызывает психологическое состояние тревоги.

Авторитарный стиль способствует достижению учебных задач, но разъединяет студентов, так как каждый испытывает напряжение и неуверенность. В своем крайнем проявлении этот стиль непедагогичен и поэтому недопустим в образовательном процессе.

Если в педагогической деятельности применять демократический стиль, то он будет наиболее плодотворным. Требовательность гармонично сочетается с доверием. Демократический стиль обеспечивает студентам активную позицию: преподаватель стремится поставить студентов в отношения сотрудничества при решении образовательных задач. При этом дисциплинированное поведение выступает не в качестве самоцели, а в качестве средства, обеспечивающего активную работу. Применение демократического стиля в педагогической деятельности является наиболее продуктивным стилем для образовательного процесса.

Либеральный стиль в педагогической деятельности непродуктивен. Применение данного стиля ставит под угрозу образовательный и воспитательный процессы. Для педагога либерального стиля характерны безынициативность, безответственность, непоследовательность в принятии решении. Преподаватель забывает о своих прежних требованиях и через определенное время может предъявить полностью противоположные требования студентам. Оценка студентов либеральным преподавателем будет зависеть от настроения: в хорошем настроении преобладает положительная оценка, в плохом – негативные. Все это может привести к падению авторитета преподавателя в глазах студентов. Данный стиль нежелателен в образовательном процессе.

В.А. Кан-Калик считает поиск индивидуального стиля важнейшей задачей начинающего педагога. Он установил и охарактеризовал следующие стили педагогического общения: общение на основе увлеченности совместной творческой деятельностью, стиль педагогического общения на основе дружеского расположения, общение-дистанция, общение-устранение, общение-заигрывание.

1. Общение на основе увлеченности совместной творческой деятельностью. Этот стиль педагогического общения является наиболее продуктивным.

2.Стиль педагогического общения, основанный на дружеском расположении, является одним из наиболее эффективных стилей. Такой стиль педагогического общения можно рассматривать как предпосылку общения, основанного на увлечении совместной творческой деятельностью. Дружеское расположение выступает стимулом для развития взаимоотношений между преподавателем и обучающимися.

3. Общение-дистанция является одним из наиболее распространенных стилей общения, поскольку дружелюбие должно быть педагогически сообразным, определенная мера дистанции сохраняет статусные позиции и суверенитет каждого из субъектов процесса взаимодействия.

4. Общение-устранение – это проявление общения-дистанции в ее крайних формах. Они наиболее популярны среди начинающих педагогов, не умеющих организовать продуктивное общение на основе увлечения совместной деятельностью. Для стратегии личностного развития педагогического взаимодействия общение-устранение бесперспективно.

5. Общение-заигрывание играет не менее отрицательную роль в актах взаимодействия педагогов и студентов. Данный стиль педагогического общения используется в основном также молодыми преподавателями. Стремясь быстрее установить контакт со студентами, понравится им, но, не имея для этого необходимой коммуникативной культуры, они начинают заигрывать с ними, то есть кокетничать, вести на уроке разговоры на личные темы.

Исходя из вышеизложенной классификации стилей педагогического общения продуктивным стилем можно назвать общение на основе увлеченности совместной творческой деятельностью. При осуществлении данного стиля студенты проявляют достаточно высокую заинтересованность в изучении дисциплин, что способствует качественному усвоению учебного материала, студенты уважительно относятся к преподавателю, не боятся его.

При общении дистанции педагог стремится сохранить статусные позиции, при данном стиле сохраняется субординация общения между преподавателем и студентом.

При применении общения-устранения преподаватель излишне дистанцируется от студентов. Данный стиль трудно назвать продуктивным, поскольку отсутствие дружеского расположения преподавателя к студентам способствует менее эффективному процессу усвоения знаний, отсутствует энтузиазм в работе преподавателя и студентов.

Общение-заигрывание непродуктивно, так как преподаватель при данном стиле стремится больше понравится студентам. В результате студенты могут не проявлять субординацию по отношению к преподавателю, что негативно скажется на авторитете педагога. Процесс обучения также будет малоэффективным.

Верно найденный стиль педагогического общения, как общий, так и индивидуальный, способствует решению целого комплекса задач: во-первых, педагогическое воздействие становится адекватным личности преподавателя, общение с аудиторией становится приятным, органичным для самого преподавателя; во-вторых, существенно облегчается процедура налаживания взаимоотношений; в-третьих, повышается эффективность такой важнейшей функции педагогического общения, как передача информации, и все это происходит на фоне эмоционального благополучия преподавателя и студентов на всех этапах общения [3].

На формирование индивидуального стиля деятельности преподавателя оказывают влияние различные субъективные и объективные факторы, а также психологические механизмы, знание которых — обязательное условие для проявления и утверждения высокой педагогической культуры преподавателя как субъекта педагогической деятельности.

Таким образом, формирование индивидуального стиля будущего преподавателя представляет собой длительный и осознанный процесс выработки педагогом необходимых качеств. Правильно найденный стиль, обуславливающий выраженность индивидуальности преподавателя, способствует демократичности, эффективности педагогического воздействия на студентов. Другими словами, можно сделать вывод, что индивидуальный стиль деятельности позволяет успешно овладеть педагогической профессией, предоставляет возможность проверки в самом себе гармоничного сочетания общечеловеческих, профессиональных и специальных способностей человека.

Список использованной литературы:

1. Полянская Н.М. Роль преподавателя в повышении качества образовательного процесса в высшем учебном заведении // ФГБОУ ВПО «Бурятский государственный университет». – г. Улан-Удэ: Интернет-журнал «Мир науки», 2015 №3. – С.3 – 4.

2.Андреева Г.М. Социальная психология: учеб для вузов / Г.М. Андреева — М.: Аспект Пресс, 2001. – 284 с.

3. Кан - Калик В.А. Учителю о педагогическом общении / В.А. Кан - Калик. – М.: Просвещение, 1987. – 105-106 с.

РЕЗЮМЕ/RESIME

Тажинин Азат Мырзабекович
Шутенова Сабира Сартаевна
«Bolashaq» Академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ЖЕКЕ СТИЛІНІҢ ТҮРЛЕРІ

Мақалада мұғалімнің жеке стилінің түрлері келтірілген. Педагогикалық қызмет стильдерінің жіктелуі қарастырылады, оқытушының жоғарыда аталған қызмет стильдерін қолдану тиімділігі талданады, "жеке қызмет стилі" ұғымының мәні ашылады, педагогикалық қызметтің жеке стилінің маңыздылығы ашылады.

Тірек сөздер: жеке стиль; оқытушы; педагогикалық қарым-қатынас; білім беру; педагогикалық қызмет

Tazhinin Azat Myrzabekovich
Shutenova Sabira Sartaevna
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan

TYPES OF INDIVIDUAL TEACHING STYLE

The article presents the types of individual style of the teacher. Classification of styles of pedagogical activity, analyzed the efficacy of teacher is given styles of activity, reveals the essence of the concept of «Individual style of activity» reveals the importance of individual style of pedagogical activity.

Keywords: individual style; teacher; pedagogical communication; education; pedagogical activity

List of references:

1. Polyanskaya N.M. The role of a teacher in improving the quality of the educational process in higher education // Buryat State University. Ulan–Ude: Mir Nauki Online Journal, 2015 No. 3. pp.3-4.

2.Andreeva G.M. Social psychology: textbooks for universities / G.M. Andreeva — M.: Aspect Press, 2001. – 284 p.

3. Kan - Kalik V.A. To the teacher about pedagogical communication / V.A. Kan - Kalik. – M.: Prosveshchenie, 1987. – 105-106 p.

УДК 37.02; 371
14.07.01

Шалтаева Роза Жиембаевна
«Педагогика» кафедрасының п.ғ.к., доценті. «Bolashaq» академиясы»,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Шалтаева Меруерт Жиенбаевна
«К.Бозтаев атындағы қазақ метеп-гимназиясы» КММ дефектолог Аякөз қаласы Абай облысы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ КЕЛЕШЕГІ ЖӘНЕ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі инклюзивті білім беру қағидаларына бет бұрды. Бұл арнайы қажеттілігі бар балалар үшін мектептерде, мекемелерде жағдай туғызып, оларды жалпы білім беру жүйесіне қосу. Әрбір бала, мүмкіндігінше қажетті деңгейде білім алуы тиісті.

Тірек сөздер: инклюзивті білім беру, мүмкіндігі шектеулі балалар, психологиялық-педагогикалық көмек, ассистент-тьютор, инклюзивті қолдау бөлмелері.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың дамуындағы маңызды мәселелердің бірі – білім беру. Бұл тек құжат алу және мамандық алу мүмкіндігі ғана емес. Бұл ерекше қажеттіліктері бар балаларды әлеуметтендіру мәселесін шешу. Осы мақсатта Қазақстанда инклюзивті білім беру дамып келеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес (30-бап) еліміздің барлық азаматтары мемлекеттік мекемелерде тегін орта білім алуға, сондай-ақ конкурстық негізде жоғары оқу орындарында білім алуға құқылы. Бірақ соңғы кезге дейін мүмкіндігі шектеулі балалар қалыпты оқу орындарында оқи алмады. Олар үйде оқытуға немесе мамандандырылған орталықтарға жіберілді, бұл балалардың қоғамға әлеуметтенуі мен бейімделуінің қажетті деңгейін қамтамасыз етпеді. Бұл мәселе Қазақстанда инклюзивті білім беруді дамытудың басталуымен алға жылжыды.

Инклюзивті білім беру нені білдіреді? Инклюзивті білім беру (француз. «inklusif» – «соның ішінде») – қарапайым балалар мен мүмкіндігі шектеулі балаларды бірлесіп оқыту. Яғни, инклюзивті білім беру балалардың денсаулық жағдайына қарамастан білім алудағы барлық қажеттіліктері мен талаптарын қанағаттандыру үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктерді білдіреді.

Инклюзивті білім берудің принциптері қандай? Инклюзивті білім беру келесі принциптерге негізделеді:

1 Әрбір бала ерекше.

2 Барлық балалар өз құқықтарында, достықта, білім алуда, үйірмелерге, концерттерге және т.б. бару құқығы, сондай-ақ одан әрі әлеуметтік даму перспективалары бойынша тең.

3 Әрбір бала өз қарқынымен дамиды, бұл оны жақсартпайды немесе одан да жаман етпейді.

4 Балалар арасындағы қарым-қатынас мейірімділікке, жауап беруге, жанашырлыққа негізделеді.

5 Балалардың өзара қарым-қатынасы олардың дүниетанымын кеңейтіп, сонымен қатар интеллектісін дамытады.

Қазақстанда инклюзивті білім беру қалай жүзеге асырылуда? Инклюзия норма деңгейіне жетіп, қоғамның гуманистік ұстанымына айналуы керек. Бұл мәселе заңды түрде шешілді. 2021 жылғы 26 маусымда Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне инклюзивті білім беру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға қол қойды.

Мемлекет ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың жеке даму ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру жүйесі шеңберінде білім алуы үшін жағдай жасауға міндеттенеді (8-бап, 1-1-тармақ). Мүмкіндігі шектеулі балалар үшін арнайы білім беру бағдарламалары әзірленуде. Заң бойынша мектепке дейінгі және орта білім беру ұйымдары өздері қызмет көрсететін аумақта тұратын барлық балаларды, оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды қабылдауға міндетті (26-бап, 2-тармақ) [1-2].

Инклюзивті білім беру қалыпты жағдайға айналуы үшін келесі мәселелерді шешу қажет:

-мұндай балалармен жұмыс істеуге психологиялық және кәсіби мұғалімдердің дайын еместігі;

- басқа балалардың ата-аналарының ерекше балалармен бірге оқытылатынын қабылдау қиындығы;

- балабақшалардың, мектептердің және басқа да оқу орындарының материалдық-техникалық базасының дайын еместігі;

- мүгедек балалардың ата-аналарының психологиялық жайсыздықтан қорқуы, әлеуметтік қорлау, келеке ету

- мүгедек балалардың ата-аналары қорқуы психологиялық жайсыздықтан, әлеуметтік қорлаудан, келеке етуден , себебі мұны олардың балалары бастан кешіреді.

Мұғалімдер мен ата-аналарға психологиялық-педагогикалық және әдістемелік көмек көрсету үшін көптеген облыстарда (Ақмола, Қарағанды, Батыс Қазақстан) инклюзивтілікті жүзеге асырудың облыстық орталықтары ашылды. Мүмкіндігі шектеулі балалармен (ДЦП, соқырлар, саңырау-мылқаулар, ақыл-ой кемістігі бар) жұмыс істейтін мамандардың кадр мәселесін шешу мақсатында Қазақстанда дефектолог мамандарды даярлау географиясы кеңейтілді. Олар қазір еліміздің 17 университетінде білім алуда. Мұғалімдер осы бағытта қайта даярлау курстарынан өтеді. Бұл қадамдардың барлығы инклюзивті білім беруді дамытуға бағытталған, сондықтан ерекше балалардың көпшілігі болашақта өздерін шеттетілген адамдар емес, қоғамның толық және тең құқылы қатысушылары ретінде сезінуі үшін.

Инклюзивті білім беру – қазіргі өмір талабы және халықаралық стандарты[3].

Қазақстанда инклюзивті білім беруді қажет ететін 160 мыңнан астам мүмкіндігі шектеулі бала бар. Олардың 23%-ға жуығы ғана мұндай оқу үдерісіне қатысады. Заман ағымына ілесу үшін инклюзивті білім беруді енгізу жолында

Қазақстан қиындықтарды еңсеріп, туындаған мәселелерді шешуге тырысуда, соның ішінде халықаралық тәжірибені енгізу арқылы:

- Шетелдік мектептердің үлгісімен қазақстандық мектептерде ассистент-тьютор лауазымы енгізілді.

- Қазақстан Республикасының педагогтары бейімделген спорт түрлерінің негіздеріне оқытылады, олар француз әріптестерімен бірлесе отырып мектеп бағдарламасына бейімделген спортты енгізу мақсатында арнайы бағдарламалар әзірлеуде.

- Оқытудың бағыты қарапайым балалар да, ерекше балалар да қатысатын инклюзивті ойындар арқылы дамытылады.

- Қайырымдылық ұйымдар инклюзивті қолдау бөлмелерін ашады, онда балалар мінез-құлықты талдаудың қолданбалы әдістерін қолдана отырып оқытылады.

Қазақстан Республикасының Білім және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес 2025 жылға қарай мектептердің, балабақшалардың 100% пайызы, колледждер мен жоғары оқу орындарының 70% пайызы инклюзивті білім беру үшін жағдай жасауы тиіс.

«Инклюзив» термині және инклюзивті білім беру принциптері халықаралық айналымға 1994 жылы Саламанкада (Испания) өткен ерекше қажеттіліктерге білім беру жөніндегі дүниежүзілік конференцияда енгізілген болатын. Сол жылы «Баршаға арналған білім» халықаралық бағдарламасына Қазақстан да қосылды.

Ұлыбританияда мүгедек балаларға жалпы білім беретін мектептерде оқу құқығы 1976 жылы берілді. Арнайы оқу орталықтарында ауыр түрдегі мүгедектер ғана оқиды. Англияда инклюзивті білімді дамыту үшін:

- мемлекет қаржы бөліп, мамандарды дайындайды;

- мектеп жасына дейінгі кезден бастап мектепті бітіркенше дейін психологтар мен мұғалімдер ерекше баланы сүйемелдеп, қажетті білік мен дағдыларын дамытады және ата-аналарға кеңес береді;

- арнайы білім беру бағдарламалары әзірленеді; балада мұғалімнен басқа оқу материалын меңгеруге көмектесетін, және психологиялық және әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектесетін көмекшісі болады.

Бұл шаралар мүмкіндігі шектеулі балалардың өздерін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінуге, дамуына және басқаларға пайдалы болуына мүмкіндік береді. Инклюзивті білім беруді дамыту – бұл мүмкіндігі шектеулі балаларға ғана емес, бүкіл білім беру жүйесін дамыту. Ол әрбір адамға тең құқықта және тең жағдайда оқуға мүмкіндік береді.

Қортындылай келе, инклюзивтік білім беру барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының Заңы 2021ж.26 маусымдағы №56-VII ҚРЗ.

2 Инклюзивті білім беру тұжырымдамасы: Unsplash/note thanun

3 Р.М.Жанысбаева,Р.Ж.Шалтаева.Инклюзивті білім беру.Оқу әдістемелік құралы-Қарағанды: «Болашақ-Баспа»РББ,2022ж.-155бет

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шалтаева Роза Жиембаевна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Шалтаева Меруерт Жиенбаевна
КГУ «Казахская школа-гимназия имени К.Бозтаева»
отдела образования Аягозского района управления образования области Абай
Республика Казахстан

БУДУЩЕЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ И МИРОВОЙ ОПЫТ

Инклюзивное образование — запрос современной жизни и международный стандарт, он является закономерным этапом развития системы образования, который связан с переосмыслением отношения общества и государства к лицам с ограниченными возможностями здоровья, с определением их права на получение равных с другими возможностей.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, психолого-педагогическая помощь, ассистент-тьютор, кабинеты инклюзивной поддержки.

Shaltaeva Roza Zhiembaevna
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
Shaltaeva Meruert Zhienbaevna
KSU "Kazakh school-gymnasium named after K. Boztaev"
Education department of Ayagoz district, Education department of Abay region
Republic of Kazakhstan

THE FUTURE OF INCLUSIVE EDUCATION IN KAZAKHSTAN AND WORLD EXPERIENCE

Inclusive education is a request of modern life and an international standard, it is a natural stage in the development of the education system, which is associated with rethinking the attitude of society and the state towards people with disabilities, with the definition of their right to receive equal opportunities with others.

Keywords: inclusive education, children with disabilities, psychological and pedagogical assistance, assistant-tutor, inclusive support rooms.

List of references:

1 Law of the Republic of Kazakhstan No. 56-VII RKZ dated June 26, 2021.

2 The concept of inclusive education: Unsplash/note thanun

3 R.M. Zhanysbayeva, R.Zh. Shaltayeva. Inclusive education. Methodological tool for teaching - Karaganda: "Bolashak-Baspa" RBB, 2022 - p. 155

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Бегахметова Балжан Каиргельдыевна, академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Исламгулов Дамир Рафаэлович, Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Россия

Лубова Татьяна Николаевна, Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Россия

Тажинин Азат Мырзабекович, академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Шутенова Сабира Сартаевна, академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Шалтаева Роза Жиембаевна, академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Шалтаева Меруерт Жиенбаевна, КГУ «Казахская школа-гимназия имени К.Бозтаева», отдела образования Аягозского района управления образования области Абай Республика Казахстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Бегахметова Балжан Каиргельдықызы, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Исламгулов Дамир Рафаэлович, Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей

Лубова Татьяна Николаевна, Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа қ., Башқұртстан Республикасы, Ресей

Тажинин Азат Мырзабекович, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шутенова Сабира Сартаевна, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шалтаева Роза Жиембаевна, Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шалтаева Меруерт Жиенбаевна, «К.Бозтаев атындағы қазақ метеп-гимназиясы» КММ дефектолог Аякөз қаласы Абай облысы, Қазақстан Республикасы

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Begakhmetova Balzhan, academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Islamgulov Damir Rafaelovich, Head of the Department of Soil Science, Agrochemistry and Precision Farming, Doctor of Agricultural Sciences, Professor,

Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia

Lubova Tatyana Nikolaevna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russia

Tazhinin Azat Myrzabekovich, academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shutenova Sabira Sartaevna, academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shaltaeva Roza Zhiembaevna, academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shaltaeva Meruert Zhienbaevna, KSU "Kazakh school-gymnasium named after K. Boztaev" Education department of Ayagoz district, Education department of Abay region, Republic of Kazakhstan

UDC 336.743
ISTIC 06.73.75

Lubova Tatyana Nikolaevna
lubova@list.ru
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

THE CURRENT STATE AND PROBLEMS OF MORTGAGE HOUSING LENDING IN RUSSIA

The article examines the state and problems of the credit sector, namely mortgage housing lending. The credit market is a very complex system, where the financial resources and assets of the participants act autonomously in relation to the movement of real goods. It covers many financial instruments that are processed by specialized organizations, and has a developed and multifaceted structure. Borrowers should prepare for the introduction of new technologies and services, as well as for the expansion of the number of preferential programs aimed at supporting sustainable development and social business. Financial institutions that can quickly respond to new trends and the needs of their clients will be able to take leading positions in the market and offer more attractive lending terms. The purpose of the study is to study modern trends in mortgage lending in Russia, analyze and identify problems in this lending sector, and develop prospects for its development.

Keywords: mortgage loan, mortgage with state support, interest rate, down payment, key rate, inflation, credit market.

The current situation in the Russian lending market has a number of significant problems that can have a negative impact on borrowers and the entire financial system as a whole.

High interest rates on loans are one of the main obstacles to obtaining loans. This is due not only to inflation, but also to the risks that banks assess when issuing loans. In an unstable economy, lenders often raise rates, which scares off potential borrowers.

Concentration in the market and the presence of large players often leads to a high level of monopolization, which reduces the level of competition. As a result, banks have no incentive to offer more favorable lending terms, which is reflected in prices and service.

Many borrowers cannot obtain loans due to strict criteria set by banks. This includes the requirement to confirm income, have a stable credit history and provide collateral for the loan. For many citizens, especially in times of crisis, this becomes an insurmountable barrier. Poor disclosure of loan terms, hidden fees and additional costs also make the lending process less trustworthy and riskier for borrowers.

Borrowers with negative entries in their credit history often have difficulty obtaining new loans. This can create a vicious circle, where the lack of access to credit prevents them from improving their financial situation.

With the introduction of strict lending requirements, the methods for assessing borrowers have undergone significant changes. Although financial indicators still play an important role, banks now also pay attention to the reputation of clients in the market, their business connections and credit history. This innovation requires borrowers to provide more detailed information, which in turn slows down the loan application process. Getting a mortgage loan may require several meetings and discussions, which was not common before.

To solve these problems, it is necessary to increase the level of competition among banks, introduce more transparent lending conditions and improve the financial literacy of the population. Another important step could be the development of support programs for borrowers who have encountered temporary difficulties.

Market mortgages and mortgages with state support have significantly decreased since the beginning of 2024, this may be due to changes in the economic situation in the country, an increase in interest rates - this may make mortgages less accessible to potential borrowers, a change in the terms of government programs (Fig. 1, 2).

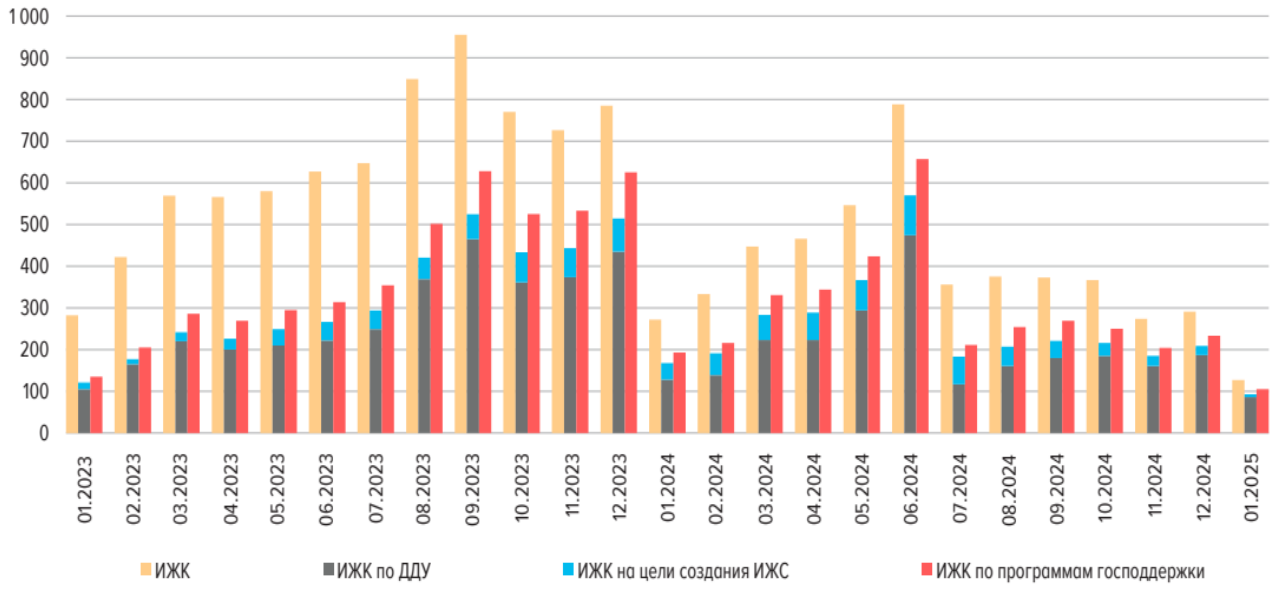

Figure 1 Volume of mortgage housing loans issued, billion rubles

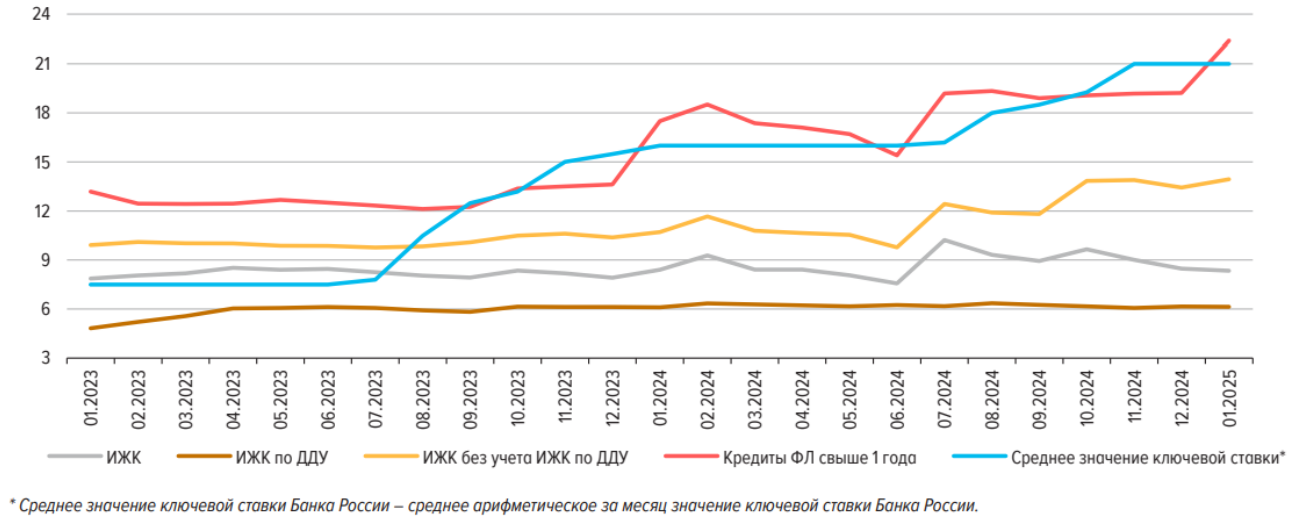

** Среднее значение ключевой ставки Банка России – среднее арифметическое за месяц значение ключевой ставки Банка России.*

Figure 2 - Interest rates on transactions in rubles, % per annum

Let's look at the main parameters of the preferential mortgage program:

1) The interest rate on preferential mortgages is 8% per annum. The state support program for mortgage lending ended on July 1, 2024, after which banks stopped concluding new agreements. In addition to preferential mortgages, Russians could use:

- family mortgages, the term of which expires on July 1, 2024, the rate is up to 6% per annum.
- Far Eastern and Arctic mortgages, valid until 2030, the rate is up to 2% per annum.
- IT mortgages, available until the end of 2024, the rate is up to 5% per annum.
- rural mortgages, which have no expiration date, the rate is up to 3% per annum.
- military mortgages, payments for which are covered by the state during service.

2) On average, the rate on mortgage loans without state support: in VTB - from 7.4%, in Raiffeisenbank - from 8.09%, in Transcapitalbank - from 6.54%, in Ak Bars Bank - from 7.75%, in Gazneftbank - from 9.5%.

3) Initial payment - the size of the initial payment ranges from 10% to 50%, there are also offers without the initial payment.

Banks have begun to tighten the terms of long-term mortgage loans with a preferential rate. The most common measure has become an increase in the initial payment. High interest rates make monthly payments unaffordable for many borrowers. Only those for whom the need for credit has become vital can afford a mortgage on such terms (Fig. 3, 4).

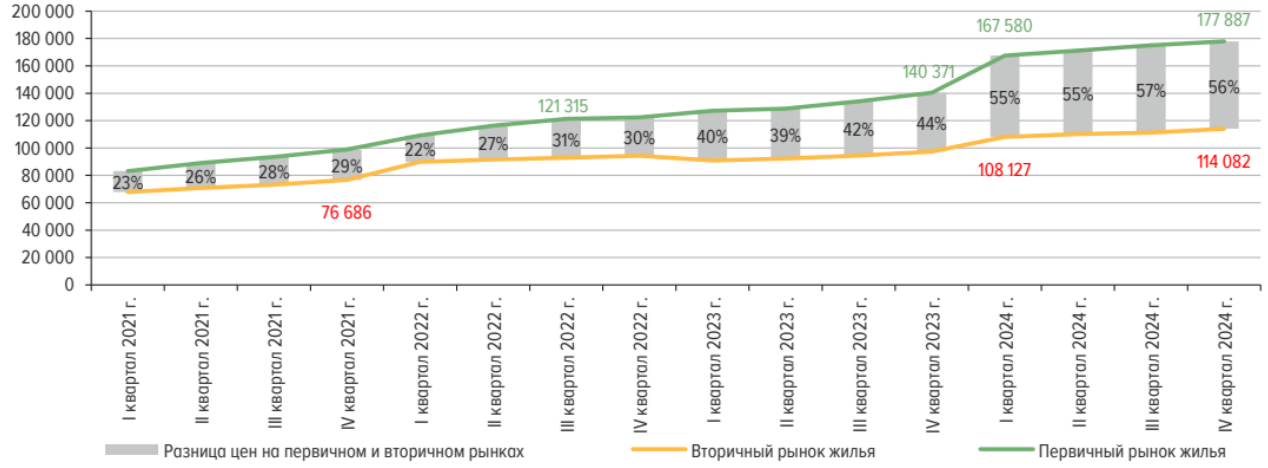

** По данным Росстата. Средняя цена 1 кв. м общей площади квартир с определенным числом комнат каждого типа жилья в отчете каждой отобранной для наблюдения организации определяется на основании данных о фактических ценах сделок, совершенных в конце квартала, в расчете на 1 кв. м общей площади, взвешенных на количество общей реализованной площади квартир отдельно на первичном и вторичном рынках жилья.*

Figure 3 – Average price of 1 sq. m of housing on the primary and secondary markets, rub.

The objective of monetary policy is to maintain low inflation, which is necessary for stable economic progress. The main duty of the Bank of Russia, according to the Constitution of the Russian Federation, is to protect and maintain the stability of the ruble.

Figure 4 – Debt on mortgage housing loans, trillion rubles

When the Central Bank decides to increase the key interest rate, the cost of loans increases. This can lead to a decrease in both consumer and business demand, which in turn can slow down the pace of economic growth and reduce the level of inflation. The key rate also acts as a benchmark for commercial banks, which use it to set their interest rates on loans and deposits. Thus, changes in the key rate have a direct impact on lending conditions.

Currently, the situation on the lending market has become stricter than ever before. Borrowers should be prepared for a more detailed review of their financial condition and the provision of additional documents. Reliability and financial sustainability are becoming the main criteria when making decisions on issuing loans.

Effective economic development requires achieving macroeconomic stability. This is possible thanks to both a reasonable budget policy and price stability. The Bank of Russia's contribution to the country's economic development lies precisely in ensuring price stability, which is a critical component of a comfortable environment for citizens to live in and do business in.

With low inflation, wages, pensions and other incomes, as well as savings of citizens and companies in the national currency, are protected from significant and unpredictable depreciation. This creates an opportunity for more reliable planning of expenses, including long-term obligations, which in turn helps maintain the standard of living and reduces the risk of increasing social inequality.

A stable and favorable situation will bring changes, forcing us to reconsider expectations and views on the future of lending in the country. Experts point to several factors that determine the current situation on the Russian market. Where, as a result, clients are forced to pay amounts on loans and credits that significantly exceed their expectations.

There is also a discussion about the importance of reforming debt collection methods. Simplifying procedures and clarity in resolving conflicts can have a positive effect on the financial situation in the country. Clear and understandable rules will create confidence among investors, which, in turn, will help attract the necessary resources to the economy.

In addition to increasing the availability of credit, the Bank of Russia focuses on the implementation and support of alternative financial instruments, such as the stock market and factoring. These methods provide entrepreneurs with a wider choice of financing methods, allowing them to choose the most convenient options.

Regulatory easing. These changes in regulatory requirements concern the implementation of measures aimed at reducing systemic risk both in the financial sector as a whole and in its individual niches associated with financial institutions. The use of regulatory easing can play an important role in stabilizing financial institutions during periods of crisis, among which are:

- Reduction of additional surcharges to risk coefficients and anti-crisis markups. This measure will allow financial institutions to reduce their capital requirements, which gives them the opportunity to use more funds for lending and other operations. Reducing risk coefficients will also help banks better cope with temporary economic difficulties and prevent the need for capital injections, which are not always possible in a crisis.

- Temporary benefits in the classification of restructured loans. During a crisis, many borrowers may experience financial difficulties, which may lead to the need to restructure their loans. Temporary benefits in the classification of such loans allow banks not to consider them as problematic for a certain period, which, in turn, helps to avoid a sharp deterioration in the financial performance of institutions. This facilitates the process of forming reserves for potential losses, since financial institutions can respond more flexibly to changes in the situation.

Thus, such regulatory relaxations can not only help integrate financial institutions into stable operating conditions during a crisis, but also contribute to the overall economic recovery by supporting lending and providing liquidity in the system.

Relaxations can also concern other regulations, for example, the introduction of unique reporting mechanisms to reduce the burden on regulatory authorities in difficult times. Relaxation of collateral requirements and expansion of the list of acceptable assets helps to increase the availability of loans for financial institutions. The introduction of new liquid instruments helps to reduce tension in the interbank market.

The credit market functions as a system for the redistribution of financial resources, turning cash into loans. Borrowers should prepare for the introduction of new technologies and services, as well as for the expansion of the number of preferential programs aimed at supporting sustainable development and social business. Financial institutions that can quickly respond to new trends and the needs of their clients will be able to take leading positions in the market and offer more attractive lending terms in the coming year.

Thus, the issue of the "Credit Market" is currently very relevant and causes a lot of discussion, since it involves many participants, including businesses, citizens and government agencies. The credit market plays a key role in the economy, and it is important that it works effectively and continues to develop.

The credit market remains one of the main segments of the financial system, influencing economic development, consumer spending and business investment. Banks continue to adapt to new conditions, offering more flexible and modern solutions.

List of used literature:

1 Bank of Russia, Information Bulletin "Information on the Mortgage Housing Lending Market in Russia": January 2025 - M.: 2025.-87p. https://cbr.ru/statistics/bank_sector/mortgage/mortgage_lending_market/

2 Bank of Russia, Lending to Legal Entities and Individual Entrepreneurs – M.: 2025. https://cbr.ru/statistics/bank_sector/sors/credit/

3 Bank of Russia, Interest Rates and Structure of Turnover on Loans Provided in Rubles - M.: 2025. https://cbr.ru/statistics/bank_sector/int_rat/LoansDB/

4 Bank of Russia, Main Directions of the Unified State Monetary Policy for 2025-2027: - M.: 2024. - 162 p.

5 Analysis and forecasting tax income to the regional budget / A. M. Ableeva, G. A. Salimova, R. R. Bakirova [et al.] // Environment, Development and Sustainability. – 2023. – No. б/н. – P. 1-5. – DOI 10.1007/s10668-023-04098-9. – EDN BJIZFP.

6 Gasanova, M. R. Formation of approaches to constructing a financial model for the purposes of planning the credit business in a commercial bank in the corporate segment / M. R. Gasanova // Questions of History. – 2021. – No. 8-2. – P. 113-129. – DOI 10.31166/VoprosyIstorii202108Statyi38. – EDN ZWFECR.

7 Zapolsky, S. V. Financial mechanism as the basis of Russian statehood / S. V. Zapolsky // State and Law. - 2024. - No. 11. - P. 139-151. - DOI 10.31857 / S1026945224110127. - EDN XCZTAJ.

8 Zapolskikh, Yu. A. Features of financial management of a small enterprise / Yu. A. Zapolskikh, T. N. Lubova // Russian Electronic Scientific Journal. - 2024. - No. 1 (51). - P. 221-231. - DOI 10.31563 / 2308-9644-2024-51-1-221-231. - EDN CGXMNB.

9 Lubova, T. N. Development of the fintech segment of the financial services market in Russia: challenges of the pandemic and growth prospects / T. N. Lubova, A. Yu. Usanov, S. A. Trufanova // Bulletin of the South-West State University. Series: Economics. Sociology. Management. - 2022. - Vol. 12, No. 3. - P. 180-190. - DOI 10.21869/2223-1552-2022-12-3-180-190. - EDN WKXZHA. 10. Mazloev, V. Z. Bank credit and its role in real investments of non-financial organizations in the context of macroeconomic instability and regional differentiation / V. Z. Mazloev, A. B. Fiapshev, K. K. Kumekhov // Economy of agricultural and processing enterprises. - 2023. - No. 2. - P. 39-48. - DOI 10.31442/0235-2494-2023-0-2-39-48. - EDN RKVGHH.

10 Starchenko, E. N. Assessment of exchange options for attracting external financing by small and medium-sized businesses / E. N. Starchenko, D. G. Verzhitsky // Equipment and technology of food production. - 2021. - Vol. 51, No. 3. - P. 549-563. – DOI 10.21603/2074-9414-2021-3-549-563. – EDN FJQXNT.

11 Shova, N. N. The Causal Nexus between Bank Lending and Economic Growth in Bangladesh: The Vector Error Correction Model Approach / N. N. Shova // Journal of Applied Economic Research. – 2025. – Vol. 24, No. 1. – P. 125-151. – DOI 10.15826/vestnik.2025.24.1.005. – EDN CKSSHN.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Лубова Татьяна Николаевна
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа., Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

РЕСЕЙДЕГІ ИПОТЕКАЛЫҚ ТҰРҒЫН ҮЙДІ НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада несиелік сектордың жағдайы мен проблемалары, атап айтқанда, ипотекалық тұрғын үй несиесі қарастырылған. Несие нарығы – бұл қатысушылардың қаржылық ресурстары мен активтері нақты тауарлардың қозғалысына қатысты дербес әрекет ететін өте күрделі жүйе. Ол мамандандырылған ұйымдар өңдейтін қаржы құралдарының кең спектрін қамтиды және дамыған және көп қырлы құрылымы бар. Қарыз алушылар жаңа технологиялар мен қызметтерді енгізуге, сондай-ақ тұрақты даму мен әлеуметтік бизнесті қолдауға бағытталған жеңілдікті бағдарламалардың санын кеңейтуге дайындалуы керек. Жаңа тенденцияларға және өз клиенттерінің қажеттіліктеріне жылдам жауап бере алатын қаржы институттары нарықта жетекші орындарды иеленіп, несиелеудің неғұрлым тартымды шарттарын ұсына алады. Зерттеудің мақсаты - Ресейдегі ипотекалық несиелеудің заманауи тенденцияларын зерттеу, талдау жүргізу және несиелеудің осы секторындағы проблемаларды анықтау және оның даму перспективаларын әзірлеу.

Тірек сөздер: ипотекалық несие, мемлекет кепілдік берген ипотека, пайыздық мөлшерлеме, бастапқы жарна, негізгі мөлшерлеме, инфляция, несие нарығы.

Лубова Татьяна Николаевна
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

СОВРЕМЕННОЕ СОСОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ИПОТЕЧНОГО ЖИЛИЩНОГО КРЕДИТОВАНИЯ В РОССИИ

В статье рассматривается состояние и проблемы кредитной сферы, а именно ипотечного жилищного кредитования. Кредитный рынок является весьма сложной системой, где финансовые ресурсы и активы участников действуют автономно относительно перемещения реальных товаров. Он охватывает множество финансовых инструментов, которые обрабатываются специализированными организациями, и отличается развитой и многогранной структурой. Заемщикам стоит готовиться к введению новых технологий и сервисов, а также к расширению числа льготных программ, нацеленных на поддержку устойчивого развития и социального бизнеса. Финансовые учреждения, которые смогут оперативно реагировать на новые тренды и потребности своих клиентов, смогут занять ведущие позиции на рынке и предложить более привлекательные условия кредитования. Целью исследования является изучение современных тенденций ипотечного кредитования России, проведение анализа и выявление проблем этой отрасли кредитования, разработка перспектив ее развития.

Ключевые слова: ипотечный кредит, ипотека с государственной поддержкой, процентная ставка, первоначальный взнос, ключевая ставка, инфляция, кредитный рынок.

UDC 631.15:16, 332.122
ISTIC 06.61.23

Lubova Tatyana Nikolaevna
lubova@list.ru
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

MONITORING THE SUSTAINABILITY OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ACTIVITIES

The article discusses the methodology of a comprehensive assessment of the sustainability of agricultural producers using the coefficient of efficiency of economic development factors. The calculated coefficient made it possible to determine the level of sustainability and dynamism of development of the regions of the Volga and Ural Federal Districts. Factors that have a positive and negative impact on the sustainability of agricultural production are analyzed.

Keywords: integrated assessment, development sustainability, monitoring, factors, agricultural production, regional development.

The search for a concept of sustainable agricultural development is the central problem of the agrarian economy. This problem remains relevant today. The main tasks in this area are to stimulate the growth of production of the main types of agricultural products; increase the level of profitability in agriculture, ensure sustainable development of enterprises in the agricultural sector and rural areas in general.

To improve the standard of living of rural residents, preserve natural resources and especially to ensure food security of the country, it is necessary to ensure sustainable development of agriculture.

Sustainable development of agriculture can be achieved through the introduction of new technologies and innovations, increased production efficiency, reduced production costs, state support and subsidies.

The methodology for the comprehensive assessment of the production activities of agricultural producers includes the following stages of the study: analysis of the features of the development of agricultural production in a market economy, assessment of the socio-economic and scientific-technological significance

of the agro-industrial complex, methodological support for the process of development of economic activity in the agricultural sector.

At the first stage, the task is reduced to determining the main trends and patterns of industry development, studying the factors influencing the sustainability of agricultural production, analyzing the risks and opportunities for the development of the agricultural sector. Secondly, the contribution of the agricultural sector to the economy and social development is analyzed; scientific and technological progress in agriculture and assessment of the prospects for the development of the agricultural sector. And finally, based on previously conducted studies, it becomes possible to develop a system of indicators for assessing the sustainability of agricultural producers; forming a methodology for collecting and processing information; developing recommendations for improving the production activities of agricultural enterprises. Economic, social and environmental indicators are used to assess the sustainability of agricultural producers. Economic indicators include levels of profitability of production and its self-sufficiency, and the coefficient of financial independence. To characterize the social aspect of agricultural producers' development, indicators are used that characterize the level of employment in agriculture, income and standard of living of rural residents, and indicators of social infrastructure in rural areas. For environmental characteristics, indicators are used that characterize soil fertility, the state of water resources and their biodiversity.

The methodology allows for a comprehensive assessment of the sustainability of agricultural producers, identifying their strengths and weaknesses and developing recommendations for improvement. The assessment results can be used to make informed management decisions aimed at increasing the sustainability of the agricultural sector.

The research results indicate that sustainable agricultural development and ensuring the required level of production can be achieved subject to such conditions as effective policies and institutions, access to technology and knowledge, financial support, a strong agri-food system, environmental protection, stakeholder participation, monitoring and evaluation.

A clear and consistent agricultural policy that provides a stable regulatory framework encourages investment and the introduction of sustainable agricultural practices. Agricultural producers should have access to advanced technologies and knowledge that will allow them to increase the productivity of crops and animals, reduce the level of use of material and labor resources, and reduce the adverse impact on the environment. Financial support through subsidies, loans or insurance can reduce the risks associated with farming and encourage entrepreneurs to implement them. A developed agri-food system facilitates the timely delivery of food to consumers with minimal losses; this requires the development and maintenance of transport, processing and marketing infrastructure. Sustainable agriculture focuses on protecting soil health, water resources and biodiversity, as these resources are vital for long-term productivity. Cooperation between agricultural entrepreneurs, scientists, government agencies, non-governmental organizations and consumers facilitates the development and implementation of integrated solutions in the field of farming and its efficiency. Regular monitoring and evaluation of progress in the field of sustainability and productivity allow for timely adjustments and ensure accountability.

Under these conditions, it is possible to achieve a balance between the sustainability of agriculture and the production of goods necessary to ensure food security and the well-being of the population.

When analyzing the development of the agricultural sector, approaches based on quantitative indicators for assessing the state of the economy are used. This implementation of this approach uses the coefficient of efficiency of economic development factors, which allows determining the level of sustainability and dynamism of development of an agricultural enterprise, region or industry. It is calculated as the ratio of the total effect of the use of production factors to the costs of these factors. The total effect can be expressed as total revenue, production volume or other appropriate measure. Costs include the costs of labor, capital, land and other resources used in production.

The higher the value of the coefficient of efficiency of economic development factors, the more efficiently the factors of production are used and the higher the level of economic development. The value of this coefficient equal to one is a criterion, as it serves as a gradation of efficient and inefficient use of resources. If the coefficient value is below the criterion, the characteristic of inefficient use of resources is given, and the value above indicates the efficient use of production factors and the presence of potential for further growth. This method can be used to analyze various factors influencing the development of the agricultural sector, including the availability and quality of production factors, the efficiency of using investments in agriculture, the presence of government policy and support, the introduction of innovations and the development of technological progress, the presence of a competitive advantage. By calculating the coefficient of efficiency of economic development factors for different periods of time or geographic regions, it is possible to assess

the dynamics of the development of the agricultural sector and identify areas where improvements are needed. The use of this method to assess the development of the agricultural sector has several advantages, as it allows for a quantitative assessment of the efficiency of the use of production factors, provides a comparative analysis of different regions or industries, helps identify areas for improvement and growth stimulation, and can also be used to monitor progress and assess the impact of public policy measures.

Like any method, the method has certain limitations. Among them, it can be noted that it is sometimes difficult to measure the total effect and costs, it is impossible to fully take into account all social or environmental factors that affect development. The results obtained are sensitive to the choice of indicators used to calculate the coefficient of efficiency of economic development factors. Despite these limitations, the method under consideration remains a valuable tool for analyzing and assessing the development of the agricultural sector.

Sustainability of agricultural production is the ability to maintain acceptable levels of production in the face of changing environmental conditions, economic and social trends. Determining the degree of sustainability allows us to identify factors that positively or negatively affect the production activities of agricultural producers.

There are several methods for assessing the sustainability of agricultural production. The use of sustainability indices allows us to comprehensively take into account a wide range of factors, such as crop yield, resource use and financial stability. By analyzing the life cycle of agricultural production, it becomes possible to assess the impact of production on the environment and society during the period from raw material extraction to waste processing. Using modeling methods, it is possible to create models that simulate agricultural systems and evaluate their response to various scenarios.

Factors that influence the sustainability of agricultural production can be divided into positive and negative. Positive factors include the use of sustainable agricultural practices (e.g. crop rotation and minimum tillage), investments in technologies and infrastructure that improve production efficiency, access to markets and government support.

Negative factors include climate change and extreme weather events, rising prices of inputs (e.g. water and fertilizers), loss of agricultural land due to urbanization and environmental degradation.

Determining the sustainability of agricultural production is crucial to identifying areas for improvement and increasing resilience. Without it, it is impossible to make informed decisions about policies and investments aimed at supporting sustainable agriculture. It becomes extremely difficult to assess whether food security and a sustainable future for current and future generations are ensured.

By understanding the factors that influence the sustainability of agricultural production and assessing its degree, we can design and implement strategies to increase resilience and maintain resilient and environmentally responsible agricultural systems. The study of the influence of factors on the sustainability and efficiency of agricultural production development will be considered at sites that include the regions of the Volga and Ural Federal Districts of the Russian Federation.

As the main indicators reflecting the level of development of the agro-industrial complex, we will use the following parameters of production efficiency: agricultural production per 100 hectares of sown area and per average annual worker; as social indicators - production of grain, milk and meat per capita.

Analysis of social development indicators by region showed that in a number of regions the indicators for production of grain, meat and milk per capita have increased significantly.

To obtain a more complete picture of the state of development of agriculture in the regions, we will also consider the influence of such factors as technical progress and the level of investment in fixed capital. It is impossible to increase the volume of agricultural production without strengthening and developing the material and technical base, as well as without developing new mechanisms to support the agricultural sector.

The lowest level of depreciation of fixed assets in 2022 compared to the average level in the regions was recorded in the Chuvash Republic, Penza, Samara and Chelyabinsk regions. The highest levels were recorded in the Ulyanovsk, Tyumen and Saratov regions, which was one of the main factors that influenced the dynamics of their economic development.

We will calculate a complex indicator to characterize the level of economic development (Table 1); with its help, it becomes possible to take into account the specific manifestations of the economic factor in each specific case:

$K_j = \frac{1}{n}\sum K_i$, where n is the number of factors included in the calculation of the integral indicator; Ki is the indicator of regional economic development; Kj is the coefficient of regional economic development.

Table 1 – Comprehensive indicator of regional development

Region	2005 year	2015 year	2022 year
Republic of Bashkortostan	1,12	0,87	0,93
Republic of Mari El	1,03	2,49	1,66
Republic of Mordovia	1,54	1,45	1,76
Republic of Tatarstan	1,29	1,17	1,13
Udmurt Republic	1,02	0,99	1,07
Chuvash Republic	0,98	0,86	0,75
Perm Krai	0,77	0,62	0,70
Kirov Region	0,97	0,83	1,03
Nizhny Novgorod Region	0,94	0,76	0,80
Orenburg Region	0,89	0,90	0,83
Penza Region	0,93	1,18	1,38
Samara Region	0,70	0,69	0,68
Saratov Region	1,02	0,82	0,98
Ulyanovsk Region	0,73	0,60	0,78
Kurgan Region	0,97	0,98	0,90
Sverdlovsk Region	0,93	0,79	0,86
Tyumen Region (excluding AO)	1,30	1,06	1,11
Chelyabinsk Region	0,86	0,94	0,63

Let us establish a grouping of regions by the significance of the economic development coefficient:

1st level - inertial regions, which have maintained the established rates of agricultural development relative to low investment opportunities in the agro-industrial complex and the level of state support for the industry, where $Kj \geq 2.0$;

2nd level - regions that most successfully implement the economic conditions of the new era ($1.5 \leq Kj < 2.0$);

3rd level - regions that are having difficulty controlling the situation and maintaining future opportunities for economic growth ($1.0 \leq Kj < 1.5$);

4th level - regions that are not adapted to the changed economic conditions ($Kj < 1.0$).

The complex indicator provides a comparable assessment of the current conditions and the presence of sustainable changes in the economic development of the regions. With such a grouping, regions that are operating sustainably, highly efficiently and successfully developing clearly emerged: the Republics of Mordovia and Mari El. The Penza Region can also be included here. At the same time, two regions (Tyumen Oblast and the Republic of Tatarstan) can be singled out, which in 2005 were among the leaders in economic development, but have given up their positions. Research has shown that the factors for this state of affairs were a fairly high level of depreciation of fixed assets and a low level of state support.

Sustainable development of agricultural activities is impossible without optimal use and ratio of production factors. By using resources efficiently, implementing advanced management methods, and improving the skills of personnel, maximum profit from agricultural activities can be achieved at the lowest cost.

To ensure the efficiency and sustainability of agricultural production, the government and state organizations play an important role by developing programs to provide financial support, implement sustainable agricultural practices, and invest in research and development to increase productivity and reduce environmental impact.

Efficient and sustainable agricultural production requires an integrated approach that takes into account all of these factors. All stakeholders must work together to create a favorable environment for the agricultural sector to thrive.

The key to efficient and sustainable agricultural production is optimizing the use of resources, managing production in a way that maximizes profits. Different agricultural enterprises face unique challenges and opportunities related to their size, capital structure, and other factors. Understanding these differences and using resources efficiently are critical to ensuring financial sustainability and long-term success.

List of used literature:

1 Analysis of the Dependence of Agricultural Production Efficiency in the Regions of Russia on the Availability of Resources Based on the Multidimensional Grouping Method / T. N. Lubova, G. A. Salimova, D. R. Islamgulov, R. R. Bakirova // Sustainable Development of the Agrarian Economy Based on Digital Technologies and Smart Innovation. – Cham: Springer, 2024. – P. 247-253

2 Babich, S.G., Ushanina, A.S. Innovative activity in the Russian Federation: state and development features / S.G. Babich, A.S. Ushanina, A.S. // Economic sciences. - 2023. - No. 7 (224). - P. 28-39.

3 Borisov A.A., Chernat I.S. Improving the assessment of the economic efficiency of innovation projects development // Scientific and technical statements of St. Petersburg State Polytechnical University. Economic sciences. 2020. Vol. 13, No. 5. P. 145-156. DOI: 10.18721/JE.13511

4 Ilyina, I. V. Regional aspects of sustainable development of the agricultural sector / I. V. Ilyina, O. V. Sidorenko, E. V. Morozova // Regional economy: theory and practice. - 2011. - No. 24. - P. 33-37. - EDN NURSLF.

5 Kalinina O.V., Firova S.V. Planning innovative activities based on managing strategic investment parameters // Scientific and technical statements of St. Petersburg State Polytechnical University. Economic sciences. 2019. Vol. 12, No. 5. Pp. 130–141. DOI: 10.18721/JE.12510

6 Konovalov, V. V. Methods for assessing factors of sustainable development of the agro-industrial complex / V. V. Konovalov, T. V. Konovalova, A. B. Viktorova // Economic analysis: theory and practice. - 2009. - No. 27 (156). - P. 25-28. - EDN KUZKTP.

7 Merzlikina G.S., Babkin A.V. Development of innovative partnership: from joint work to joint innovations // π-Economy. 2022. Vol. 15, No. 3. Pp. 64–80. DOI: https://doi.org/10.18721/JE.15305

8 Multidimensional modeling of the economy of forest management and reforestation / G. A. Salimova, A. M. Ableeva, T. N. Lubova [et al.] // Ecological Modelling. – 2022. – Vol. 472. – P. 110098

9 Official website of the Federal State Statistics Service of the Russian Federation // Access mode: www.rosstat.ru

10 Sklyarov, I. Yu. Main trends in innovative development of the agricultural sector of the economy / I. Yu. Sklyarov, Yu. M. Sklyarova, D. V. Zaporozhets. – DOI 10.33938/242-89. – Text: direct // Economy, labor, management in agriculture. – 2024. – No. 2. – (Investments and innovations in the agro-industrial complex). – P. 89-95.

11 Strategic Directions for the Development of Small Forms of Management in the Agro-Industrial Complex / Ju. A. Yukhlina, O. A. Frolova, A. V. Pavlov [et al.] // II International Scientific and Practical Conference on Sustainable Development of Regional Infrastructure (ISSDRI 2022) : Proccedincs, Yekaterinburg, Russia, March 14–15, 2022. – Yekaterinburg: Limited Liability Company "Institute of Digital Economy and Law", 2022. – P. 340–346. – EDN TPFJDP.

12 The mechanism of integration of the agricultural sector of the economy of Kazakhstan within the framework of the EAEU / D. M. Madiyarova, T. A. Tyuleneva, M. B. Moldazhan, A. A. Amanbaeva // Natural Sciences and Humanities Research. - 2020. - No. 30 (4). - P. 103-109. - DOI 10.24411/2309-4788-2020-10399. - EDN CRXBCW.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Лубова Татьяна Николаевна
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа., Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНЫҢ МОНИТОРИНГІ

Мақалада экономикалық даму факторларының тиімділік коэффициентін пайдалана отырып, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің тұрақтылығын кешенді бағалау әдістемесі қарастырылған. Есептелген коэффициент Еділ және Орал федералды округтері аймақтарының тұрақтылығы мен даму динамикасының деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақтылығына оң және теріс әсер ететін факторлар талданады.

Тірек сөздер: кешенді бағалау, даму тұрақтылығы, мониторинг, факторлар, ауыл шаруашылығы өндірісі, аймақтық даму.

Лубова Татьяна Николаевна
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

МОНИТОРИНГ УСТОЙЧИВОСТИ РАЗВИТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АГРАРНОЙ СФЕРЫ

В статье рассматривается методика комплексной оценки устойчивости сельскохозяйственных товаропроизводителей с использованием коэффициента эффективности факторов экономического развития. Рассчитанный коэффициент позволил определить уровень устойчивости и динамичности развития регионов Приволжского и Уральского федеральных округов. Проанализированы факторы, оказывающие положительное и отрицательное влияние на устойчивость сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: интегральная оценка, устойчивость развития, мониторинг, факторы, сельскохозяйственное производство, развитие регионов.

UDC 336.743
ISTIC 06.73.75

Lubova Tatyana Nikolaevna
lubova@list.ru
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE CORPORATE BONDS MARKET

Corporate bonds are debt obligations of private companies, stipulating that issuers will pay bondholders periodic interest and return the principal amount of the debt on the maturity date. Corporate bonds are an important means of accumulating finance and implementing various initiatives. Their diversity allows companies to select the most suitable terms for providing financing, while investors can diversify their investment portfolios and receive stable income. The paper touches upon important aspects related to corporate bonds, which are a key instrument in financing for many companies. Corporate bonds allow companies to raise funds for a long term, which is especially important for the implementation of large projects and investments, in addition, issuers can choose the bond structure to adapt to market conditions. Bonds can be bought and sold on the secondary market, which makes them liquid compared to equity capital. Issuing bonds can help a company attract new investors who are looking for more stable and predictable investment instruments. These aspects and proposals can serve as a basis for increasing the efficiency and attractiveness of corporate bonds as a financial instrument in the Russian market.

Keywords: securities, shares, bonds, yield, corporate securities, issue, banking sector.

Securities play a vital role in the market economy. Their value lies in the alternative form of capital, different from tangible goods, money and production assets; they can be used in market transactions as goods, while providing income. Until now, the lack of effective financial instruments remains a serious problem for the Russian stock exchange, and this situation has worsened in the context of the global financial crisis. The stock market plays a vital role in the economy. The main types of corporate securities include shares and bonds. In the current situation in the world and in our country, the use of corporate bonds is becoming especially important.

In other countries, the issue of securities occupies a significant place in financial provision, and corporate bonds make up from 10-15% to 60-65% of the total volume of issues. Russian economists draw attention to the potential of the domestic corporate bond market as a source of additional investment in the real sector of the economy, which is possible due to the absence of government restrictions.

Modern Russia, like other post-Soviet countries, feels the influence of big business, for which the concentration of capital is critically important. Corporate bonds are becoming more common, providing companies with new financing opportunities. Business efficiency largely depends on the correct choice of financial instruments.

Corporate bonds play an important role not only as a source of financing for companies, but also as a key tool for investors, allowing them to diversify portfolios and reduce risk factors. In the conditions of financial instability and market volatility, more and more Russians are beginning to see them as a reliable means of preserving capital. Bonds issued by stable and developing enterprises can offer attractive yields, which makes them attractive to various groups of investors.

With the increase in the volume of corporate bonds issued, there is also an increase in the transparency of the financial sector, which contributes to its development. In modern conditions, it is important to establish effective cooperation between issuers and investors to create mutually beneficial conditions. Issuers can use the funds raised to grow their business, introduce innovations and improve their competitiveness. It is also worth noting that the attractiveness of corporate bonds will increase with the emergence of specialized funds engaged in the active management of these assets. This will open up new horizons for institutional investors and improve overall liquidity.

Corporate bonds are debt securities issued by companies of various sizes, sectors and forms of ownership. This segment occupies a leading position in the bond market. While federal loan bonds and municipal issues can be considered safe, corporate securities always carry a higher level of risk. This is due to the fulfillment or violation of the financial stability criteria of their issuers. Investors working in this segment of the debt market should carefully analyze the financial performance of the issuing companies.

The Moscow Exchange Corporate Bond Index is a consolidated indicator showing changes in prices of Russian corporate bonds. It is calculated daily based on bond price data, taking into account their duration and the credit quality of issuers.

At the beginning of 2024, the Russian economy demonstrated noticeable success against the backdrop of tightening monetary policy. High macroeconomic indicators, supported by active government measures to stimulate aggregate demand, as well as a record level of investment contributed to the growth of real disposable incomes of the population. Despite high interest rates, debt markets have not stagnated. There has been growth in lending and bond issuance volumes: companies borrowed funds not only to support their operations, but also to expand their businesses. This was possible due to improved financial results, which was reflected in a decrease in the share of overdue debt among corporate clients to a minimum level since 2019 by September 1, 2024. Companies are showing revenue growth, successfully adapting to rising operating expenses and interest rates, which allows them to confidently look to the future and continue to develop their business projects.

According to information from Cbonds, the corporate bond market volume reached 28.35 trillion rubles, which is a 12% increase since the beginning of 2024.

In the current conditions, the corporate lending market is seeing a noticeable increase in interest rate-protected bonds. This is due to the increase in demand for federal loan bonds (OFZ), where investors seek to minimize the risk of interest rate fluctuations. The specifics of the situation are such that placement volumes are maintained at last year's level, but at the same time, there is a 7% increase when excluding replacement bonds.

In recent months, investors have been moving to the bond market in search of a higher risk premium. In uncertain times, they prefer floating-rate bonds. This allows issuers to avoid locking in high rates for a long time and opens up opportunities to reduce interest costs in the future, if the central bank decides to normalize the base interest rate.

The situation in the primary bond market has changed significantly: the share of floaters has grown to 57% compared to 26% a year earlier. Issuers not only receive protection from interest rate risk, but also the opportunity to attract a wider range of investors by offering bonds with a variable rate. The primary market continues to be dominated by issuers with high ratings, but companies with low ratings are also increasing the volume of their placements.

Thus, the growing supply of floaters on the market creates new opportunities for investors, and issuers can more flexibly adapt to changing market conditions.

Analyzing the data on corporate bonds, we can highlight several key points:

- The main focus is on the increase in the share of issuers with ratings "AAA" - "AA", which reached 78%. This indicates an increase in investor confidence in reliable companies and may indicate stabilization of market conditions compared to the previous year.

- Issuers with ratings "BBB+" - "B-" faced serious refinancing risks against the backdrop of rising interest rates, which makes their position more vulnerable. Nevertheless, their placements increased to 141 billion rubles, which may indicate continued interest in their debt instruments despite the risks.

- The oil and gas sector continues to be the leader in terms of placement volume with a share of 26.8%, followed by development institutions (12.8%) and the banking sector (12.1%). This indicates a significant role of the financial and resource sectors in the Russian economy.

- It is noteworthy that the real economy, represented mainly by construction, transport and metallurgy, accounts for less than 38% of the total volume of corporate bonds. This indicates the need to support and finance various sectors for sustainable economic growth. - More than 80% of bonds in circulation are on the Moscow Exchange, which emphasizes its importance as the main center for the placement of corporate bonds in Russia.

Corporate bonds are divided into three tiers:

First tier companies are characterized by high liquidity, minimal spread between purchase and sale prices and low risk. Examples: Gazprom, Sberbank, VTB, Lukoil, Transneft, Rosselkhozbank.

The second tier includes companies that are leaders at the regional or industry level. Here, the risks for bondholders are higher. Examples: Lenenergo, AvtoVAZ, Promsvyazbank, Raspadskaya.

Companies with uncertain prospects and not the highest credit quality represent the third tier; the risk of default in this category is quite high. Examples: Nizhnekamskneftekhim, Multisistema, Kostroma Energy Sales Company.

Most often, corporate bonds have a maturity of 3 to 7 years, and many issuers include an offer allowing the investor to return the bonds at a predetermined price on a certain date.

According to Moscow Exchange estimates, the share of bonds of high-quality corporate issuers of the first tier reached 78.1% at the beginning of 2025. The share of the second tier is 13.6%, and the third tier is 6.6%.

The primary market of corporate bonds in 2024 is experiencing significant growth. The placement of bonds has increased both in the number of issues and in the total volume of funds raised, which indicates high investor demand for this financial instrument.

The 25% growth in the number of issues and 29% in the volume of issues placed compared to 2023 may be due to several factors: an improved economic situation, increased investor interest in long-term investments, and the need for companies to attract capital to finance their projects and investments. December 2024 was a particularly notable month, with a record placement in the history of the market of almost RUB 1.8 trillion, which is a good indicator of market activity at the end of the year and may indicate optimism among market participants.

It is important to note that a more in-depth analysis may include studying the reasons for such growth, analyzing the placement structure, the popularity of individual issuers and sectors, as well as the risks associated with investing in corporate bonds.

Since the beginning of 2024, the volume of the corporate bond market has grown by 22% and exceeded 4 trillion rubles, with floaters accounting for 56%. Banks remain the main buyers, but the participation of private investors is growing, having increased their net purchases to 15%.

Among the segments of the corporate debt market, corporate bonds in Chinese yuan showed the lowest yield, amounting to 0.9%. However, taking into account the change in the exchange rate (-8.0%), the final yield was negative.

Private investors cannot independently purchase securities on the stock exchange and must use the services of brokers. With their help, a brokerage or individual investment account is opened; the latter provides an opportunity for tax deductions. Before buying bonds, it is important to analyze market offers and evaluate the option you are interested in: issue terms, the financial position of the issuer, etc. This process can be done independently, with the help of a broker or specialized services.

The purchase procedure itself, on both the primary and secondary markets, is quite simple and mostly takes place in a virtual format, with explanations from the broker.

If there is no time to understand the nuances of the exchange, you can consider the option of purchasing a share in a mutual fund, where professionals manage the portfolio. Although such services are more expensive, the expected return under the guidance of experts can be higher.

When bonds are initially placed, the borrower, while on the secondary market sets their par value; the market price is formed, subject to changes depending on the economic situation and financial indicators of the issuer.

It is also worth noting that when selling bonds on the secondary market, an important indicator is the "accumulated coupon income" (ACI), which increases the market value of the bond. The exchange distinguishes between the "clean price" (without accrued interest) and the "dirty price" (including accrued interest).

Thus, in 2024, corporate bonds continue to attract the attention of investors. In September, the yield of the RUCBCPNS corporate bond index increased by 0.89 p.p., from 19.53% to 20.42%. Russian issuers are actively placing bonds; the share of relatively small issues is growing. Private investors also prefer to invest in bonds, investing in securities on the Moscow Exchange.

Based on the results of 2024, we can note the problems that exist in the corporate bond market in Russia:

High key rate, which is 21%. This makes bonds less attractive to investors, as their yield is decreasing. Inflation remains high, which also affects the decrease in bond yields. Annual inflation in December 2024 was 8.78%. The growth in energy prices and the ruble exchange rate remain unstable, which makes it difficult to predict the situation in the bond market.

In general, the situation in the corporate bond market in Russia in 2024 is characterized by high volatility and uncertainty, which may lead to a decrease in demand for bonds and an increase in their yield.

Increased risks of a new increase in the key rate this year, along with a possible deterioration in the credit quality of issuers against the backdrop of high interest expenses, will create caution in the debt securities market. In the coming months, the market expects instability, and an improvement in the situation is possible only if signs of a change in trends in rates, inflation and lending are detected. Investors are increasingly focusing on credit risks, as not all issuers will be able to service their debts at current rates. It is recommended to invest in issuers with a rating of at least A-, as the lowest probability of default is observed in the range from B- to BB+.

One of the most obvious and effective ways to reduce risks is diversification. The investment portfolio of bonds can be supplemented with foreign currency securities, gold shares, as well as shares of those companies that are able to pass on the increase in costs to the end consumer.

As for corporate bonds, it is worth paying attention to replacement securities, which have grown significantly against the backdrop of the fall in the ruble and other factors.

The action of the Central Bank's policy has an impact on the economy with a certain lag. The current tightening cycle began in the second half of the year, and with a six-month lag, we can see more noticeable consequences of the high interest rate at the beginning of 2025.

At the initial stages of the development of the corporate bond market, in the interests of protecting investors, it is necessary to establish restrictions on the volume of issues and terms. For the successful development of this market, it is important to activate the secondary market, which will help resolve conflicts of interest that exist from the beginning.

Increasing the liquidity of corporate bonds largely depends on the financial condition of issuers and the transparency of their business. To improve credit ratings in the eyes of foreign investors, Russian companies should issue debt instruments, register subsidiaries as foreign securities and provide assets in jurisdictions where they will be protected by the court.

The global financial market will become a source of raising funds. Strengthening the credit reputation will allow the bond market to be launched in Russia. In the current conditions, it is necessary to create a market for short-term corporate bonds

In 2025, several issues related to the development of corporate bonds will be relevant in Russia. Among them, we can note:

- Instability of the economic situation both within the country and in the international arena.
- The need to diversify financial sources for companies.
- The presence of specific risks, such as credit and interest rates, as well as risks associated with currency revaluation.
- Limited size of the corporate bond segment.

To cope with these challenges, it is necessary to create a mechanism for protection against the depreciation of the ruble, ensure high foreign exchange yield, be prepared for possible sanctions and resolve difficulties that arise when purchasing bonds. Ways to eliminate difficulties associated with the growth of the corporate bond market may include improving the regulatory framework; increasing openness on the part of issuers; reducing risks for investors. Thus, for the successful development and formation of the corporate bond market, it is necessary to implement a set of measures aimed at organizing the market, improving legislation and interacting with issuers and other participants.

List of used literature:

1 Barlybaev, A. A. Bonds as an alternative instrument for financing infrastructure projects / A. A. Barlybaev, I. M. Khasanova // Construction Economics. - 2024. - No. 12. - P. 583-585.

2 Barlybaev, A. A. Current state and development trends of the bond market in Russia / A. A. Barlybaev, A. A. Avdeeva // Bulletin of the Altai Academy of Economics and Law. - 2024. - No. 3-1. - P. 16-21. - DOI 10.17513/vaael.3279.

3 Balyuk, I. A. Corporate bond market: international experience and Russian practice / I. A. Balyuk // Finance: theory and practice. – 2019. – Vol. 23, No. 2(110). – P. 74-83. – DOI 10.26794/2587-5671-2019-23-2-74-83.

4 Danilov, E. The Impact of Market Changes and Regulatory Measures on the Accuracy of Bond Valuation in Portfolios of Russian Credit Institutions / E. Danilov // Money and Credit. – 2023. – Vol. 82, No. 4. – P. 108-125.

5 Lubova, T. N. Development of the Fintech Segment of the Financial Services Market in Russia: Challenges of the Pandemic and Growth Prospects / T. N. Lubova, A. Yu. Usanov, S. A. Trufanova // Bulletin of the South-West State University. Series: Economics. Sociology. Management. – 2022. – V. 12, No. 3. – P. 180-190. – DOI 10.21869/2223-1552-2022-12-3-180-190.

6 Patlasov, D. A. Assessing the Impact of Russian Stock Market Volatility on Credit Spreads of Russian Corporate Bonds / D. A. Patlasov // Applied Econometrics. – 2024. – No. 4(76). – P. 29-50. – DOI 10.22394/1993-7601-2024-76-29-50.

7 Petrov, M. V. Financing Companies in the Context of an Economic Slowdown and Sanctions / M. V. Petrov // Finance: Theory and Practice. – 2018. – V. 22, No. 3(105). – P. 84-99. – DOI 10.26794/2587-5671-2018-22-3-84-99.

8 Sakharova, Yu. V. Shares in Russian legislation and their role in corporate governance practice / Yu. V. Sakharova // Bulletin of Tomsk State University. Law. – 2023. – No. 50. – P. 177-193. – DOI 10.17223/22253513/50/13.

9 The margin of safety is depleting: Debt market review 2024-2025. Analytical review | Expert RA, 2024, 101 p. - https://raexpert.ru/researches/ua/bond_2024/

10 Debt capital market for the fourth quarter and 12 months of 2024: a steep dive with an unexpected ending | Expert RA, 2025, 17 p. https://raexpert.ru/researches/ua/debt_market_4q2024/

11 Debt market. Special review. Region. Brokerage company, January 2025, 50 p. https://region.ru/upload/iblock/b05/Rynok_obligatsii_2023.pdf

12 Information center// Seminar "Stock market instruments for small and medium capitalization companies of the Northwestern Federal District"// Official website of the Moscow Interbank Currency Exchange - http://www.micex.ru.

13 Research/ Securities// Problems and Prospects of the Russian Corporate Bond Market// Ratings. Reviews. Research. Conferences. Expert RA – http://www.raexpert.ru/.

14 Bonds// Russian Debt Market// RosBusinessConsulting QUOTE – http://quote.ru.

15 Bonds// Stages of Development of the Corporate Bond Market in Russia// All about securities for a private investor – http://stockportal.ru/.

16 Bond Valuation// Bond Valuation// Website of the National Institute of Economics – http://www.niec.ru/.

17 Press Center/ Publications of Our Experts// Infrastructure Bonds. Current Status// Website of the Law Firm "Vegas-Lex" - http://www.vegaslex.ru/.

18 Securities market// Corporate bond market in Russia: structure, development dynamics and prospects// Portal "Financial Sciences" - http://www.mirkin.ru/.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Лубова Татьяна Николаевна
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа., Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

КОРПОРАТИВТІК ОБЛИГАЦИЯЛАР НАРЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУ

Корпоративтік облигациялар - бұл эмитенттердің облигацияларды ұстаушыларға мерзімді пайыздарды төлеуін және өтеу күні негізгі қарызды өтеуді қамтамасыз ететін жеке компаниялардың қарыздық міндеттемелері. Корпоративтік облигациялар қаржыны жинақтаудың және әртүрлі бастамаларды жүзеге асырудың маңызды құралы болып табылады. Олардың әртүрлілігі фирмаларға қаржыландыруды қамтамасыз ету үшін ең қолайлы жағдайларды таңдауға мүмкіндік береді, ал инвесторлар өздерінің инвестициялық портфельдерін әртараптандырып, тұрақты табыс ала алады. Бұл құжат көптеген компаниялар үшін негізгі қаржыландыру құралы болып табылатын корпоративтік

облигацияларға қатысты маңызды аспектілерді қарастырады. Корпоративтік облигациялар компанияларға ұзақ мерзімге қаражат тартуға мүмкіндік береді, бұл әсіресе ірі жобалар мен инвестицияларды жүзеге асыру үшін маңызды, сонымен қатар эмитенттер нарықтық жағдайларға бейімделу үшін облигациялардың құрылымын таңдай алады. Облигацияларды қайталама нарықта сатып алуға және сатуға болады, бұл оларды меншікті капиталға қарағанда өтімді етеді. Облигациялар шығару компанияға неғұрлым тұрақты және болжамды инвестициялық құралдарды іздейтін жаңа инвесторларды тартуға көмектеседі. Бұл аспектілер мен ұсыныстар ресейлік нарықтағы қаржылық құрал ретінде корпоративтік облигациялардың тиімділігі мен тартымдылығын арттыру үшін негіз бола алады.

Тірек сөздер: бағалы қағаздар, акциялар, облигациялар, кірістілік, корпоративтік бағалы қағаздар, эмиссия, банк секторы.

Лубова Татьяна Николаевна
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ РЫНКА КОРПОРАТИВНЫХ ОБЛИГАЦИЙ

Корпоративные облигации представляют собой долговые обязательства частных компаний, предусматривающие, что эмитенты будут выплачивать владельцам облигаций периодические проценты и возвращать основную сумму долга на дату погашения. Корпоративные облигации являются важным средством для аккумуляции финансов и реализации различных инициатив. Их многообразие дает возможность фирмам подбирать наиболее подходящие условия для обеспечения финансирования, в то время как инвесторы могут разнообразить свои инвестиционные портфели и получать устойчивый доход. В работе затронуты важные аспекты, связанные с корпоративными облигациями, которые являются ключевым инструментом в финансировании для многих компаний. Корпоративные облигации позволяют компаниям привлекать средства на длительный срок, что особенно важно для реализации крупных проектов и инвестиций, кроме того, эмитенты могут выбирать структуру облигаций для адаптации к рыночным условиям. Облигации могут быть куплены и проданы на вторичном рынке, что делает их более ликвидными по сравнению с акционерным капиталом. Эмиссия облигаций сможет помочь компании привлечь новых инвесторов, которые ищут более стабильные и предсказуемые инвестиционные инструменты. Эти аспекты и предложения могут служить основой для повышения эффективности и привлекательности корпоративных облигаций как финансового инструмента на российском рынке.

Ключевые слова: ценные бумаги, акции, облигации, доходность, корпоративные ценные бумаги, эмиссия, банковский сектор.

УДК 332.855
МРНТИ 06.71.51

Мусанова Айман Кадырхановна
aimanmussanova@mail.ru
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

АРЕНДНОЕ ЖИЛЬЕ КАК ОДИН ИЗ ФИНАНСОВЫХ МЕХАНИЗОВ УЛУЧШЕНИЯ ЖИЛИЩНЫХ УСЛОВИЙ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Данная статья представляет углублённый анализ текущего состояния рынка арендного жилья в Казахстане и обсуждает его роль в решении жилищной проблемы.

Ключевые слова: недвижимость, рынок аренды жилья, арендатор, инвестиции, дефицит жилья, доступность аренды, правовая база, ценообразование.

Одним из главных показателей уровня жизни людей и государства в целом является обеспеченность населения жильем и жилищно-коммунальными услугами. В рыночной экономике жилье является наиболее представительным индикатором социального и экономического роста, отражающее динамику развития экономики.

Жилищный вопрос в Казахстане остаётся острой социально-экономической проблемой. Высокая стоимость недвижимости и ограниченная доступность ипотечного кредитования приводят к тому, что значительная часть населения не имеет собственного жилья [1]. По данным последней переписи, лишь у 9,5 млн. из 19,1 млн. казахстанцев есть собственная недвижимость, а остальные 9,6 млн. человек вынуждены рассчитывать на съёмное жильё. Одним из интересных механизмов улучшения жилищных условий населения, который обеспечит доступность жилья широким слоям, является система арендного жилья. Развитие рынка аренды жилья рассматривается как потенциальное решение жилищной проблемы.

Рассмотрим текущее состояние рынка аренды жилья в Казахстане.

Масштабы рынка и доля арендаторов. Исторически Казахстан характеризуется высоким уровнем частного домовладения, унаследованным от массовой приватизации жилья в 1990-е годы. Оценки показывают, что примерно 8% всего населения страны проживает в арендуемом жилье. В относительном выражении среди домохозяйств доля снимающих жильё ещё выше: по данным исследовательской группы Freedom Finance, 47,8% казахстанцев не владеют собственным жильём, и из них около 17% арендуют квартиру или дом [2]. Таким образом, порядка 8–9% населения Казахстана являются арендаторами жилья на коммерческом рынке. Эта статистика подчёркивает, что миллионы людей решают жилищный вопрос посредством найма жилья.

Структура предложения и участники рынка. Рынок аренды жилья в Казахстане в настоящее время преимущественно формируется за счет частных мелких арендодателей. Согласно исследованию, лишь 9,3% граждан страны владеют дополнительной недвижимостью помимо собственного жилья, и из них только около половины (4,2% населения) действительно сдают её в аренду [3]. А арендаторов почти вдвое больше. Крупных институциональных владельцев жилого фонда, специализирующихся на долгосрочной сдаче квартир, в Казахстане пока немного. Большинство съёмных квартир – это приватизированное жильё, сдаваемое внаём частными собственниками. Государственный сектор аренды ограничен: местные акиматы располагают коммунальным жильём, которое предоставляется по очереди социально уязвимым категориям граждан (ветераны, сироты, многодетные семьи, люди с инвалидностью и др.) Такое социальное арендное жильё из государственного жилищного фонда выдаётся нуждающимся по льготной фиксированной плате, однако объёмы его невелики и не покрывают общий спрос. В последние годы реализуются отдельные программы, например, выдача арендного жилья без права выкупа для работающей молодёжи (льготная аренда в крупных городах сроком до 5 лет по ставке 5–15 тыс. тг в месяц), а также субсидирование аренды жилья через Otbasy Bank (государство покрывает 50% арендной платы малообеспеченным семьям). Но основную нагрузку по обеспечению съёмного жилья несёт частный рынок.

Динамика цен на аренду. В последние годы рынок аренды характеризовался резким ростом цен [4]. Средняя стоимость аренды благоустроенного жилья по стране увеличилась в 3,5 раза всего за пять лет: с 1,4 тыс. тенге за 1 кв. м в 2018 году до примерно 4,9 тыс. тенге в 2023 году (рисунок 1). Особенно резкий скачок произошёл в 2022 году (приток мигрантов-релокантов из России). Если до 2022 года аренда дорожала умеренно, то во второй половине 2022 года ставки поднялись на десятки процентов буквально за считанные недели. В 2023 году рост цен приостановился, однако арендная плата закрепилась на более высоком уровне (свыше 4 тыс. тг/кв. м в среднем по стране). В 2024 году по данным портала Krisha.kz, средние предлагаемые ставки аренды в конце 2024 года были на 8% ниже, и лишь в Алматы зафиксирован небольшой рост на 2% [5]. Тем не менее, по состоянию на начало 2025 года арендная плата всё ещё примерно на 10% выше, что говорит о сохраняющемся ценовом давлении [6].

Региональный разрез демонстрирует, что высокие средние показатели по стране во многом обусловлены дороговизной аренды в крупнейших городах. Алматы и Астана традиционно лидируют по уровню ставок: к середине 2024 года средняя плата в Алматы достигала 5,3 тыс. тг/кв. м, в Астане 4,6 тыс. тг/кв. м. Все прочие областные центры существенно дешевле – в большинстве из них аренда не превышает 3 тыс. тг/кв. м, а самые низкие ставки отмечаются в небольших городах с менее развитой экономикой (например, Тараз – около 2100 тг/кв. м, Туркестан –2400 тг) [4]. Таким образом, разница в ценах между столицами и периферией составляет более чем двукратную величину.

Рис. 1. Динамика средней стоимости аренды жилья в Казахстане (2018–2024 гг.)

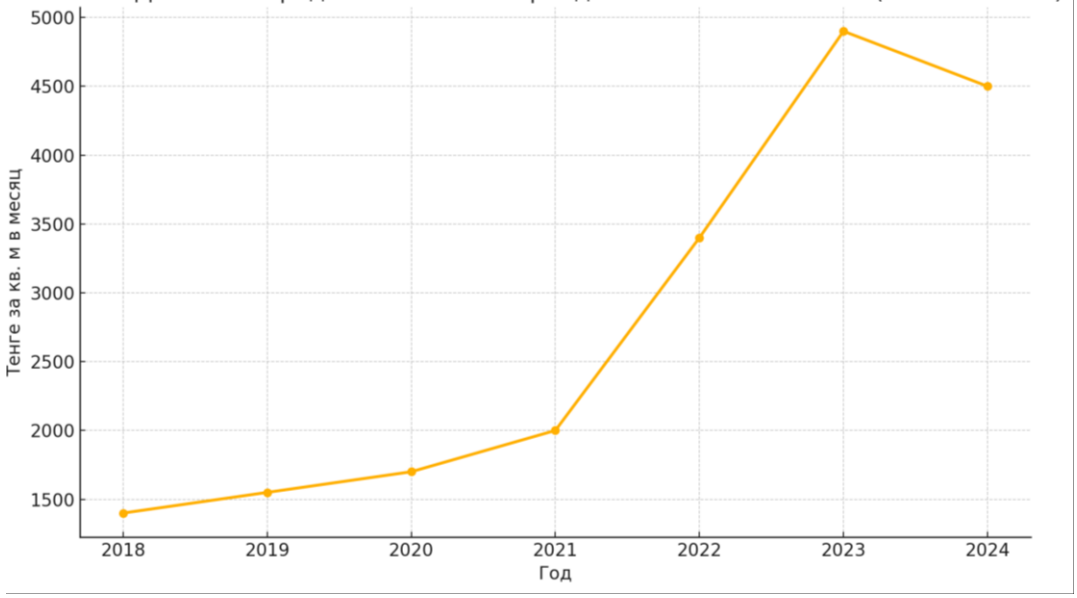

Регулирование и права арендаторов. Оборот аренды жилья в Казахстане регулируется в основном нормами Гражданского кодекса и Закона РК *«О жилищных отношениях»*. Специального отдельного закона, посвященного найму жилья, нет – применяются общие положения о имущественном найме (аренде). В результате значительная часть рынка функционирует в «тени», что снижает степень правовой защищённости как арендаторов, так и арендодателей.

В целом можно констатировать, что юридическая защита арендаторов в Казахстане ограничена: при неофициальной аренде права сторон и вовсе основываются лишь на устных договорённостях.

Спрос, предложение и доступность аренды: дисбалансы и региональные различия.

Дефицит жилья и неудовлетворённый спрос. Несмотря на бурное жилищное строительство последних лет, предложение жилья (как для покупки, так и для аренды) всё ещё не поспевает за потребностью. Аналитики указывают на существенный дефицит общей жилой площади в стране – порядка 114 млн. кв. м, или около 28% от имеющегося жилфонда. Иными словами, чтобы расселить семьи, стоящие в очереди на жильё и улучшение условий, требуется увеличить текущий жилищный фонд почти на треть. За последние 10 лет ввод жилья ускорился (построено свыше 69 млн. кв. м нового жилья), однако спрос со стороны растущего населения и урбанизирующихся граждан остаётся неудовлетворённым. Ежегодно сотни тысяч людей участвуют в госпрограммах или встают в очередь на доступное жильё. Многие из этих семей вынуждены пока снимать квартиры на частном рынке.

Таким образом, арендный сектор принимает на себя давление недостаточного предложения собственного жилья.

Стоит учесть, что спрос на аренду имеет разную природу: часть арендаторов принципиально предпочитают мобильность и не обременять себя ипотекой (как правило, это молодые специалисты, студенты, экспаты), другая значительная часть – это семьи, которые хотели бы приобрести жильё, но не могут этого сделать из-за низкой платежеспособности либо отсутствия доступа к ипотеке. В Казахстане сохраняется высокий неудовлетворённый спрос на покупку жилья – обладание квартирой считается важной жизненной целью. Однако высокие цены и ужесточение условий кредитования делают покупку невозможной для многих, и они вынужденно арендуют долгие годы. В результате разрыв между желаемым и доступным жильём подпитывает арендный рынок: люди, которые не могут купить, остаются в статусе арендаторов, зачастую дольше, чем планировали.

Доступность аренды и платёжеспособность населения. Важнейший индикатор – доля доходов, которую семья вынуждена тратить на жильё при аренде. Международные стандарты считают приемлемым, когда на аренду уходит не более 30% семейного бюджета. В Казахстане же для многих арендаторов эта нагрузка значительно выше. Например, в Астане при съёме типовой 2-комнатной квартиры (50 кв. м) семья со средним заработком тратит на аренду около 42,5% своего ежемесячного дохода. В Алматы это соотношение близко к столичному или выше. В ряде регионов ситуация ещё более сложная: при относительно низких зарплатах даже невысокая плата “съедает” более половины доходов. Так, в городе Конаев аренда той же условной квартиры потребует 60% среднемесячного дохода семьи, в Караганде – 58%, в Шымкенте – 57,5%. Фактически это означает, что семьям остаётся менее половины средств на все остальные нужды, что приводит к снижению уровня жизни. Более благоприятная картина в нефтегазовых регионах с высокими зарплатами: напр., в Атырау на аренду тратится 29% дохода, в Актау 28-29%, в промышленном Актобе – 35%. Но таких регионов меньшинство. В целом по республике нагрузка аренды на бюджет семьи часто превышает 40–50%, что значительно выше рекомендованного порога и свидетельствует о низкой доступности арендуемого жилья для населения. Казахстанцы фактически переплачивают за аренду относительно своих доходов, особенно в южных и центральных областях. Это подтверждает актуальность проблемы: аренда жилья должна становиться более доступной, либо через снижение цен, либо через рост доходов, либо посредством адресной помощи арендаторам.

Таким образом, рынок аренды весьма дифференцирован по регионам. В крупных агломерациях (Алматы, Астана) спрос сильно превышает предложение, что ведёт к высокой стоимости жилья и, как следствие, высокой арендной плате. Здесь же концентрируются и наиболее платежеспособные наниматели – бизнес, госслужащие, студенты престижных вузов – готовые платить повышенные ставки. В результате сформировался своеобразный **“**двухскоростной” рынок жилья: быстрорастущий, дорогой сегмент мегаполисов и стагнирующий или слабо развивающийся рынок малых городов. Кроме того, отмечается, что в городах второго эшелона слабое развитие рынка съёмного жилья препятствует урбанизации – малообеспеченные сельские мигранты просто не могут позволить себе снимать квартиру в областном центре. Таким образом, на периферии дефицит качественного и недорогого съёмного жилья фактически тормозит миграцию из депрессивных сёл, а в мегаполисах – приводит к образованию переполненных общежитий, коммунальных квартир или росту пригородных трущоб.

Опираясь на выявленные проблемы, можно сформулировать следующие рекомендации:

1. Совершенствование правовой базы и защита арендаторов. Необходимо упростить и стимулировать регистрацию договоров аренды – например, ввести онлайн-регистрацию через портал egov.kz с минимальной пошлиной, что выведет аренду из тени и облегчит защиту прав сторон. Следует развивать типовые договоры найма, где чётко прописаны права и обязанности, и рекомендовать их использование. Целесообразно рассмотреть создание института арендатора – специализированного омбудсмена или уполномоченного органа, куда жильцы могли бы обращаться по спорам. Одновременно стоит усилить ответственность арендаторов за сохранность жилья и своевременную оплату, чтобы защитить и владельцев – баланс интересов важен для доверия на рынке.

2. Стимулирование предложения: инвестиции в арендное жильё. Государство может поощрять девелоперов строить не только на продажу, но и под аренду (формат *build-to-rent*). Например, предоставлять земельные участки или льготное финансирование компаниям, которые возводят доходные дома и удерживают арендные ставки в разумных пределах. Развитие институциональных наймодателей – крупных управляющих компаний, фондов недвижимости – обеспечит более профессиональное и прозрачное управление жилфондом. Можно рассмотреть создание национального оператора аренды (или поддержать существующие частные инициативы) по типу жилищных

кооперативов, арендных жилищных фондов. Кроме того, логично задействовать механизм REITs (Real Estate Investment Trusts) – фондов инвестирования в недвижимость, чтобы привлечь капитал в строительство арендных домов. Инвесторов можно заинтересовать налоговыми льготами на доходы от длительной сдачи жилья.

3. Расширение государственных программ аренды жилья. Государству следует активизировать собственные жилищные программы в сегменте аренды. Первый путь – строительство нового коммунального арендного жилья. Опыт программы аренды для работающей молодёжи уже показал востребованность – её стоит расширить по охвату (не только молодёжь, но и другие категории, например мобильные госслужащие, специалисты по контракту и т.д.). Второй путь – субсидирование аренды на частном рынке. Имеющаяся схема через Otbasy Bank (50%-е субсидии на аренду малоимущим) должна получить продолжение. Третий путь – государственно-частные партнёрства: например, муниципалитет предоставляет землю и коммуникации, частный инвестор строит дом, часть квартир сдаёт по рыночной цене, часть – по льготной (для очередников, молодых семей) в рамках контракта. Такие гибридные решения позволят нарастить фонд доступного аренного жилья с меньшими бюджетными затратами.

4. Укрепление связи с урбанистикой и инфраструктурой. Рынок аренды нельзя рассматривать изолированно от градостроительной политики. Необходимо планировать развитие городов с учётом притока арендаторов: строить новые кварталы, которые включают достаточное число недорогих квартир. Важно, чтобы эти районы были не гетто на окраинах, а полноценные районы с транспортом, социальными объектами, рабочими местами поблизости. Государство могло бы реализовать пилотные проекты арендных жилых комплексов “под ключ” – со школами, детсадами, паркингами и т.д., где жильё сдаётся по умеренной плате разным группам (молодые специалисты, бюджетники, пенсионеры без собственного жилья). Это бы разгрузило центр городов и сократило маятниковую миграцию.

5. Информационная и социальная работа. Важно менять отношение населения к аренде жилья и повышение грамотности участников рынка. Многие казахстанцы пока воспринимают аренду как временное “неполноценное” решение и стремятся любой ценой взять ипотеку для покупки жилья. Следует популяризировать идею, что долгосрочная аренда – нормальный вариант жилья, особенно если она юридически защищена. Возможно, имеет смысл внедрять долгосрочные договоры (5–10 лет) с фиксируемой ставкой – это дало бы арендаторам уверенность в завтрашнем дне, а владельцам – стабильный доход. Современный, цивилизованный рынок аренды – это прозрачность, равные возможности доступа к жилью и доверие между владельцем и жильцом.

Таким образом, арендное жильё способно сыграть ключевую роль в решении жилищной проблемы Казахстана, если превратить существующий стихийный рынок съемных квартир в устойчивый и организованный сектор экономики. В условиях Казахстана развитие сектора аренды – это не отказ от идеи собственных квартир, а разумное дополнение жилищной политики, обеспечивающее право на жильё для каждого в приемлемой форме.

Реализуя предложенные меры, Казахстан сможет приблизиться к решению своего «квартирного вопроса» и сделать шаг к более справедливой и комфортной жилищной системе.

Список использованной литературы:

1 Торгаутов Б., Жанабаев А., Тлейкен А., Туркилмаз А., Мустафа М., Карача Ф. Экономика замкнутого цикла: вызовы и возможности в строительном секторе Казахстана // Здания. – 2021. – №11(501). – С. 11-30.

2 Freedom Finance Global / Kursiv.media – “Арендующих жилье в Казахстане вдвое больше, чем сдающих” (2023).

3 Krisha.kz – “Аренда: что было с ценами в 2023 году” (26.12.2023).

4 Ranking.kz – “Аренда жилья в Казахстане за год подорожала на 4%” (26.09.2024).

5 Krisha.kz – “Рынок недвижимости – 2024: Итоги года” (2024).

6 Finprom.kz – “Какова стоимость аренды жилья в Казахстане?” (06.03.2025).

7 Stat.gov.kz – Пресс-релиз “Изменение цен на рынке жилья” (январь 2025).

РЕЗЮМЕ /RESUME

Мусанова Айман Кадырқанқызы
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖАЛҒА БЕРІЛЕТІН ТҰРҒЫН ҮЙ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ТҰРҒЫН ҮЙ ЖАҒДАЙЛАРЫН ЖАҚСАРТУДЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТЕТІКТЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ

Бұл мақала Қазақстандағы жалға берілетін тұрғын үй нарығының ағымдағы жай-күйіне терең талдау жасайды және оның тұрғын үй проблемасын шешудегі рөлін талқылайды.

Тірек сөздер: жылжымайтын мүлік, үйді жалға беру нарығы, жалға алушы, инвестициялар, тұрғын үй тапшылығы, жалға алу мүмкіндігі, құқықтық база, баға.

Mussanova Aiman Kadyrkhanovna
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan

RENTAL HOUSING AS ONE OF THE FINANCIAL MECHANISMS FOR IMPROVING THE LIVING CONDITIONS OF THE POPULATION OF KAZAKHSTAN

This article provides an in-depth analysis of the current state of the rental housing market in Kazakhstan and discusses its role in solving the housing problem.

Key words: real estate, rental housing market, tenant, investment, housing shortage, rental affordability, legal framework, pricing.

List of used literature:

1 Torgautov B., Zhanabaev A., Tleiken A., Turkilmaz A., Mustafa M., Karacha F. Closed-loop economy: challenges and opportunities in the construction sector of Kazakhstan // Buildings. – 2021. – №11(501). – Pp. 11-30.

2 Freedom Finance Global / Kursiv.media – “There are twice as many renters in Kazakhstan as there are renters” (2023).

3 Krisha.kz – “Rent: what happened to prices in 2023" (12/26/2023).

4 Ranking.kz – “Rental housing in Kazakhstan has risen in price by 4% over the year” (09.26.2024).

5 Krisha.kz – “Real estate market – 2024: Results of the year" (2024).

6 Finprom.kz – “What is the cost of renting a house in Kazakhstan?” (06.03.2025).

7 Stat.gov.kz – Press release “Price changes in the housing market” (January 2025).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Лубова Татьяна Николаевна, экономика ғылымдарының кандидаты, «Қаржы, талдау және есеп технологиялары» кафедрасының доценті, Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

Мусанова Айман Қадырқанқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, құқықтық және қаржылық пәндер кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Лубова Татьяна Николаевна, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, анализа и учетных технологий, Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Мусанова Айман Кадырхановна, кандидат экономических наук, доцент кафедры правовых и финансовых дисциплин,«Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Lubova Tatyana Nikolaevna, candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

Mussanova Aiman, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Legal and Financial Disciplines of the PI «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

ӘОК 82.0(091)
ҒТАХР 10.01.08

Абдувалитов Нұржан Буранович
nurjan4346@gmail.com
Низами атындағы Өзбекстан ұлттық педагогика университеті
Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы доценті, PhD, Өзбекстан Республикасы
Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
«Bolashaq» академиясы
Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, п.ғ.м. Қарағанды, Қазақстан Республикасы

РАХМЕТОЛЛА РАЙЫМҚҰЛОВ ПРОЗАСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

(*«Қара жорға» романы негізінде*)

Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі көрнекті қаламгер Рахметолла Райымқұловтың «Қара жорға» романындағы «Өткен күндер» тарауының поэтикасы жан-жақты талданады. Автордың тілдік-стильдік ерекшеліктері, көркемдік әдіс-тәсілдері мен сюжет құру шеберлігі зерттеу нысаны ретінде қарастырылып, кейіпкер бейнесін жасау мен ұлттық дүниетанымды көркем бейнелеу әдістері сараланады. Сондай-ақ, жазушы прозасындағы диалог құру шеберлігі мен композициялық құрылымына да назар аударылған. Мақалада қаламгер шығармашылығының әдеби үдерістегі орны мен көркемдік деңгейі ғылыми-теориялық тұрғыдан пайымдалады.

Тірек сөздер: проза, поэтика, көркемдік тәсілдер, стиль, кейіпкер, диалог, композиция, тіл шеберлігі, символика, тақырып пен идея.

Өмірде көркем шығармаға арқау болатын тақырыптар өте көп. Көркем шығармаға қандай тақырыпты арқау ету, қандай әдіс-тәсілмен оқырманға жеткізу жазушының дүниетанымы, еркі мен талантына байланысты. Көркем шығармада кез-келген тақырып өзекті немесе мәңгілік бола бермейді. Өйткені, кейбір тақырыптарға жазылған көркем шығармалар белгілі бір кезеңде ғана өзекті болып, уақыт өте өзінің маңызын жояды. Ал, нағыз жазушының қаламынан туған туындылар қай дәуірде болса да өзінің өзектілігін жоймай, ғасыр елегінен сүрінбей өтіп, жаңа қырынан ашыла түседі. Осылай халықтың рухани қазынасына айланады. Осындай өміршең шығармаларды тудырған көрнекті жазушылардың бірі - Рахметолла Райымқұлов.

Көркемсөздің хас шебері Рахметолла Райымқұловтың барлық шығармаларына тән тіл ерекшеліктері, сөз саптауы, көркем бейне жасауы, оқиға құрастыруы «Қара жорға» атты тақырыбы күрделі, көтерген жүгі ауыр, қызықты оқиғаға құрылған романында көрініс тапқан. Романның басты тақырыбы – соғыс жылдары майдандағы оқиғалар мен тыл артындағы ауыл көрінісі суреттелген. Роман төрт бөлімнен тұрады. Романның әрбір бөлімі бірнеше тарауларды өз ішіне қамтиды. Тіпті роман атауының өзінде де үлкен мағына, үлкен сыр жатыр. Бұл жайлы көрнекті жазушы, мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Сәбит Досанов былай дейді: *«Романның «Қара жорға» аталуы да орынды, өйткені шығарманың өн бойына Сейіттің әкесінен қалған рухани мұрасы – «Қара жорға» күйін есіне алып рухтанады».* Әрбір тарауға қойылған ат жай ғана атала салмаған сияқты, оларда өн бойында символдық мағына бар. Олардың әрқайсысы – әр тараудың мазмұнын өз ішіне сыйғызып тұратын жиынтық бейне атаулар.

Жоғарыда айтқандай бұл бөлімдердің әр тарауының аттары қалай болса солай қойыла салмаған, олардың астарында үлкен мән-мағына жатыр. Романдағы «Өткен күндер» - сондай тараулардың бірі. Бұл тараудағы негізгі оқиғалар соғыс майданында кешеді.

«Өткен күндер» тарауында баяндалатын оқиға – екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы байланысты туған майдандағы өрікпіген жағдай, кейіпкерлердің алаң көңіл-күйі.

Тараудың оқиғасы романның басты кейіпкері Сейіттің қорқынышты сезімімен бастау алады. Бұл тарауда қандай қиындық көрсе де Отан алдындағы борынышы ұмытпаған, адамгершілік қасиетін жоғалтпаған, ертеңгі күнге сеніммен қарай білетін күрескер Сейіттің бейнесі жан-жақты ашып берілген. Тараудан мысал келтірсек.

– Соғыс – майдан даласы. Не деген қорқынышты еді. Алғаш рет соғысты көрген Сейіт шын мәніндегі дозақ деген осы екен ғой деп ойлады. Қайда бар ма, қайда жүрме, тіпті қайда қарама, бүлінген, қираған дүние көреді ол. (182-бет)

Міне, осы шағын ғана үзіндіде жазушы басты кейіпкер Сейіттің қорқынышты көңіл-күйін суреттеу арқылы соғыс майданының келбетін шеберлікпен бейнелеген. Берілген үзінде де кейіпкердің *қайда барма, қайда жүрме, қайда қарама* сөз тіркестері жай қайталау емес, бүлінген, қираған дүниенің бейнесін толықтай ашып беруге қызмет етіп тұр.

Жазушы өз кейіпкерлерін әрдайым майдандағы тартыс үстінде сомдайды. Жазушының кейіпкер бейнесін сомдаудағы шеберлігі сонда, ол оқиғаға қатысушы кейіпкерлерді өмірдің талай қиын-қыспақ сәттеріне тастай отырып, сол қиындықтардан сүрінбей өту үшін өзі жол көрсетіп, бағыт-бағдар беріп отырады. Ойымызды нақты дәлелдеу үшін романға жүгінеміз.

- Есебіңнің бәрі дұрыс. Менің жауабымда да қате жоқ. Байлам біреу орманда тығылып жата аламаймыз. Бізге жылжу керек. Қоршауды бұзып шығу керек. Тоқтам да, байлам да осы. Ұқтың ба? (185-бет)

Романда жазушы қаламының өткірлігін немесе ұшқырлығын байқататын негізгі көркемдік тәсіл – диалог. Тараудың негізгі тақырыбы мен идеясын ашып беруде, сондай-ақ, көркем бейне жасауда жазушы көбіне диалогтан ұтымды пайдаланған. Оған романнан Сейіт пен Тәжен ортасындағы диалогты мысал ретінде келтір өтсек.

Сейіт Тәженге еріксіз бұрылды.

- Бөтен қолайлы орын жоқ дейсің бе?

- Мен емес, жағдайымыз солай дейді.

- Орман арасында қимылсыз жата бер де, реті келе қалған мезетте қол көтеріп немістерге берлі ғой дей ме?

- Мен олай дегенім жоқ.

- Жап аузыңды!

- Әне, қит етсе болды, ақырасың тек. Ендеше мына сұрағыма жауап берші: дивизия қайда?

- Шайқаста!

- Жоқ. Ол өлді. Қалған-құтқан әскердің тамтығын құрап, оған полк деп айдар тақтық. Қазір ол қайда?

- Тағы да қайталаймын, шайқаста! (184 бет)

Міне, қысқа ғана диалог арқылы жазушы оқырман көз алдына Сейіт пен Тәженнің бейнесін қатар қойып, адам бойындағы ержүректік пен қорқақтық, батылдық пен жігерсіздік сияқты ұғымдарды ашып береді. Сейіт – қандай қиындық көрсе де, өлімнен қорықпайтын, жарқын болашағына сенетін жауынгер. Оның сөзі де, ісі де ірі, даланың көкжал бөрісіндей қайратты да, айбатты. Ол бірде Тәженнің берген сұрағына былай деп жауап қатады.

– Оқ-дәрі жетпей қалса ше?

– Онда найза бар. Ол жетпесе пышақ, құндық бар. Бәрінен арылсаң, немістің қолындағы автомат бар. Тартып ал да, өзін жой. Түсіндің бе? Біз сонда ғана өмір сүреміз. Сонда ғана өлімді жеңеміз. Сонда ғана өлім бізден қашады. Әрбір солдатқа осылай үйретіңдер. (185 бет)

Үзіндіде Тәжен соғыста аман қалу үшін бәрін істеуге дайын. Тіпті майдандас достарын тастап, дұшпанның табанын жалап, иті болуғада көнеді. Мұнымен тынбай, жолдастарында соған көндіруге әрекет жасайды. Бұл үзіндіде әрбір азаматтың Отан алдындағы борышын ұмытып, оған опасыздық жасау деген идея жатады.

Дегенімен уақыт оза Тәжен өзінің қателігін түсінеді.

– Жолдастар, ғафу етіңдер. Басымды шауып тастасаңдар да обалым жоқ. Мінезімде салдырлаған бос бөшке сияқты бір ойсыздық бар еді. Міне аңдамай сөйледім тағы да. Кешіріңдер, жолдастар? – деді қалт-құлт етіп.

Жазушы бұл арқылы өз оқырманына «*Аңдамай сөйлеген, ауырмай өледі*» дегенді ұқтырмақ болады.

Тарауда диалогтардың ара-арасында авторлық суреттеулерде шығарманың өн бойын ашуға қызмет етеді. Олар сан жағынан аз болсада тапқырлықпен, шеберлікпен жасалынған. Тарауда автор бейнесі бір қабатты емес, көп қабатты, күрделі болып келеді. Мысалы, оқиғаның мазмұнын

әңгімелеуде мезгілдердің ауысып келуінің өзі жазушының шеберлігін танытады. Әңгіме оқиғасы бір мезгілде емес, әр түрлі мезгілде жүріп отырады.

Көз алдынан соңғы айда болған қиян-кескі ұрыстар өтіп жатты. Дивизияның алып адымы эркандағы кино лентасындай зырылдады.

Бұл үзіндіде әңгімелеушінің өткендегі іс-оқиғаны өткен шақта әңгімелеп тұрғанын аңғарамыз. Келесі сәтте диалог арқылы осы шаққа түседі. Мұнда, тіпті, мұның бәрі әңгімелеу екені білінбейді.

Ешкім жауап қатқан жоқ.

- Неге үнсіз қалдыңдар, айтыңдар! – деді Сейіт.

- Сізге сенеміз, батальонды басқаратын сіз ғана болуыңыз керек, - деді Клыков.

Басқалар оны түгелдей қостады.

- Ендеше барыңдар, әркім өз орнында болсын!... (188 бет).

Тараудың орталық кейіпкері – командир Сейіт алдында азаптыда, ауыртпалығы қиын, жауапкершілігі мол тапсырма тұрсада, ол болашққа сеніммен қарайды, болашақтан үміт үзбейді.

Сол күні Сейіт көңілінен, жанары алдынан көп нәрсе кетпей қойды. «Ә, мүмкін, - дейді лейтенанттың сенімі, - сонау жоталардың ар жағында шынында да өз дивизиямыз жүрген шығар!». Оған бұл жұмбақ емес, ақиқат сияқты. (188 бет).

Тараудағы оқиғалар қызықты сюжетке құрылумен қатар, оқырманға беретін тағлымыда мол. Сол тағылымның ең бастысы, өмірде қателеспейтін адам жоқ, қателікті дер кезінде көре білсең, жөндеуге де болады, өмірде ешқашан ешкім түзей алмайтын бір ғана қателік бар. Ол – Отанға опасыздық жасау деген идея. Бұны біз романдағы Тәжен бейнесінен көруімізге болады.

– Меніңше, жолдастар, іңір құрбандығы болғанды қояйық. Бұдан былай әркім өзінің өмірін ойласын. Әбілет атсын, жын қақсын немістерді. Ылайым көгермесін олар. Бірақ амал жоқ, жан сақтау үшін табанын жалауға тура келеді. Соғыс біткеше итшілеп күнелтерміз... (187 бет).

Енді шығарма тіліндегі лексикалық элементтердің қолданысына назар аударсақ.

Көркем туындыда кеңінен қолданылатын көркемдік тәсіл – суреттеу (пейжаз). Романда жазушы табиғат көрінісін суреттеуге шебер. Мысалы, *«...Мезгіл сәске түс еді. Аспанда ала шабыр бұлт бар. Түстіктен ескен жұп-жұмсақ баяу жел дып-лып етеді. Кейде ол сәл қатая түсіп, жан-жақты шаңыта үрлеп өтеді де, қайта жұмсарып ақырын ғана желиді».*

«Ала-шабыр бұлт арасынан құйылған күн нұрымен жалт ойнаған мөлдір өзен толқыны жалтырап жыбыр қағады. «Жағалауында арыстанның жалындай қаптай өскен майда құрақтар селт еткен желге ырғала теңселеді».

Тарауда жазушы қолданатын көркемдік тәсіл – теңеулер. Мысалы: «Ыңғай егес, ыңғай тартыста жұлмаланып *жыртылған киімдей* ыдыраған өз дивизиясы қазір қайда?». «Орталық Россияның орманды, сансыз мөлдір көлді, *қан тамырындай* тарам-тарам боп ағатын өзендер үстінде от оранған кемелерді де көрді».

«Жағалауында *арыстанның жалындай* қаптай өскен майда құрақтар селт еткен желге ырғала теңселеді».

Шығармада арнайы көріктеуіш тәсілдердің ішінде эпитетің алатын орны айрықша. Эпитеттер жай ғана қолданылмай, суреттеліп отырған жайдың мәнін ашу үшін ұтымды пайдаланылған. Эпиттер әсіресе, оқиға болатын жерді сипаттауда шебер қолданылған.

«Алдында көсіле түскен *ойлы-қырлы* дала. Әне, оқ жетер ғана *көгілдір* толқыны *бұрала аққан* өзен жатыр. Өзен ар жағы біраз жазық боп келеді, ол барып *ормансыз ойлы-қырлы* жоталарға тіреледі екен».

Сондай-ақ, эпитеттердің табиғаттың әсемдігін суреттеуде де қызметі ерекше.

«*Ала-шабыр* бұлт арасынан құйылған күн нұрымен жалт ойнаған *мөлдір* өзен толқыны жалтырап жыбыр қағады. «Жағалауында арыстанның жалындай қаптай өскен *майда* құрақтар *селт еткен* желге ырғала теңселеді».

Эпитеттер кейіпкерлердің сыр-сипатын бейнелей отырып, оның мінезіндегі ерекше бір жайды, жағымды немесе жағымсыздығын даралауда ерекше мәнге ие.

«Лейтенант Тәжен Күшігенов екен. *Қалың* кірпікті *жапалақ* көздері күлімсіреп тұр. *Қайқылау біткен астыңғы* еріні ұзара түсіп, *сойдиған ақ* тістерін көрсете жымия қапты. Қармаққа *шаншар* еті жоқ *арық* бетінде, *қушиған* маңдайында өзінен басқа адам оңайлықпен шеше қоймайтын жақсылық пен залымдықтың қайсысы жатқанын білдірер де емес».

«*Ашаң* келген, *жылы* жүзді, *ұзын* бойлы, жігіт еді ол».

Романның сөздік құрамында халық тіліндегі тұрақты тіркестер де орынды қолданылған. Олар кейіпкер тілінен қолданылып, майдандағы жауынгерлердің бейнесін толықтай аша түседі.

«– *Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ*. Сондықтан мен де қайталаймын тағы, жауы құртып жіберді». «– *Былай тартсақ өгіз өледі, былай тартсақ арба сынады*. Немістер бізді енді бұлтартпайды». « – *Тіліңе шиқан шықсын*. Қашанда да осылай шаян сияқты артыңа қарап жүресің екен!».

Шығармада бұдан тыс мынадай тұрақты сөз тіркестері кездеседі: *«басымызды байламай-ақ», «от шашып», «байлам біреу», «от орнаған», «тіс қаққан» т.б.*

Қорыта айтқанда жазушы Рахметолла Райымқұлов бұл көркем туындысында көптеген тілдік амал-тәсілдерді тура мағынасында қолданып, айшықты суреттермен соғыс жылдарындағы майданды және ауыл тұрмысының шынайы өмір бейнесін жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалқабаева С. Көркем шығарма поэтикасы: монография / – Алматы: «Қазақ университеті», 2019. – 234 б.

2. Рахметолла Райымқұлов Қара Жорға. Алматы, “Шалқар” Қайырымдылық қоры, 1993. – 331 бет.

3. Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова А., Көркем мәтінді лингвистикалық талдау, Алматы, «Ғылым» ғылыми баспа орталығы», 2022.

4. Abduvalitov N. Ways of Teaching Samples of World Literature at Literature Classes by Grene Features. http://ijmmu.com editor@ijmmu.com ISSN 2364-5369 Volume 9, Issue 3 March, 2022 Pages: 219-223.

5. Abduvalitov N.B. The Problem Of Comparative Study Of Samples Of World Literature In General Secondary Schools // The American Journal of Social Science and Education Innovations (ISSN – 2689-100x) Published: American, 2021. – P: 44-47. Impact Factor: 2020: 5. 525.

6. Bazarbayeva Raykhan Abdimumin qyzy Socio-psychological bases of forming speaking competence based on students’ creative thinking. Web of Scientists and Scholars: Journal of Multidisciplinary Research. https://webofjournals.com/index.php/12/article/view/3485

РЕЗЮМЕ / RESUME

Абдувалитов Н.Б.
Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами
Республика Узбекистан
Абдрахманов Р.Х.
Академия «Bolashaq» "
Караганда, Республика Казахстан

ПОЭТИКА ПРОЗЫ РАХМЕТУЛЛЫ РАИМКУЛОВА
(По роману «Вороной иноходец»)

В статье комплексно анализируется поэтика главы «Минувшие дни» романа «Черная Жорга» видного писателя казахской литературы Рахметоллы Раимкулова. В качестве объектов исследования рассматриваются языковые и стилистические особенности автора, художественные приемы, мастерство создания сюжета, анализируются приемы создания образов персонажей и художественного изображения национального мировоззрения. Также уделяется внимание мастерству писателя в создании диалога и композиционной структуры в своей прозе. В статье анализируются место и художественный уровень творчества писателя в литературном процессе с научно-теоретической точки зрения.

Ключевые слова: проза, поэтика, художественные приемы, стиль, персонаж, диалог, композиция, языковые навыки, символика, тема и идея.

Abduvalitov N.B.
National Pedagogical University of Uzbekistan named after Nizami
Republic of Uzbekistan
Abdrakhmanov R.Kh.
Academy "Bolashaq" "
Karaganda, Republic of Kazakhstan

POETICS OF RAKHMATULLA RAIMKULOV'S PROSE

(Based on the novel «The Black Pacer»)

The article comprehensively analyzes the poetics of the chapter “Days Gone By” of the novel “Black Zhorga” by the prominent writer of Kazakh literature Rakhmetolla Raimkulov. The objects of the study are the author's linguistic and stylistic features, artistic techniques, and mastery of plot creation; the techniques of creating character images and artistic depiction of the national worldview are analyzed. Attention is also paid to the writer's skill in creating dialogue and compositional structure in his prose. The article analyzes the place and artistic level of the writer's creativity in the literary process from a scientific and theoretical point of view.

Key words: prose, poetics, artistic devices, style, character, dialogue, composition, language skills, symbolism, theme and idea.

УДК 81'37; 003; 81'22
ГРНТИ 10.02.19

Бачимова Марина Сергеевна
Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Российская Федерация

КАТЕГОРИЯ ВЕЖЛИВОСТИ И ЕЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ В КИТАЙСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной работе рассмотрены формулы вежливости в китайском и английском языках ,как важная структура в межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: вежливость, культура, китайский язык и английский язык.

В условиях современной коммуникации исследование речевого общения считается одним из самых привлекательных и актуальных направлений в лингвистике.

Многие из нас конкретно знают, что такое *вежливость* и какое поведение человека может считаться вежливым. Представители разных культур по- разному выражают вежливое отношение, из-за чего возникают трудности в описании единого представления. Для начала дадим определение слову «вежливость» и кроме того разберем, как она себя реализует в диалогической коммуникации в китайской и английской культурах.

В «Большом русско-китайском словаре» термину 礼貌 «*вежливость*» дается такое определение: «языковое выражение скромности и почтения» [4.С-550].

Основному понятию *вежливость* (в английском языке politeness) дается следующее определение в английском словаре OxfordWordpowerDictionary 2009 «politehavinggoodmannersandshowingrespectforothers»: разговаривать и вести себя корректно, учитывая чувства собеседника, таким образом демонстрируя свое уважение к другим [1.С-159].

Исходя из этого можно сделать вывод, что в сопоставляемых нами языках понятие «вежливость» раскрывается по- разному, но при этом имеет общее значение. Под вежливостью понимается «моральное качество, характеризующее человека, для которого уважение к людям стало повседневной нормой поведения и привычным способом обращения с собеседником» [2.С -37]. В речевых ситуациях существует культурно-зависимая и культурно-независимая лексика. При переносе на другой язык культурно-зависимой лексики в некоторых случаях наблюдается наличие разных значений, одно из которых может не обозначать вежливость. Например, в китайском языке 你吃了吗? (ты кушал?) в одном из значений обозначает приветствие, а в другом -обычный вопрос, не связанный с вежливостью. В связи с этим всегда следует учитывать контекст. Культурно-независимая лексика-это лексика, которая при переносе на другой язык не нарушает целостность речевой ситуации и всегда будет обозначать вежливость. К таковым относят следующие выражения: в китайском языке это 你好! 好久不见了！*Давно не виделись*. В английском же *Hello! Hi! Howdoyoudo?Как дела?* В китайском языке, как и в русском, присутствует градация обращения на менее вежливое你«ты» и более вежливое您«вы». В английском же языке нет данной дифференциации. Вежливое обращение по наименованию к сестре и к брату *sister, brother* отсутствует в английском языке, но присутствует в китайском: *старший брат - 哥哥, старшая сестра - 姐姐.* В китайском языке в контексте вежливого

обращения лексика, обозначающая родственные связи, употребляется к посторонним лицам *叔叔 (дядя), 阿姨 (тетя).* В обоих языках существуют обращения по роду деятельности, которая может строиться с добавлением профессии совместно с фамилией в английском языке или же фамилии с профессией в китайском языке. DoctorSmith (доктор Смиф) ,王老师(учитель Ван).

В английском языке на комплимент принято отвечать комплементом, при этом выражая чувство благодарности: «Youlooksonicetoday-Thankyou. Youtoo». В китайском языке на комплимент естественным образом принято отвечать фразой самоуничижения «那里那里，还差得远呢» (Да что вы, до похвалы еще далеко). Крайне редко, встречаются ситуации, когда на комплимент представители китайской культуры отвечают «Спасибо». Это связано с высоким социальным положением собеседника.

На благодарность вежливо отвечают и отрицанием как в китайском, так и в английском языках. 不客气，没**关系**，**不客气**（Не стесняйтесь, не нужно благодарности）. Itwasnobother（Это не было беспокойством).

В сопоставляемых нами языках извинения и прощания выражаются глагольными побудительными предложениями. Takecare! 慢走! Берегите себя! Excuseme! 请原谅！ Простите！ Пожалуйста, простите!

Завершая представленный здесь обзор контекстного употребления категории вежливости, хочу отметить наличие разных когнитивных и языковых картин в китайском и английском языках, что обусловлено не совпадающей по ряду признаков языковой картины миров в метаязыковом сознании исследуемых языков [3.С- 15-17].

Список использованной литературы:

1. *Глушкова С.Ю.* Категория вежливости и правила коммуникации в английских и в китайских приветствиях[Текст] /С.Ю.Глушкова// Филология в полиэтнической и межконфессиональной сфере: собрание и перспективы. Сборник научных статьей. -Казань,2010-С.159-162.
2. *Гусейников А.А. и Кон И.С.*Словарь по этике [Текст] / А.А. Гусейникова и И.С.Кон .- 6 е изд.М.Политиздат, 1989-447 с.
3. .*Кошелев А.Д.*Об основных парадигмах изучения естественного языка в свете современных данных когнитивной психологии [Текст] /А.Д.Кошелев//ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ 2008. № 4 стр.15-27
4. *Ошанина И.М.* Большой китайско-русский словарь по русской графической системе в четырех томах [Текст]: словарь/ред. проф...- М.: Наука, 1983- 550 с.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Бачимова Марина Сергеевна
Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Росей Федерациясы

СЫПАЙЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚЫТАЙ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Бұл жұмыста мәдениетаралық қарым-қатынастағы маңызды құрылым ретінде қытай және ағылшын тілдеріндегі сыпайылық формулалары қарастырылған.

Тірек сөздер: сыпайылық, мәдениет, қытай және ағылшын.

Bachimova Marina Sergeevna
Gorno-Altaisk State University, Gorno-Altaisk, Russian Federation

CATEGORY OF COURTESY IN CHINESE AND ENGLISH LANGUAGES

This paper presents formulas of courtesy in Chinese and in English languages and such as structure of politeness in international communication.

Key words: courtesy, culture, Chinese and English languages.

List of used literature:

1. S. Glushkova.Yu. Category of politeness and rules of communication in English and Chinese greetings[Text] /S.Y.Glushkova / / Philology in the polyethnic and interfaith sphere: problems and prospects. Collection of scientific articles. - Kazan, 2010.159-162.
2. A. Huseynikov.A. I. I. Mechnikov.S.Dictionary of Ethics [Text] / A.A. Huseynikova and I.S.Kon.- 6th ed.M.Politizdat, 1989-447 P.

3. .A. Kosheleva.D.On the basic paradigms of natural language learning in the light of modern data of cognitive psychology [Text] / A.D.Koshelev / / Questions of LINGUISTICS 2008. No. 4 pp.15-27
4. I. Oshanina.Russian Russian Dictionary on the Russian graphic system in four volumes [text]: dictionary/Ed. prof...- Moscow: Nauka, 1983-550 P.

ӘОК 82.0(091)
ҒТАХР 10.01.08

Хамзин Мәуен
ҚР педагогика ғылымдары Академиясының Құрметті академигі, «Bolashaq» академиясының қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.
Абдувалитов Нұржан Буранович
nurjan4346@gmail.com
Низами атындағы Өзбекстан ұлттық педагогика университеті
Қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы доценті, PhD, Өзбекстан Республикасы
Жұрағат Аймарал
zhuragat_20@mail.ru
Қарағанды қаласының "Шырақ" тілдерді оқыту орталығының әдіскері, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Н. ОРМАНБЕТҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЙРАТКЕРЛІК СИПАТТАР

Мақалада қазақтың әйгілі ақыны, танымал алашордашыл қайраткер Н. Орманбетұлы туралы өзекті мәселелер сөз болған. Дәстүр сабақтастығы тұрғысынан алғанда, ақын қайраткерлігі жайында бүгінгі ұрпақ не білуге тиіс, бұл саладағы жетістігіміз не кемістігіміз неде, Н. Нарманбеттанушылардың бірегейі А. Туғанбаев туралы ойлар ортаға салынған.

Тірек сөздер: алаш, тоталитарлық жүйе, поэзия, тұлға, рухани шүйгіндік, дәстүр, ұлағат, өнеге, сабақтастық, жалғастық, зерттеуші, зерделеу, алаш партиясы, ұлттық мүдде, жаңашылдық, насихат.

Абайдың шәкірті, атақты ақын Нарманбет Орманбетұлының шығармашылық жолын сөз еткенде, ол туралы жазылған үлкенді-кішілі деректердің бәрі топтастырылған еңбекті атасақ та жеткілікті.

Екіншіден, егер тұлғалық, қайраткерлік қасиеттері бүкіл шығармашылығынан көрініп тұратын ақындарды санамаласақ, солардың алдыңғы шебінде Нарманбет тұр.

Осы тұжырымды тиянақтай отырып, ақын шығармашылығының зерттелуіне яғни Нарманбеттану іліміне айрықша үлес қосқан А. Туғанбаев туралы, жалпы, Нарманбеттануда нендей ілгерлеушілігіміз бар, кемістігіміз қандай деген мәселелерді айтпақпыз.

Руханият саласын зерттеудің тарихына үңілсек, арғы-бергі тарихта бір ауқымды тарихи оқиға, құбылыстың, бір тарихи тұлға, қайраткердің қыр-сырын зерделеудің бастау көзінде бір немесе бәлендей көп емес санаулы адамдардың тұрғанын аңғарасың.

Шекспир, Толстой, Бальзак, Абай, Әуезов т.б. біртуар перзенттердің ғұмыр жолын, шығармашылық мұрасын зерттегендер еңбегі бұл ойымызға дәлел бола алса керек. Алғашқылар үшін бұл міндеттің қиынға соғары анық. Солар алғаш рет тың, тусыраған далаға соқа салғандай болады да, уақыт өте келе, оның ісін жалғастырушылар көбейе бермек. Әріге бармай-ақ қояйық, әйгілі Достаевскийдің шығармашылығын зерттеуде аса көп еңбектер жарияланды, алайда соның бәрі М.Бахтиннің іргелі еңбегінен бастау алады. Бұл орайда Пушкин шығармашылғын зерттеудегі Белинский, Абай шығармашылығын зерттеудегі Әуезов рөлін, Гамсахурдианың суреткерлік зертханасын зерттеудегі Сигуаның орнын т.б. мысалдарды келтірсек те жеткілікті.

Бұның бәрін айтып отырған себебіміз мынада: туғанына биыл 165 жыл толғалы отырған ұлы тұлға, ойшыл, сыршылдығы мен көркемдік категориясына философиялық тереңдігі шебер ұштасқан ақын Нарманбет Орманбетұлының ғұмырын, шығармаларын тірнектеп жинап, зерттеп әрі насихаттап жүрген Аманкелді аға Туғанбай Нарманбеттану ілімінің дамуына ерекше үлес қосқанын айтуды өзіме

парыз деп білемін. Аққу арлы ақын С.Сейфуллиннің өнердегі (әдебиеттегі деп ұғыңыз) жолын ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалым С.Қирабаев, өмір жолын саралап зерттеген ғалым Т.Кәкішев екені белгілі. Нарманбет ақын туралы оңы бар, терісі бар, сонау кеңестік дәуірде пікір айтқандар болды. Ал сол бір тоталитаризм өктем боп тұрған кездің өзінде-ақ ақын шығармашылығына ден қойып, күні бүгінге дейін бейнетіне де, қиындығы мен азабына да төзіп, талмай зерттеп келе жатқан жан (өзге зерттеушілердің еңбегін тәрк етіп отырған жоқпыз) осы А. Туғанбаев екені аян. Бір өзі тұтас бір ғылыми-зерттеу мекемесінің рөлін атқарған осынау жан Нарманбеттей өте терең, анау-мынау адамға, өресіз зерттеушіге сырын аша қоймайтын ірі ақын зертханасына мейілінше батыл әрі жүректі болып ену үшін әрі философ, әрі әдебиеттанушы, әрі тарихшы, әрі сол кезеңнің қоғамдық-әлеуметтік, рухани, тарихи, саяси хал-ахуалын сұңғылалықпен атқарар саясаткерлік, эстет, ізденімпаздық, нәзік психологиялық, мәдинеттанушы әрі өнертанушы болуына, ақынның әр өлеңінің бунақ, тармақ, буынына, көркемдік жағы мен әлеуметтік салмағына үңілуіне, өмірінің әр кезеңін назардан тыс қалдырмауына тура келді десем, мені ешкім де артықтау айтты дей қоймасына бас тіге аламын.

Осындай баға бере отырып, мен ол кісіні мақтағалы отырғам жоқ, менсіз де ол кісінің еңбегін құрметтейтін адамдар жеткілікті. Және бұл жерде Нарманбеттей ірі ақын шығармашылығынан басқа ұлылар туралы жазғандарын айтып отырғам жоқ. Бір жайт есіме түсіп отыр. Осыдан екі жұл бұрын Семей өңірінде болып, қасиетті тарихи жерлерді армансыз аралаған ек... Сонда ұлы би Кеңгірбай басында боп, Қараменде бабамыздың ұрпақтары арнайы қойған ескерткіш тасты тағы бір тамашаладық. Жан-жақтан адамдар көп болды да, семейлік таныстардың қалауымен Қарекең т.б., Нарманбет ақын туралы өз білгеніммен бөлісіп ем. Ақын шығармашылығын түбегейлі зерттеген, өлшеусіз үлес қосқан Аманкелді аға туралы баяндап бергенімде қалың көпшіліктің риза болғаны өз алдына, өзіме-өзім сол жолы риза болып ем. Нарманбеттанушы болмасам да, жұрт тілегін жерге тастай алмай, Бөрлідегі М.Әуезов мұражай үйінде, Құнанбай, Абай мұражайларында өзімше дәріс оқып бердім. «Семей таңы» газетінде «Ұлылар елінде болғанда» атты мақалам жарияланды. Тарихи-мәдени мекемелердің өтініші бойынша келе салысымен, Нарманбет Орманбетұлының шығармаларын, Жақсы Жанқұттыға арналған кітаптарды және оның алдында жарияланған «Құнанбай қажы» атты көлемді мақаламды салып жібердім. Бұның бәрін өзімді мақтау үшін жазып отырған жоқпын, ой салу үшін бөліскен пікірім деп ұсынып отырмын. Мына нарық заманында қаржының асқан құндылыққа ие болғаны ғой, сонау АҚШ-тан керек тауар, өнімді алып келіп, сату түк те қиындық тудырмайды. Ал рухани өнім ше? Мына үйдің іргесіндегі Семей өңірі Нарманбет ақын мұрасын білгісі келіп, ынтығып жатса, осы біздің ұлылар мен ірілерді насихаттауымыз кемшін түсіп жатқан жоқ па деп толғанасың... Рухани сала өнімдерімен алмасу, ортақ міндеттерді ортаға салып, бірлескен шаралар тізімін белгілеу т.б. игілікті істерді жүзеге асыру тәуелсіздіктің басты бренді, атрибуты емес пе? Өзгеге өз асылыңды көрсету үшін алдымен сол асылды өзің саралап, игеру керек емес пе? Ақынның үш томдығын шығару жолында өлшеусіз еңбек сіңірген Аманкелді ақсақал енді республикаға сол кітаптарды таратып, насихаттауы керек пе? Осымен айналысатын тиісті орындар бар емес пе? Тәуелсіз елдің ұлттық мұраға деген ұстанымы, дербес, азаттыққа негізделген идеологиясы қайда? Мәселе Нарманбет ақында ғана емес, өз мұраңмен танысып, игеріп, болашағыңның кәдесіне жарату, сонау ерте замандағы ұлтыңның тектілігін, бекзат болмысын түсіну т.б. қыруар жайттарды үйлестіретін, насихаттайтын бір мемлекеттік орган бар ма?

Келесі мәселе мынада. 2010 жылы Ақтоғайда Н.Орманбетұлының мерейтойына арналған республикалық ғылыми конференция өтті. Конференцияға арнайы келген Қ. Садуақасов, Т. Жұртбай, М. Хамзин, Ғ. Жайлыбай, С. Қорабай, Н. Ақыш, А. Бабаш, А. Бөкен т.б. баяндамалар жасады. Мен жүргізіп отырдым. Қатысуға мүмкіндігі болмағандар мақалаларын беріп, ақыры, материалдар жеке жинақ боп шықты. Айтпағым, ол тұста аудан әкімі Ғ. Омаров еді. Оңашалап ап, сұрастырсам, конференция ұсыныстары дайындалмапты. Содан өзім әзірлеп, А. Туғанбаев ақсақал, А. Бабашты қатыстырып, оларға көрсеттім. Ғабдірахман Омаров бауырымыз ниеті түзу азамат еді. Ұсыныстарды мақұлдаса да, ертең бұлар жүзеге аспаса, тиісті қаржы аудан бюджетінен табылмаса, жоғарғы жақ бөлмесе, мен сөгіс естимін ғой деп налыды. Онысы да рас. Барлық салмақ аудан басшысына түседі. Облыстан қатысып отырған басшылар жоқ. Ертең мына ұсыныста көрсетілген іс-шараларға ақша керек, сендерде болмаса, бізде де жоқ, облмәслихат бюджетті бекіткенде қаржы қарастырылмаған, ендеше, неге ондай ұсыныс қабылдаттың дейтіні рас қой.

Сондықтан мен дайындаған ұсыныстарды ақылдаса отырып, төмендегідей түрмен конференциядан соң жұртшылыққа таныстырдық. Конференция материалдарын жеке жинақ етіп шығару; ақынның зиратын жаңғырту т.б. іс-шараларға жоғарғы органдардан қаржы қаралыстыруын өткізу; Астана, Қарағанды қалаларынан ақын есімімен аталатын көшелер болуын ономастикалық

комиссия алдына арнайы мәселе етіп қою; жыл сайын Ақтоғай ауданы орталығында Нарманбет оқуларын өткізіп тұру; ауданда бір мектепке ақын есімін беру; облыс орталығындағы ЖОО-да ақын атындағы шәкіртақы тағайындау мәселесін шешу т.б.

Осы ұсыныстардың қайсы орындалды, қашан орындалды, қалғанының орындалуы үшін нендей істер атқарылып жатыр т.б. мәселелерге біз сараптама жасай алмаспыз, алайда Нарманбеттей ұлы ақын рухының шырақшысы болып жүрген абзал ағамыз А.Туғанбай қуана-қуана жар салса керек еді ғой... Әлі есімде. Конференция соңында арнайы жайылған дастарқаннан дәм таттық, сонда көзіне жас ала сөйлеп, алдына қойған мақсаттарының бірі орындалғанына қуанған ағамыздың тебіренген, толқыған сәттерін сөзбен жеткізу қиынға соғады... Ұлтымыздың ұлы перзенті Нарманбеттің рухы бейіште шалқығай, енді оған ештеңе қажет емес, оның арманы, асыл мұрасы, күрсінген, қамыққан сәттердегі «елім» деп күйзелгені мына біздер яғни тірілер үшін керек. Ақын мұрасын қызғыштай қарып, шырылдап жүрген А.Туғанбайға ғана қажет пе? Неге мемлекет тарапынан тегеурінді іс-шаралар кешені жүйелі түрде іске асырылмайды? Анда-санда конференция өткізіп, бір дуылдасып аламыз, ал, онда қабылданған ұсыныстар жүзеге асты ма, оны кім қадағалайды?

Мұғалімдер үшін сондай ғылыми басқосуларда баяндама жасағаны үшін оның мәртебесін өсіретін тетіктер бар ма? Кешірім өтінем артық кетсем, сондай конференцияларда нендей тың ойлар айтылды, нендей ұтымды ұсыныстар қабылданды, оны үйлестіріп, жүзеге асырылуын бақылайтын қандай мекеме бар? Тіпті сондай конференциялар қажет пе? Осындай іс-шара өткіздік деу үшін керек пе кейбір мекемелерге сондай ғылыми басқосулар? Неге баяндама жасаңызшы, мақала жіберіңізші деп ұйымдастыру алқасы оқытушылар мен мұғалімдердің соңынан жүгіріп, жалынып жүреді? Нарманбеттей ұлы ақын мұрасы тәуелсіз еліміз үшін баға жетпес құндылық емес пе? Бұл ойымыз тек оған ғана қатысты емес... Неге оларды еске алу, шығармаларын жариялау, қалталы азаматтарды игілікті істерге демеуші бол деп іздестіру, ғылыми отырыстар өткізу т.б. тек әлгі ұлылар мен ірілердің мерейтойлары тұсында ғана ұйымдастырылып жатады? Әйтеуір, бір адамдар патриотизмінің арқасында, бір адамдар басшысы айтысымен мақала, баяндама жолдап жатады. Оларға рақмет! Алайда сол дүниелерді сұрыптап, тың ой-пікірі бар ма, ғылыми жаңалық үшін, оқу орындарындағы оқу үрдісі үшін айналымға қосу, насихаттау тетіктері қандай, оларды үйлестіретін жауапты мекеме бар ма?

Жалпы, әйгілі тұлғаларға арналған ғылыми басқосу, отырыстардың бір жүйелі жоспары қажет емес пе? Биылдың өзінде талай атақты жандардың мерейтойлары аталып өтетіні белгілі. Сол іс-шаралар қалай, қандай тәртіппен өтуі керек, белгілі бір өңірде ме, әлде республиканың барлық аймағында өтуі қажет пе? Тіпті солай болған күннің өзінде де олардың бұрын мәлім емес дүниелерін бастырып шығару, есімдерін мәңгілік есте қалдыру т.б. қандай бағытта игілікті істер жүзеге асты, осыларды жұртшылыққа жариялау жүйесі қажет емес пе? Кез келген ғылыми конференция, мәселен, Нарманбет ақынды алайық, осы уақытқа дейін нендей іс тындырылды, алдағы уақытта қандай іс-шаралар, нақты істер жүзеге асуы тиіс, сондай ауқымды мәселелерді белгілеуі керек...

Н.Орманбетұлының мол мұрасын меңгеріп, игеру, зерттей отырып, ғылыми айналымға қосу үшін, біздің ойымызша, алда атқарылатын міндеттер төмендегідей болуы қажет сияқты:

Белгілі бір дәрежеде бұрындары қамтылған ақын шығармаларындағы замана келбеті, уақыт шындығы, тілдік ерекшеліктер т.б. тақырыптардың өзекті екеніне ден қоя отырып, қазіргі кезеңнің талабына сәйкес, оның мұрасын кең ауқымда, а) қазақ ақындары шығармаларымен; ә) әлем әдебиетіндегі ірі өкілдердің шығармаларымен тарихи-салыстыра зерттеу керек, тек сонда ғана оның шығармаларының типологиялық өрісін анықтау жүзеге аспақ;

- көркем дүниені зерттеу белгілі бір дәрежеде бізде қалыптасқан үрдістен де гөрі, аса ірі өркениетті елдердегі руханиятты талдаудың ережелерін еске ала отырып, ақын шығармаларын саралаған жөн;
- ақын мұрасын зерделеп, бүгінгі уақыт биігінен зерттеудің жоспарын жасау керек, оған болашақта оның шығармаларын басқа тілдерге аудару, оқу орындарындағы жоспарларға, оқу үрдісіне енгізу т.б. өміршең, нақты іс-шаралар кіргені жөн.
- Нарманбеттей сөз зергерінің шығармаларындағы көркемдік-эстетикалық ізденістер жүйесі, көне мұра, жыраулар, Абай т.б. поэзиясындағы үндестік, идеялық бағыттың қыр-сырын ашу, Абайдың толық адам, Шәкәрімнің ар тазалығы тұжырымдамаларына ұштасатын идеяларын саралау, философиялық қырларын ашу, Кеңгірбай, Қаз дауысты Қазыбек, Қараменде, Шабанбай, Жанқұтты ұстанымдарының ақын мұрасындағы дамуы т.б. жайттарға назар аудару.

Сөз жоқ, бұл іс-шаралардың бірі қысқа мерзімде, бірі ұзақтау уақыт аясында жүзеге асырылмақ.

Н.Орманбетұлының шығармашылығы жайлы айтпақ ойымыздың бір парасы осындай еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нарманбет Орманбетұлы. Шығармалар жинағы. 1-том. — А., 2013; 2-том. — А, 2013; 3-том. — Нұр-Сұлтан, 2022; 4-том. — Қарағанды, 2024.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Хамзин Мауен
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
Абдувалитов Нуржан Буранович
Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами
Республика Узбекистан
Журагат Аймарал
Центр обучения языкам «Шырақ», Караганда, Республика Казахстан

ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ В ТВОРЧЕСТВЕ Н. ОРМАНБЕТУЛЫ

В статье рассматриваются творческий путь известного акына Нарманбета Орманбетулы, его деятельность, лидерские качества. И в исследованиях чего мы достигли, передстоит впереди и.т.д

Ключевые слова: Алаш, тоталитарная система, поэзия, личность, духовное богатство, традиция, наставление, пример, преемственность, продолжение, исследователь, исследование, партия «Алаш», национальные интересы, новаторство, просвещение.

Hamzin Mauen,
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Abduvalitov Nurjan Buranovich
Nizami National Pedagogical University of Uzbekistan
Republic of Uzbekistan
Zhuragat Aimaral
Methodologist of the «Shyrak» Language Training Center, Karaganda, Republic of Kazakhstan

LEADERSHIP QUALITIES IN THE WORKS OF N. ORMANBETULY

This article explores the creative path of the renowned akyn (poet) Narmambet Ormanbetuly, his activities, and his leadership qualities. It also discusses the achievements and research in this field to date, as well as future prospects.

Keywords: Alash, totalitarian system, poetry, personality, spiritual wealth, tradition, instruction, example, continuity, succession, researcher, research, “Alash” party, national interests, innovation, enlightenment.

List of used literature:

1. Narmambet Ormanbetuly. Collected Works. Vol. 1 — A., 2013; Vol. 2 — A., 2013; Vol. 3 — Nur-Sultan, 2022; Vol. 4 — Karaganda, 2024.

ӘОК 811.13
ҒТАХР 16.21.61

Смагулова Гульназ Сапаргалиевна
«Bolashaq» академиясының магистранты,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ТІЛ МӘДЕНИЕТТІЛІГІ МЕН САУАТТЫЛЫҚТЫҢ ЖАРНАМАҒА ҚАЖЕТТІЛІГІ

Мақалада жарнамадағы тіл мәдениеттілігі мен сауаттылығының қажеттілігі туралы мәселе қарастырылады. Тіл мәдениеттілігі туралы әдеби тұлғалардың көзқарастары мен пікірлері мазмұндалады. Жарнама ұғымының анықтамалары мен оның түрлері қарастырылады.

Тірек сөздер: Тіл мәдениеті, сауаттылық, жарнама, орфография, стилистика, терминдер.

Тіл мәдениеті – халықтың рухани қазынасы, сондықтан да қоғамның кез келген саласында тілдің дамуына, дұрыс қолданыс табуына жағдай жасалу керек. Мәдениет – адамның рухани және материалдық интеллектілік және сезімдік қасиеттері айқын аңғарылатын белгілерінің жиынтығы. Мәдениеттің барлық салаларында ұлттық даралық сақталуы тиіс. Әсіресе, тіл мәдениетін сақтау, ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Тіл адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасайтын құралы. Тілді меңгеру, мәдениетті сөйлеу және сауатты жазу оңайлықпен келетін іс емес.

Бүгінгі күнде жарнамадағы тіл мәдениеттілігі мен сауаттылық мәселесі ерекше қобалжытады. Тіл мәдениеті – қарым-қатынас құралын қалай игеріп, өмірде қалай пайдаланып жүрміз, оның әр қимылы амал-тәсілдерін дұрыс, дәл, тиімді қолданып, мазмұнды, әсерлі етіп жұмсай алдық па деген лексикалық, орфоэпиялық нормаларын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың, жарнамада қолданудың мақсаты мен мазмұнына сай етіп, тиімді пайдалану қажет.

Тіл мәдениеті дегеніміз – біріншіден, тілдің қалыптасқан заңдылығын, жүйесін, нормасын бұлжытпай сақтау болса, екіншіден, айтпақ ойымызды жарнамада тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетіндей көркем де бейнелі, әсерлі етіп жеткізу дегенді білдіреді. Тіл мәдениеті деген ұғым тілдегі „дұрыстық„ дегенге саятын тәрізді. Ал тілді, әсіресе, жарнамада дұрыс қолданудың негізі неде? Тілдегі дұрыстықтың негізі – тілдің қалыптасқан жүйесі, заңдылығы, құрылымы, нормасы. Әрине, ол заңдылық өзгермейтін құбылыс емес, экономиканың, мәдениеттің, қоғамның дамуындағы өзгерістерге байланысты сөз қолданушының шеберлігіне қарай сөз арқылы көрікті де көркем дүниелер жарнама әлемінде де жасалады [1].

Тіл мәдениеттілігі мен сөз сауаттылығы туралы Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн еңбектерінде орынды анықталған.

Ұлы ақын Абай Құнанбаев жай сөздерден жаңа мағыналық топ құру үшін „сөз қалауының„ жарасымын дәл табу үшін, сөз „пірінің зерек зергері болу керек„ дейді. Шоқан Уәлиханов халықтардың ұлы психологиясын көрсететін белгілерінің бірі – сол халықтың тіл байлығы, сөз өнері, шешендік қасиеттері «Қазақ тілінде жасама бояу сөздер жоқ, ол нағыз таза тіл» деді.

Тіл мәдениетінің жеке сала ретінде қалыптасу жолында еңбек еткен қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы „Тіл адамның, адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі„-десе, тіл хабарды сақтаушы әрі таратушы жүйе, оны екі түрлі қасиеттері бар екенін атап көрсетеді.

1. Тіл сөздердің семантикалық және грамматикалық жүйесі арқылы ақпарат сақтауға қабілетті.

2. Тілдің көмегімен ауызша және жазбаша айтылған пікір, ақпарат сақталып тарайды. Бұл көрсетілген тұжырымдар бүгінгі жаһандану заманында әлемдік кеңістікте кеңінен таралған жарнамаға тікелей қатысты. Қаламыздағы мекеме атауларындағы және жарнама беттеріндегі сауаттылық деңгей сын көтермейді, бір сөзбен айтқанда тіл мамандары мен зиялы қауымның көңілінен шықпайды. Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесін алғалы қашан?

Осы мәселені дер кезінде қолға алып, дұрыс жолға қою арқылы оны тіл мамандары мен тіл жанашырлары ат салысып, жүйелеп, қадағалап белгілі бір нәтижеге қол жеткізуі керек.

Қаламыздағы орысша атаумен көмкерілген әр түрлі мекемелер, көз сүріндірер қате жарнамалар тілімізге кері әсерін тигізіп, ұлттық намысымызға тимей ме? Артымыздан ерген жас ұрпаққа нендей үлгі боламыз? Шындығын айтып, дұрысын көрсететін дәрежеге жете алмай келеміз. Бізді де

ойландырып, толғандырған осы жай болғандықтан, бұл мәселе төңірегінде ізденіп, өз үлесімізді аз да болса қосқымыз келді.

Халық тәуелсіздігінің ең басты белгісі-оның тілі мен ұлттық мәдениеті. Өзінің дербес тілі мен ұлттық мәдениеті жоқ ел өз алдына мемлекет болып өмір сүре алмайды. Жер шарындағы барлық халық ұлттық қадір-қасиетін, мәдениетін, ана тілін сақтап қалу үшін ұмтылады. Білім мен ғылымның экономиканың, бизнестің, саясаттың, жалпы бәсекелестіктің қарыштап дамып отырған бүгінгі жаһандану кезеңінде алдымызда үш тілді білу міндеті тұр.

Жарнама дегеніміз - белгілі бір зат пен құбылысты, іс-әрекет пен қызметті елге шығу, насихаттау, оларға деген сұранысты күшейту мақсатымен жарияланған хабарлама жиынтығы. Жарнама мәтінінде тілдің лексика-грамматикалық жүйесі, стильдік ерекшеліктер жан-жақты пайдаланылады. Жарнама мәтіндерінің грамматикалық функция атқаруында тыныс белгілерінің де рөлі бар. Сондай-ақ осы мақсатта синтаксистік құрылымдар, мысалы, қарапайымдандырылған синтагмалық тізбектер, парцеллят мүшелер, эллинсис, синтаксистік компрессия, толымсыз сөйлемдер, императив тұлғалар, болымды сөйлемдер қолданылады. «Жарнама» терминінің шығу төркіні әріде жатыр. «Жар» сөзінің «Қазақ диалектілер сөздігіндегі» бір мағынасы «қабырға» дегенді білдірсе, ал «нама» парсыша «жазу» деген мағынаны білдіреді. Сөйтіп, «жарнама» дегеннің ежелгі мәні – «қабырғадағы жазу, жазба» болып табылады.

Жарнама дегеніміз – терминдік ұғымдық көлемі кеңейген жаңа мазмұндағы термин тауарды насихаттайтын, өндірістің, ұйымның тиімді қызмет етуіне ықпал жасайтын, бәсекелестікті дамытатын форма. Жарнаманың мақсаты – жаңа өнім түрі туралы алаңдаңды хабардар ету, қозғау салу, өнімді өткізу, назар аударту. Жарнама түрлері үлкен 3 топқа бөлінеді. Бірінші топқа тауар және имидждік жарнамалар жатады. Ал имидждік жарнаманың өзінің корпоративтік жарнама (фирма, кәсіпорын жарнамасы), фирмаішілік жарнама, тауар маркасының жарнама, коммерциялық жарнама, коммерциялық емес жарнама, мемлекеттік жарнама, әлеуметтік жарнама, саяси жарнама деген түрлері бар. Екінші топтағы жарнамаға ақпараттық, хабарламалық және түйсіктік деген түрлері жатады. Үшінші топтағы жарнамаға газет-журнал жарнамасы, видеожарнама, аудиожарнама, сыртқы жарнама, киножарнама және интернет желісіндегі жарнама түрлерін жатқызуға болады [2].

Біз сөз етейін деп отырған жарнама түрі –сыртқы жарнама.

Сыртқы жарнама – тауарды өткізуге қажетті белгілі бір ақпараттық орта. Сыртқы жарнаманы жасаушылар үшін жұрттың назар аударғаны өте маңызды. Бұл сыртқы жарнаманың барлық түрлеріне қатысты. Жарнама алыстан көрініп тұруы керек, жарнама неғұрлым ірі болған сайын оның көзге түсу мүмкіндігі де жоғары болады. Сыртқы жарнаманың түрлеріне бұқара халықтың көп жиналатын жерлеріне орналастырылған плакат, тақта, табло, жүгіртпе жол, сурет немесе мәтіндік хабарламалар жатады. Ең негізгі түрі ірі көлемді плакат болып табылады. Сыртқы жарнама құралдары ішінде афиша ерекше орын алады. Оның көлемі әр қилы болғанымен, жанынан өтіп бара жатқан адамның оны оқи алатындай мүмкіндігі болуы керек. Ондағы мәтін 5-7 сөзден, көп болғанда 9 сөзден аспауы керек, 80 км жылдамдықпен өтіп бара жатқанда да 10 секунд көз тоқтатқанда түсінікті болуы шарт. Сыртқы жарнаманың артықшылығы - тәулігіне 24 сағат жұмыс істеуі, ал кемшілігі - қысқа да жедел оқылуы.

Жарнама жасауда ұсынатын негізгі ережелер:

- ойды қарапайым, қызықты, анық жеткізу;
- ойды тіке айту немесе сөзді үнемдеп, болымды түрде қажет сөздерді пайдалану;
- ақпарат шынайы және әдепті болуы керек;
- тек фактілерді ұсыну қажет [3].

Мекеме, тағам атаулары мен жарнама сауаттылығын анықтаудың тәжірибелік маңызы зор.

Мекеме аттарында және жарнама беттерінде қателерді төмендегідей түрлерге бөлдік: лексикалық , грамматикалық және стильдік қателіктер.

Жарнама мәтінінің лексикалық сипатында ескерілуі тиіс мәселелер:

- сөздің өзектілігі, сөздің қолданылу жиілігі;
- тілдің байырғы сөздері мен кірме сөздердің, деректі, дерексіз ұғымдардың арақатынасы;
- сөздің көлемі (қысқалығы, ұзақтығы);

Жарнама мәтінінде тілдің лексика-грамматикалық жүйесі, стильдік ерекшеліктер жан-жақты пайдаланылады. Жарнама мәтінінде жиі қолданылатын зат есімдер: жақсару, экономия, пайда, қажеттілік, шындық, ақиқат, келісім, жаңалық, назар. Жарнама мәтінінде жиі кездесетін етістіктер: келіңіздер, көріңіздер, күтеміз, шақырады, ұсынады, хабарлайды, қатысыңыздар, асығыңыздар. Сондай-ақ қазір, бүгін, мұнда, тез, оңай, алғаш рет сияқты үстеулер, тамаша, сапалы, жоғары тәрізді

сын есім сөздер жиі қолданылады. Ал, жарнама беттеріндегі қателерге тоқталатын болсақ, онда грамматикалық қателер де, стильдік қателерде, лексикалық қателер де кездеседі.

Сондай-ақ таралымды жарнама беттерінде терезе жақтауы деген сөз тіркесін еңіс, қиябет деген сөз нұсқаларымен алмастырып қолдануда, біздің ойымызша, бәрімізге түсінікті тілмен терезе жақтауы деген нұсқасын қолданған дұрыс деп ойлаймыз, өйткені еңіс, қия деген сөздер «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» басқа мағынаны меңзейді. Ал, қиябет деген сөз мүлдем сөздікте көрсетілмеген.

Орфографиялық қателіктерге тоқталар болсақ, н-ң дыбыстарынан қателіктер жіберілген, яғни, жақсысын – жақсысың, таңда – танда түрінде жазылса, ал келесі жарнама бетінде әрқашан - әркашан болып жазылған.

Қаламызда мекеме атауларында, әсіресе дүкен, дәріхана, сауда үйі атауларында қателіктер көзге ұрып тұрады, мәселен, «сауда үйі ПИРАМИДА торговый дом» деп жазылған, шындығына келгенде, дұрысы «торговый дом ПИРАМИДА сауда үйі» болмай ма? Не нәрсенің болсын қазақша атауы бірінші орналасуы керек деген ұғым қалыптасқандықтан, ондағы жіберіліп тұрған стильдік қателікке аса мән берілмей келеді. Мұндай қателіктер қаламыздың барлық мекеме атауларында көптеп кездеседі.

Мәселен, жарнамада *«жекеше НОТАРИУС частный»* делінген, мұны *«жеке меншік НОТАРИУС»* деп, ал *«үйлену залың және көлігін безендіру»* деп берілген жарнаманы *«Үйлену залы мен көлігін безендіру»* деп жазса дұрыс болар ма еді? *«Жарасты ынтымақ-бірлігімізбен - гүлденген Қазақстанға»* деп Тәуелсіздік мерекесіне орай қаламыздың орталық базарының тұсына жарнама ілінген. Біздің пікірімізше, бұл сөйлем орыс тілінен дұрыс аударылмаған. Дұрысы *«Гүлденген Қазақстан - жарасты ынтымақ-бірлігімен»* деп жазылғаны орынды.

Тағам атауларына жарнамалық қызмет және оған қойылатын талаптарға мән берейік (сүт өнімдерінің атаулары негізінде тәжірибелік жұмыс).Тағам атауларының ерекшеліктерін анықтау үшін біз бірнеше азық-түлік дүкендеріне (супермаркерттерге) барып сүт тағамдарының атауларын анықтадық.

Атау дегеніміз - ерекше бөлшектенетін белгілі зат деп сипатталатын нәрсенің көзі түсетін қандай да болсын бір белгісі. Атаулар табиғаты, оның қалыптасу себебі мен мағыналы ерекшеліктері ғалымдарды ерте кезден қызықтырған. Ал, қазақ тіліндегі атауларды, оларды қызметін зерттеген ғалымдардың қатарына Т.Жанұзақов пен Е.Ә.Керімбаевты жатқызуға болады. Бізді қоршап тұрған атаулар - адамзат қызметінің көрінісі, нәтижесі. Белгілі ғалым Б.Қалиев «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары» атты еңбегінде былай дейді: «Ат – белгілі бір затты, нәрсені қоғам мүшелері жақсы білуі, тануы үшін сол затқа тағылған сөздік белгі, бүкіл қоғам мүшелеріне ортақ болуы керек және заттың ең басты қасиеттерін көрсету қажет,» - дейді. Атауларды зерттейтін білім саласын ономастика дейміз.

Тағам түрлеріне атау койғанда, зауыт басшылары белгілі бір мақсатты көздейтіні белгілі. Әсіресе тауардың өтімділігін арттыру максатында көпшілікке таныс, құлаққа жағымды және тез жатталатын атауларды таңдайды. Осыдан тағам атауларының жарнамалық қызмет аткаратыны келіп шығады. Құлаққа жағымды, айтуға жеңіл және көпшілікке таныс атаулар тауардың өтімділігіне айтарлықтай әсер етеді. «Валентинка», «Башня», «Вот ОНО», «Двойной поцелуй», «Эскимошка», «XXL», «Шоко Крошка» балмұздақтары, «Любимое», «Мумуня» сүттері, «Бумер», «АБВГДейка» сүзбелері т.б. Сондай-ақ қонаққа баратын адам сыйлық жасау үшін тағамның атауына мән береді. Айталық, «Праздничный», «С любовью» секілді балмұздақ- торттары.

Тағам атауларын сөз еткенде, мемлекеттік тіл деген мәселе шығады. Қарап отырсақ, қазіргі кезде өзімізде өндірілетін тағам атауларының барлығы дерлік орыс тілінде. Тағамға қазақ тілінде ат қою арқылы ұлттық болмысымыз бен мемлекеттік тіліміздің насихаттауға болады. Тағамға орыс тілінде не басқа тілде ат қою тілдің шұбарлануына әкелетіні сөзсіз.

Мемлекеттік тіл мәселесі туралы сөз болғанда, әрине, біз өзімізде өндірілетін тағам атауларына қарауымыз керек, көп жағдайда оның грамматикалық жағынан да, семантикалық жағынан да сауатты болуына баса мән бермей жатамыз. Бүгінде орыс тілін білмейтін адам аз, сондықтан атаудың қатар тұрған қазақша нұсқасы өзінен-өзі екінші орынға ығысып қала береді. Қазіргі кезде тағам атауларының қазақшасына деген немқұрайлықтан кеткен қателер жетіп артылады. Бұның негізі түпнұсқасы орысша дайындалып, аудару мүмкіндігіміз төмендігінен ұғымдарды дұрыс жеткізе алмауымызда жатыр. Осы аталғандардың қайсы болса да, қазіргі таңда мемлекеттік тілдің дамуына кері әсерін беріп, беделін төмендетіп отырғандығына дау жоқ.

Жаңа тағам атауларының қалыптасуы ойланып, таразыға салынған іс болуы тиіс. Себебі, әр атау халықтың тарихы, мәдениеті, экономикасы, дамуы жайлы ұрпақтар алдында хабар бергені жөн. Өзімізде өндірілсе де, әлі қазақшаланбай келе жатқан бұл тағам атаулары өсіп келіп жатқан балалардың

тілін бүлдіруімен қатар, санасын да улап жатқаны айқын. Бүгінгі нарықты заманда зауыт басшылары бәсекеге қабілетті болу үшін және тауардың жарнамалығын *арттыру* мақсатында орыс тіліндегі атауларды таңдап алса керек. Тілдің заңдылықтарын ескерулері атау берушіге шарт, себебі қате атаулар тілдің көркін бұзып, жалған хабар береді.

Бұл зерттеудің нәтижесінде тағам атауларының көбі орыс немесе шет тілінде екендігіне көзіміз жетті.

Қорытындылай келе айтарымыз, тағам атаулары – ономастиканың зерттеуді қажет *етудің* бір саласы. Ол атауыштық, жекелеуші және ажыратушы, жарнамалық, ақпараттық қызметін атқарады. Мемлекеттік тіліміздің дамуына тағам атауларының қосар үлесі зор. Соңдықтан, оларды қазақ тілінде беру бүгінгі күні өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Сонымен, жарнамадағы тіл мәдениеті дегеніміз – ғалым сөзімен айтсақ, лексикалы, грамматикалық, орфографиялық, стилистикалық нормаларды ұстану, ол заңдылықтарды бұзбай, жетілдіре, орнықтыра түсу. Тіл мәдениеті дегеніміз – сөз қазынасының байлығы, қазына болған соң, игілікке жарату керек. Біздің мақсатымыз жарнамадағы тіл мәдениеттілігін сақтау және жарнамалардың жұртшылық көңілінен сөз тазалығы арқылы көріну. Жарнамадағы тіл мәдениеті дегеніміз – сөз мәдениеті дегеннің баламасы.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Аубакирова Б.К. Тіл мәдениеті-рухани қазына. „Әлихан Бөкейхановтың қоғамдық-саяси қызметі және Қазақстан тәуелсіздігі„ халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция. - Қарағады, 2020; М.Балақаев, М.Сергалиев. «Қазақ тілінің мәдениеті». «Алматы-2014».

2. Бекболатұлы Ж. Жарнама негіздері. Алматы: Экономика. 2019.

3. Солтанбекова Ғ.А. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі. - Фил. ғыл. канд...- дисс. автореферaты, Алматы. 2020.

Смагулова Гульназ Сапаргалиевна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

НЕОБХОДИМОСТЬ ЯЗЫКОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ГРАМОТНОСТИ В РЕКЛАМЕ

В статье рассматривается вопрос о необходимости лингвокультуры и грамотности в рекламе. Приводятся взгляды и мнения литературных деятелей по поводу лингвокультуры. Рассматриваются определения понятия рекламы и ее виды.

Ключевые слова: Языковая культура, грамотность, реклама, орфография, стилистика, термины.

Smagulova Gulnaz Sapargalievna
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE NEED FOR LANGUAGE CULTURE AND LITERACY IN ADVERTISING

The article examines the need for linguistic culture and literacy in advertising. The views and opinions of literary figures on linguistic culture are presented. Definitions of the concept of advertising and its types are considered.

Key words: Language culture, literacy, advertising, spelling, stylistics, terms.

List of sources used:

1. Aubakirova B.K. Til madenieti-ruhani kazyna. „Alikhan Bokeikhanovtyn қogamdyk-sayasi kyzmeti zhane Kazakhstan tauelsizdigi„ halykaralyk gylymi-tazhiribelik conference. - Karagady, 2020; M.Balakaev, M.Sergaliev. “Kazakh culture” “Almaty-2014”.

2. Bekbolatuly J. Zharnama negizderi. Almaty: Economics. 2019.

3. Soltanbekova G.A. Kazak zharnamalary: tildik sipaty zhane olardyn ykpal etu kyzmeti. - Phil. Gyl. candidate... - diss. abstracts, Almaty. 2020.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Хамзин Мауен «Bolashaq» академиясының қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, ф.ғ.д., Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Абдувалитов Нұржан Буранович, доцент, Низами атындағы Өзбекстан Ұлттық педагогика университеті, Ташкент, Өзбекстан

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, «Bolashaq» академиясы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, п.ғ.м. Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Бачимова Марина Сергеевна, Таулы Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Ресей Федерациясы

Журагат Аймарал, Қарағанды қаласының «Шырақ» тілдерді оқыту орталығының әдіскері,Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Смагулова Гульназ Сапаргалиевна, «Bolashaq» академиясының магистранты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Хамзин Мауен, д.ф.н, профессор кафедры казахского языка и литературы, Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан

Абдувалитов Нуржан Буранович, доцент, Национальный педагогический университет Узбекистана имени Низами, Ташкент, Узбекистан;

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, доцент кафедры казахского языка и литературы, м.п.н., Академия «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан

Бачимова Марина Сергеевна, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Российская Федерация

Журагат Аймарал, методист центра обучения языкам «Шырак» города Караганды, Караганда, Республика Казахстан

Смагулова Гульназ Сапаргалиевна, магистрант академии «Bolashaq», Караганды, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Khamzin Mauen, doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abduvalitov Nurzhan Buranovich, associate Professor, National Pedagogical University of Uzbekistan named after Nizami, Tashkent, Uzbekistan;

Abdrakhmanov Rustem Khasenovich, associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Bachimova Marina Sergeevna, Gorno-Altaisk State University, Gorno-Altaisk, Russian Federation

Zhuragat Aimaral, methodologist of the language training center “Shyryk” of Karagandy, Karagandy, Republic of Kazakhstan.

Smagulova Gulnar Sapargalievna, Master's student at Bolashaq Academy, Karagandy, Republic of Kazakhstan.

УДК 343.1
МРНТИ 10.79.01

Бектурганова Бахытжамал Иркиновна
д.ф.н., профессор кафедры ООД
Касенов Еламан Балтаевич, к.и.н., доцент кафедры ООД
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

О КАЗАХСКОМ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВЕ НА РУБЕЖЕ XIX - XX ВЕКОВ

Известно, что экономическая основа казахского общества тысячелетиями основывалась на кочевом животноводстве. В XVIII в. материальное положение казахов, даже не смотря на казахско-ойратские воины со своими бедственными последствиями, было намного лучше, чем в XIX в. На это указывал еще Ч.Ч. Валиханов «…киргизы до основания внешних приказов были богаче – это факт… стоит только посмотреть на число скота, который был, пригоняем на оренбургскую и сибирскую линии в конце прошлого и начале нынешнего столетия, и на официальные исчисления 20-30-х годов. В эту последнею эпоху, было немало киргиз, имевших 10-тысячные табуны лошадей» [1 с.106]. Даже были такие крупные коневодческие хозяйства, как, например, в Среднем жузе, где по данным исторического фольклора у известного внука Наубия рода Куандык-Алтай, Актайлак бая численность табунных лошадей доходила до 30 тысяч [2]. Существуют сведения, что в середине XIX в. среди казахов Среднго жуза были крупные скотоводческие хозяйства, например, сыновей Азнабая Акмурзина из рода Каржас Тайжана и Сейтена, в хозяйстве которых насчитывалось около 25 тысяч лошадей; Сапака Танырбергенова из рода Куандык, у которого по данным С. Броневского помимо «множества верблюдов и скота» было 10 тыс. [3. с.363], а по другим сведениям 18 тысяч лошадей [4с.363]. К примеру, такие крупные скотоводческие хозяйства были не редкостью в казахском обществе.

Но с притоком в Казахстан иноземных купцов начала развиваться система международных коммуникаций, формировался внешний рынок сбыта и торговли. Новым источником дохода казахского среднего класса становилась сдача в наем крупного скота (главным образом, верблюдов) для комплектования караванов среднеазиатских и русских купцов. Представители среднего класса часто сопровождали эти караваны, занимаясь извозом и попутно торговлей привозными товарами. На внутренних рынках страны постепенно появлялись казахские торговцы. Они занимались обменом, реализацией разной мелочи, посредническими услугами. Средний класс становился основным поставщиком торгово-купеческого капитала. Главной сферой его обращения были купля-продажа, посредничество между крупнооптовой и мелкооптовой розничной торговлей.

Новая деятельность среднего класса требовала постоянно поддерживаемых рыночных отношений. Это привязывало представителей среднего класса к местам постоянной торговли, что способствовало их быстрому оседанию в городах. Осев в городах, они обрастали собственным аппаратом торговых представительств (приказчиками, агентами, перекупщиками и т.д.). Открывали новые торговые точки, создавали специализированные рынки сбыта товаров. Появились гильдии купцов, торговцев, перекупщиков, ремесленников, которые защищали своих членов. Между ними шла жесткая конкурентная борьба за рынки сбыта и обмена продукцией. Привилегированные гильдии купцов и торговцев стали называться «бай-саудагер», «бай-купес». Мелкие торговцы и перекупщики именовались «алыпсатарами» или «жалдабами». Обобщенным наименованием буржуазного среднего класса стало «саудагер». Из среды саудагеров, алыпсатаров, приказчиков, маклеров, торговцев, предпринимателей формировалась молодая национальная буржуазия. Казахские буржуа активно стремились к выходу на внешние рынки, получали доступ к банковским кредитам. Однако, сдерживающим фактором развития казахского предпринимательства был русский торговый капитал, который экспансивно захватывал казахский рынок.

Вторая половина XIX века отмечена восходящей мобильностью верхнесреднего класса. Усилиями его представителей создавались объединения предпринимателей, артели по освоению

горнодобывающих промыслов, отраслей легкой, пищевой и обрабатывающей промышленности (мукомольной, кожевенной, маслодельной, салотопенной, мыловаренной и др.). К концу XIX века на Каспийском море функционировали артели и объединения рыбного промысла. Вводились в эксплуатацию медеплавильные заводы. Нижнесредний класс играл ведущую роль в сфере развития ремесел и надомного кустарного производства, ориентированных главным образом на удовлетворение потребностей натурального хозяйства. Часть нижнесреднего класса (шаруа), которая разорялась под натиском рыночной конкуренции, становилась основной рабочей силой в шахтах, на рудниках, приисках, соляных копи, строительстве железных дорог и т.д.

Из числа верхнесреднего класса 42% были собственниками предприятий, использовавших наемный труд обедневших шаруа. По данным военно-конской переписи 1912 г., в пяти областях Казахстана (Семипалатинской, Семиреченской, Сырдарьинской, Тургайской, Уральской) зафиксирована тенденция обнищания малоскотных групп шаруа: группа нищеты (безлошадные и с одной лошадью) увеличилась в целом до 61,3%. Группа бедности (с 2-мя лошадьми) составила 11,3%. В целом казахская беднота составляла 72,6% всего казахского населения [5, с.152]. На фоне деклассирования основной массы трудящихся – шаруа заметно активизировалась предпринимательская деятельность верхне- средне- доходных групп формирующегося класса национальной буржуазии. Ее интересы были связаны прежде всего с развитием обрабатывающей промышленности. Но растущие аппетиты российского капитала ограничивали возможности казахского предпринимательства вкладывать свой капитал в сферу промышленного производства (и прежде всего в горнодобывающую). Лишь небольшая часть национального капитала крутилась в этой сфере. Основной же приток капитала в горнодобывающей отрасли обеспечивался российскими и иностранными (в основном английскими) предпринимателями. Буржуазный средний класс Казахстана вынужден был помещать свой капитал в «третичную сферу» экономики с низким фондовооружением и быстрой отдачей капитала.

Достаточно бурно происходил процесс становления кредитно-банковской сферы. С 1909 по 1914 гг. было создано в стране 312 кооперативных кредитных учреждений, которые охватили 126,6 тыс. хозяйств, в основном принадлежавших выходцам из обеспеченного среднего класса. Вместе с тем, процент казахов, состоявших в кредитных кооперативах, был незначительным. Например, по данным Жиренчина, в кредитных товариществах Семиреченского края состояло только 10,5% казахского населения [5, с.152]. Наряду с государственными и коммерческими банками в городах появлялись общества взаимного кредитования, общественные банки, услугами которых пользовались мелкие и средние собственники и предприниматели. Тем не менее, несмотря на развитие новых отраслей экономики основную долю валового дохода по-прежнему обеспечивали кочевое скотоводство и земледелие.

Наиболее распространенным был натуральный обмен товарами и продуктами. Развитию денежных отношений препятствовали налоговые сборы с населения. Мизерные денежные сбережения рядовых производителей уходили на их уплату и содержание растущего аппарата чиновников. Производительный труд не обеспечивал их возврата. Поэтому в Казахстане в течение долгого времени господствовали натуральные формы меновых отношений. Казахское рыночное предпринимательство напоминало экспроприаторское вторжение в хозяйственную жизнь. Пространство свободного предпринимательского труда сжималось словно «шагреневая кожа». Процесс развития предпринимательства был подобен «выращиванию лука на гидропонике, способного дать побеги, но не оставить корней». Формировавшийся «дикий рынок», динамику которого задавал торгово-купеческий капитал, не стимулировал продуктивный производительный труд. Главным мотивом рыночных отношений была короткая мотивация, для которой все средства были хороши. На уровне верхов (имущих) она подогревалась стремлением к наживе. На уровне низов (неимущих) – стремлением к выживанию. История развития рыночных отношений в Казахстане писалась по сценарию К. Маркса: «богатые богатели, бедные беднели». Перераспределение собственности имело одно единственное направление: снизу – вверх.

Укрепление позиций верхнесреднего класса было связано с широким развитием долговых отношений. Рядовые производители-шаруа, ограниченные в средствах передвижения, обращались к услугам купцов. Между ними заключались сделки, которые имели вид долговых обязательств. Согласно взятым на себя обязательствам, должники погашали стоимость приобретенных у купцов товаров скотом в установленные сроки. Долговые отношения были выгодны торгово-купеческому классу. Загоняя производителей в долговую яму, он становился законодателем на рынке товаров и услуг. Ростовщический капитал мог процветать лишь при отсутствии правовых условий. Господство

ростовщического капитала создавало антиправовую среду, в которой не оставалось места для производительного предпринимательства. Устраняя производителя, торгово-ростовщический капитал вступал в непосредственный контакт с потребителем, самостоятельно организуя встречу с ним готовой продукции. Будучи в долговой кабале, производитель выпадал из рыночного обмена. Чтобы подключиться к нему ему всякий раз приходилось обращаться к посредничеству купца. Сфера посреднических операций, избавленная от контроля производителей и потребителей, превращалась в «синекуру» торговцев и купцов. Посреднический капитал оказывал деморализующий эффект на деятельность непосредственных производителей. Последние теряли заинтересованность в результатах труда, съедавшихся долгами, налогами, повседневными нуждами. Предпринимательство в Казахстане было уделом меньшинства, а не большинства, и до сих пор так и не стало компонентом народной инициативы.

В своей работе «Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков» Жиренчин приводит динамику роста численности рабочего класса в шести областях Казахстана (Акмолинской, Семипалатинской, Сырдарьинской, Тургайской, Уральской, Семиреченской) [5, с.161]:

Всего рабочих (по отраслям промышленности)	**1900 год**	**1913 год**	**1916 год**
Горная	6205	11744	18747
Обрабатывающая	7925	14394	16005
Железнодорожный транспорт	-	-	30000

Как видим, по сравнению с 1900 г. численность рабочего класса в 1916 г. увеличилась примерно в 4,6 раз и составила 64,8 тыс. человек. Эти данные говорят о том, что в первой четверти XX века численный рост рабочего класса опережал соответствующий рост буржуазного среднего класса. Опережающий рост численности рабочего класса по сравнению со средним классом – это свидетельство углублявшегося разрыва в уровне доходов и люмпенизации основной массы населения.

Наиболее образованная и просвещенная часть национальной буржуазии (среднего класса) сыграла важную роль в подрыве старого порядка, возглавив национально-освободительное движение в Казахстане. К началу XX столетия средний класс Казахстана объединял под знаменем национальных интересов большинство представителей торгово-промышленных кругов, образованную часть чиновничьего класса, новую казахскую интеллигенцию. Именно им суждено было стать проводниками «капиталистического духа» и буржуазно-демократических ценностей. В конце XIX – начале XX веков средний класс стал влиятельной силой в казахском обществе, проникшись идеями российского и европейского просвещения.

Список использованной литературы:

1 Валиханов. Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. IV Алма-Ата: главная редакция казахской советской энциклопедий, 1985,с. 460.

2 Рукописный фонд ЦНБ НАН РК. Инв., 801 л. 40.

3 Броневски. С. Записки генерал-маиора Броневского о киргиз-каисаках Средней Орды // Отечественные записки СПб., 1830, № 122, с. 357-364.

4 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.II, Алма-Ата: главная редакция казахской советской энциклопедий, 1985,с. 416.

5 Жиренчин К.А.. Политическое развитие Казахстана в XIX – начале XX веков. - Алматы: Жеті Жаргы, 1996.

Бектурганова Бахытжамал Иркиновна, Касенов Еламан Балтаевич
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

XIX – XX ҒҒ. ҚАЗАҚ КӘСІПКЕРЛЕГІ ТУРАСЫНДА

Ұсынылған мақалада XIX – XX ғғ. қазақ қоғамындағы ұлттық буржуазиялық отра таптың қалыптасуы жайлы мәселелер қарастырылған. Қазақ қоғамында бұл үрдіс ерекше капиталистік сипаттқа ие болғаны көрстетілген. Негізінен ұлттық буржуазиялық кәсіпкерлер алып-сату, мал өнімдерін сату мен қатар, түйелерді жалға берумен айналысқан деген деректер бар.

Тірек сөздер: саудагерлер, алыпсатарлар, жалдабтар, жоғарғы орта тап, төменгі орта тап, өндіруші-шаруа, айрбастық қатынастар, қарыздық қатынастар, сауда капиталы, «жабайы нарық».

Bekturganova Bakhytzhamal Irkinovna, Kasenov Elaman Baltaevich
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ABOUT KAZAKH ENTREPRENEURSHIPAT THE TURN OF THE XIX - XX CENTURIES

The article examines the dynamics of the formation of a specific ethos of the Kazakh bourgeois middle class of the late XIX - early XX centuries, which very originally embodied the "spirit" of capitalist entrepreneurship. The material mainly considered testifies to the formation of entrepreneurship based on the purchase and sale, rental of animals for the transportation of goods, etc.

Key words: saudagers, alypsatary, zhaldabs, upper middle class, lower middle class, sharua producers, barter relations, debt relations, trade and usurious capital, "wild market".

ӘӨК 13.01
МРНТИ 05.01.13

Саттарова Фарида Фаттаховна
философия ғылымдарының қандидаты, профессор
Академия «Bolashaq», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ҰЛТ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ФИЛОСОФИЯСЫ

Мақалада интеллектуалды ұлт және білім беру философиясының оқу үрдісіндегі маңызы қарастырылады. Интеллектуалды ұлт ұғымына және оның мазмұнына анықтамалар беріледі. Білім беру философиясының мазмұны мен мағынасы қарастырылады. Білім сапасын арттыру проблемаларындағы білім философиясының функциялары анықталады.

Тірек сөздер: Интеллектуалды ұлт, құзыреттілік, ұлттық тәрбие, ұлттық білім. гуманизация, ментальдық ойын.

Академик А.Н. Нысанбаевтың айтуынша, маман даярлау мәселесі – мәңгі де өзекті мәселе. Жақсы маман болу менің ойымша, тек кәсіби ұстаздың ғана құзырына тиесілі емес, сонымен қатар шәкірттің де өз қолында. Тұлғалық күш-жігер, өз ісіңе деген шығармашылық құштарлық – ағартушылық қызметтің ажырамас бөлігі. Бірақ, сонымен қатар шәкірттің кәсіби қызығушылығын оятатындай кәсіби мамандардың мектебі де қажет.

«Шәкіртсіз ұстаз – тұл» демекші, бұл жағынан мен де кенде емеспін. Мен философия, социология және саясаттанудың әртүрлі мамандықтары бойынша 150-ден астам ғылым докторлары мен кандидаттарын ғылыми жетекші ретінде даярлап шықтым. Шәкірттерімнің географиялық таралуымен де мақтана аламын. Шәкірттерім жақын шетелдерді айтпағанның өзінде, Түркияда, Ресейде, Қырғызстанда және т.б. елдерде қызмет етеді. Бұл тұрғыдан алғанда, халықаралық философиялық мектеп құрдым деп айта аламын. Менің жетекшілігімнің басты ұстанымы бұл – шәкірттеріме шығармашылық еркіндік беру. Өз шәкірттеріммен біздің өміріміздегі философияның орны мен философиядағы біздің өміріміз туралы пікір таластырғанды ұнатамын. Шәкірттерім атыма кір келтіреді деп әсте ойламаймын. Олардың алды қазір ел басқарып отырған танымал азаматтар және Қазақстандағы білікті философтар. Өмір талаьбына сай ғылыми методолгиялық проблемалармен айналысып жүрген менің бұрынғы аспиранттарым, бүгінгі профессорлар С.Е.Нұрмұратов, Сағықызы Аяжан, Ф.Ф.Саттарова т.б. заманауи талаптарға сай интелектуалды ұлт қалыптастыруға өз үлестерін қосуда [1, 27б.].

Қазақстанның интеллектуалды ұлты дегеніміз - (1) халық руханиаты мен шығармашылық әлемінің еуразиялық мәдениеттің кілті; (2) қоғамның тұрақтылығы мен ұлтаралық татулық сақтауға бағытталған өзіндік даму жолын таңдау; (3) елдің экономикалық өсуінің басым бағыттарын табанды іздеп, рухани және әлеуметтік мәдениетті тасымалдаушы; (4) елдің этнопсихологиялқ және әлеуметтік-экономикалық ахуалын белсенді дамытушы; (5) отандық жетістіктер мен адамның туған жерін бағалауы және ішкі жан дүниесі мен рухани әлемінің біріктірушісі; (6) адамзат өркениетінің контекстіндегі адам мен қоғамның даму жетістіктерін түсіну деңгейінің жоғарылауы; (7) азаматтық қоғамға талпыну мен болашаққа ұмтылуды жылдамдатушы; (8) заманауи әлемнің жаһандық бақылау мәдениетінің тәжірибесін тасымалдаушы.

Интелектуальдық ұлт жаңа мәдени үдерістердің пайда болуына бағытталған мәдени ақпарат тасымалдаушылардың алуан түрлі жолы бар. Оның негізгі қалыптарын мәдениеттік эволюциалық үдерістер жүзеге асырады. «Тұрақты мәдениет» қалыптастыру және оны дамыту бағытында гуманистік стратегия ерекше рөл атқарады, өйткені гуманизмнің назарында мәдениетті дамыту тұрғысынан болашағы бар, таңдаудың нақты жағдайында көптеген әлеуметтік байланыс орнататын шығармашылық адамның белгілі бір түрі болады. Оның гуманистік әлеуеті тұлғалық және тұлғалық емес қатынастары үшін өзара септігі тиетін үдерістерде жүзеге асып, мәдениетпен әлеуметтік байланыстарды өңдейді.

Гуманизациялау үдерісінің мақсатына креативті тұлғалардың санын көбейту және оның тәсіліне көмекші қатынастар алынады. Адамның креативті типі гуманистік дәстүрді сақтайды. Әрине, гуманизмді игеру тұлғалық жетілудің жеке түрлері арқылы мүмкін болады, бірақ гуманизацияның ең басты шарты өз болмысының негізгі салаларындағы тұлғаның өзін өзі жүзеге асыруға бағытталған қоғамдағы көмектесуші қатынастарға тәуелді. «Гуманизм – әлеуметтік даму барысында пайда болатын адам мен адами қоғамдастықтардың өмірлік қасиеті, ол қоғамның болашақ дамуының, әлеуметтік бейімделу мен даму стратегияларды жинақтаудың қажетті шарты болып табылады. Гуманизмнің тегінде кешенді биологиялық, әлеуметтік мәдени табиғат жатыр. Оның жүзеге асуының, қоғамдағы үй құрылымдық өзгерістердің басталып, аяқталуымен байланысында белгілі бір ырғақ бар» [2,239 б.].

Интелектуалдық ұлт - адам мәдениетінің қалпы мен баспалдағы, ақпараттық мәдени үдерістерді жалғастырушы, ішкі өсуді жылдамдатушы және алуан түрлі рухани мәдениеттерді тасымалдаушы субъект, тұлға.

Интеллектуалды ұлттың қалыптасуындағы басым бағыттағы іс- шараларға интеллектуалдық серіктестік пен білімге қажетті стратегиялық міндеттер жүктелген:

Халық пен қоғам құндылықтарын тасымалдаушылардың мәдениетін көтеру;

Ұлттық дамуға, халықаралық келісім мен ұлттардың өзара әрекеттесуіне және олардың ұйымшылдық механизмдеріне ықпал ететін арнайы құрылымдар құру;

Ұйымның белсенді бөлігін әлеуметтік мәселелерге араластыруға қажетті ұтымды жұмыс түрлерін енгізу және сол бағытта ізденуді арттыру;

Білім беру, тәрбиелеу жүйелеріндегі жұмысты жетілдіруге және оларды басқаруға оң ықпал тигізетін түрлі саладағы мекемелермен қарым- қатынас орнату;

Тәрбие беруді (әлеуметтену) педагогикалық тәрбие беруден (тұлғалану) ажырата білу; болуына бағытталған [3].

Интеллектуалды ұлт қалыптастыруда білім беру философиясының маңызы зор. Білім беру философиясы адамның мәдени ортада жан-жақты, рухани дамуы қалай жүзеге асады және бұл үдеріске білім беру жүйесі қалай ықпал етеді және қайтіп әсер ету керек деген мәселелерді қарастырады. Басқаша айтсақ, білім беру философиясы білім беру үдерісіндегі барлық құбылыстардың мәні мен табиғатын қарастырады. Мысалы, білім беру үдерісі қалай жүзеге асады, неден басталады, қандай кезеңдерден тұрады, олардың арасындағы өзара байланыс қандай, яғни білім беру логикасы неде деген сұраққа жауап береді. Сонымен қатар, білім беру үдерісіне қатысушылардың тәлім-тәртібі қандай немесе қандай болуы керек деген мәселені білім беру этикасы шеңберінде қарастыратынын көруге болады. Білім алушы мен білім берушінің, мектепте оқушы мен мұғалімнің, жоғары оқу орнындағы студент пен оқытушының міндеттері, еркіндіктері, жауапкершіліктері мәселелері де білім беру философиясының назарындағы мәселелер жиынтығы болып табылады. Сонымен бірге, білім беру аксиологиясы, білім беру әдіснамасы, білім беру идеологиясы да білім беру философиясы қарастыратын мәселелер қатарына жатады.

Білім беру философиясы саласы мамандарының еңбектерінен біз білім беру философиясының мақсаттарының мағынасы жағынан жақын, ал тұжырымдалуы әртүрлі анықтамаларын кездестіреміз. Мысалы, ресейлік зерттеушілер Э.Гусинский, Ю.Турчанинова «мәдени ортада адамның ақыл-ойлық және өнегелік дамуы қалай жүзеге асады және білім беру жүйесі бұл үдеріске қалай әсер ете алады (ету тиіс)» екенін қарастырды білім беру философиясының мақсаты ретінде айқындайды. С.Шитовтың пікірінше, білім беру философиясының мақсаты – «білім беру мәселелерін жете түсіну». Ал В.Розиннің ойынша, білім беру философиясының мақсаты: «педагогикалық іс-әрекет пен тәжірибенің ең шеткі негіздерін талқылау және педагогиканың жаңа ғимаратын тұрғызу жолдарын жобалау» болып табылады. О.Крашнева болса, білім беру философиясының мақсатын барынша нақтырақ анықтауға тырысады [4].

Қазіргі кезде әлемдік деңгейде негізгі білім беру парадигмасының өзгеруіне бетбұрыс жасалғанын көруге болады. Отандық білім беру жүйесіне келетін болсақ, соңғы 30 жыл ішінде оның

әлемдік білім беру тәжірибесін басшылыққа алу, әлемдік білім беру жүйесімен бірігуге ұмтылуды атап өтуге болады. Жалпы алғанда білім беру ошақтарын демократияландыру, үздіксіз білім беру жүйесін қалыптастыру, оны гуманизацияландыру, білім беруді компьютерлендіру, білім алу және оқу бағдарламаларын еркін таңдау және т.б. өзгерістер орын алған болатын. Сонымен қатар, білім беру саласындағы қайшылықтарды жете түсініп, белгілі бір қағидалар мен ұстанымдарды тұжырымдап, гипотезалар, идеялар мен теорияларды ұсына отырып, білім беру философиясы бірқатар функцияларды атқарады. Солардың негізгілері ретінде онтологиялық, гносеологиялық, аксиологиялық, регулятивтік, праксиологиялық, дүниетанымдық, қайта құру, реттеу, болжамдау функцияларын атап өтуге болады. Олардың барлығы өзара байланысты және білім беру философиясының қолдану аясына сәйкес олардың мәні айқындалынады. Қазіргі кезде білім беру философиясының мазмұны толығу, өзегеру үстінде болғандықтан, оның жеке функцияларының мазмұны туралы түсінік те толықтырылып отырады [5].

Онтологиялық функция (грек тілінде ontos – болмыс, logos - ілім) әлеуметтік болмыс тұрғысында білім беру үдерісінің мәні мен мазмұнын қарастыруды ұйғарады.

2. Гносеологиялық функция (грек тілінде gnosis – білім және logos – ілім) білім беру жүйесінің қазіргі заманғы білім беру теориясында рационалды түрде көрініс табуы болып табылады. Білім беру философиясының бұл функциясы әлем және ондағы адамның орны туралы жаңа білімдерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

3. Аксиологиялық функция. Білім беру үдерісінің адам мен қоғам өміріндегі мәні туралы мәселені көтере отырып, адамды білім берудің идеалы тұрғысынан бағалап, білім берудің мақсаттарын нақты нәтижелермен салыстыра отырып, білім беру философиясы өзінің тағы бір функциясы – аксиологиялық функцияны (грек тілінде axios – құндылық және logos - ілім) алға тартады. Білім берудің аксиологиялық функциясы білім беру қызметінің басым құндылықтары мен мақсатты бағдарларын негіздейді, адамға білім беру және кәсіби салаларда өзін өзі айқындауға мүмкіндік береді.

4. Праксиологиялық функция (грек тілінде praxis – іс-әрекет, қызмет және logos – ілім) адамның рационалды, мақсатты бағытталған, өзгертуге бағдарланған белсенділігінің арқасында еңбегінің оң нәтижесіне қол жеткізуі мүмкін болатын оның ғылыми-білім беру қызметінің заңдылықтары мен жағдайларын нақтылайды.

5. Дүниетанымдық функция. Білім беру философиясы дүниетаным, тәрбие, ұстаздықтан тыс білім берудің мүмкін емес екенін еске салады. Бұл тұрғыда қазіргі кездегі танымал ақпараттық инновацияларға – жаңашылдықтарға қарамастан ұстаз, оқытушы тұлғасы өзіндік құндылық екені өзекті болып табылады. Білім беру үдерісінде ұстаз айқын немесе жасырын түрде өзінің дүниетанымдық ұстанымдарын, өмірлік тәжірибесін, өзінің көзқарастары мен не қалайтынын көрсетеді.

6. Білім беру философиясының қайта құру функциясы праксиологиялық функциямен ұқсас келеді, өйткені ол білім беру саласын өзгертуді, дәстүрлі жүйені жақсартуды және білім беру қызметіне инновацияларды енгізуді ұйғарады.

7. Реттеу функциясы. Білім беру үдерісінің мәселелері мен жеке аспектілерін зерттейтін педагогика, философия, әлеуметтану, психология, антропология, статистика, тарих және т.б. ғылымдардың арасында оң, позитивті қарым-қатынас орнату реттеу функциясының басты ерекшелігі болып табылады.

8. Болжамдау функциясы. Білім беру философиясы білім беру үдерісінің мәні мен мазмұнын, мақсатын, қазіргі кездегі жағдайын ғана қарастырып қоймайды, сонымен қатар заман талабының өзгеруіне, мәдени жағдайдың бет алысына байланысты білім берудің даму бағытын, күтілетін өзгерістерді айқындауға тырысады.

Білім беру философиясы білім сапасын арттыру жолында оқу процесінде қойылатын талаптардың орындалуын көздейді:

- Оқытушылар өздерінің кәсіби мамандықтары бойынша сабақ беруі керек.
- Білім сапасын арттыру үшін оқытышының кәсіби құзыреттілігі, біліктілігі мен ғылыми-теоретикалық- әдіснамалық тәжірибесі болуы қажет.
- Факультеттерде, кафедраларда педагогикалық жүктемелерді мұғалімдер арасында бөлгенде академиялық айқындық пен әділеттік, объективтіліктің болуы қажет. (кафедра меңгерушісі мен лобарант оқытушының жүктемесін бөлуде оның кәсіби мамандығын пән бойынша ескерулері қажет (сыбайластық пен жеке бас сыйластыққа жол бермеу керек.
- Магистратурада білікті мамандар ғылыми-теоретикалық деңгейде дәріс пен семинар сабақтарын жүргізуді жүйелі түрде қолға алу қажеттігі бар.

- Оқу процесіне эликтивті пәндер, студенттер үшін таңдау пәндерін, спецкурстар енгізу.
- Студенттердің ғылыми жұмысын жандандыру, Республикалық, Халықаралық, аймақтық конференцияларға қатыстыру.

Негізінен ЖОО-да берілетін пәндердің ғылыми теоретикалық, категориялдық аппараты мен методолгиялық әдіс-тәсілдері және сабақтарға қойылатын талаптар орындалуые қажет. Білім беру философиясы Й.Хейзинганың айтуы бойынша оқу процесіндегі «ойынның» ментальды формасы. Ол ойын презентациялар, тренингтер, диолог т.б. тұрғысында өтіуі мүмкін. Бірақ оған қойылатын талаптар бар: 1) ойынның өту орыны; 2) ұзақтық мерзімі; 3) өзіндік кеңістік – уақыттық өрісі; 4) сокральдық сияқты талаптар.

5) Бірақ бұл процесс бүкіл дәріс уақытын алмауы керек [6,24с].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Нысанбаев Ә. Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтар әлемі. – Алматы: Қ.Р. БҒМ ҒҚ Философия және саясаттану институты, 2011. – 271 б.

2. Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным: әлеуметтік мәдени негіздер. – Монография. - Алматы: Қ.Р. БҒМ ҒҚ Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 292 б.259

3. Молдабеков Ж.Ж. Интеллектуальная нация: Стратегический курс и культурно-национальные факторы становления: Монография. – Алматы. Қазақ университеті 2015.-430с. Саттарова Ф.Ф. Мусина А.О. Білім беру философиясы – әлеуметтік- рухани қажеттілік, іс-әрекет: Оқу құралы. – Қарағанды: ЖШС «САНАТ-Полиграфия», 2011.-141 б.

4. Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. Введение в философию образования. – М.: Издательская корпорация «Логос», 2000. – С.3.

5. Мадалиева Ж.Қ. Қазіргі заманғы білім беру философиясы: мақсаттары, міндеттері, функциялары. – Алматы. 2024.

6. Хейзенга Й. Homo Ludens. Опыт определения игрового элемента. М: Прогресс – Академия, 1992.

Саттарова Фарида Фаттаховна
Акдемия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ НАЦИЯ И ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматривается значение интеллектуальной нации и философии образования в учебном процессе. Определяется понятие интеллектуальной нации и ее содержание. Рассматриваются содержание и значение философии образования. Определяются функции философии в проблемах повышения качества образования.

Ключевые слова: Интеллектуальная нация, компетентность, национальное образование, национальное знание. гуманизация, интеллектуальная игра.

Sattarova Farida Fattakhovna
Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

INTELLECTUAL NATION AND PHILOSOPHY OF EDUCATION

The article examines the importance of an intellectual nation and philosophy of education in the educational process. The concept of an intellectual nation and its content are defined. The content and importance of philosophy of education are considered. The functions of philosophy in problems of improving the quality of education are defined.

Key words: Intellectual nation, competence, national education, national knowledge, humanization, intellectual game.

List of sources used:

1. Nysanbaev A. Tauelsiz Kazakhstan kundylyktar alemi. – Almaty: K.R. BҒM ҒҚ Philosophy zhane sayasattan institutes, 2011. – 271 b.

2. Sarіқyzy A. Humanist dүnietanym: aleumettik mədeni negizder. – Monograph. - Almaty: K.R. BҒM ҒҚ Philosophy, sayasattanu zane dintana institutes, 2013. – 292 b.259

3. Moldabekov Zh.Zh. Intellectual nation: Strategic course and cultural-national factors of formation: Monograph. - Almaty. Kazakh universities 2015.-430s. Sattarova F.F. Musina A.O. I take philosophies – aleumettik-ruhani kazhettilik, is-areket: Oh, kuraly. – Karaganda: Housing Society “SANAT-Poligraphy”, 2011.-141 b.

4. Gusinsky E. N., Turchaninova Yu. I. Introduction to the philosophy of education. – M.: Publishing Corporation “Logos”, 2000. – P.3.

5. Madalieva Zh.K. In Kazakhstan we take philosophies: maksattars, mindettes, functions. - Almaty. 2024.

6. Huizenga J. Homo Ludens. An experiment in defining a game element. Moscow: Progress – Academy, 1992.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бектурганова Бакытжамал Иркеновна, доктор философских наук, профессор кафедры ООД академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Касенов Еламан Балтаевич, кандидат исторических наук, доцент кафедры ООД академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Саттарова Фарида Фаттаховна, кандидат философских наук, профессор, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Бектұрғанова Бақытжамал Иркенқызы, философия ғылымдарының докторы, «Bolashaq» академиясының оқу-әдістемелік жұмысы кафедрасының профессоры, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Қасенов Еламан Балтайұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, «Bolashaq» академиясының оқу-әдістемелік жұмысы кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Саттарова Фарида Фаттаховна, философия ғылымдарының қандидаты, профессор Академия «Bolashaq», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bekturganova Bakytzhamal Irkenovna, Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Educational and Methodological Work of the Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kassenov Elaman Baltaevich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Educational and Methodological Work of the Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

Sattarova Farida Fattakhovna, candidate of Philosophy, Professor, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

УДК 620.9+622.678.53
МНРТИ 44.01

Таранов Александр Викторович
energy_kstu@mail.ru
Лукин Дмитрий Аркадиевич
mitya.lukin.02@mail.ru
Факультет энергетики, автоматизации и телекоммуникаций, Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Караганда, Республика Казахстан

ПНЕВМОЛИФТЫ. ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ, ИХ ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРИМЕНЕНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЕ

Пневматические лифты представляют собой подъемные устройства, работающие за счет давления воздуха. В статье рассматриваются основные принципы их функционирования, в том числе создание избыточного давления для перемещения кабины. Описаны ключевые преимущества пневматических лифтов, такие как энергоэффективность, компактность, простота монтажа и минимальное техническое обслуживание. Особое внимание уделено их применению в современной инфраструктуре: в жилых и коммерческих зданиях, на объектах с ограниченным пространством, а также в условиях, когда установка традиционных подъемных механизмов затруднена. Приведены примеры реальных решений и перспективы дальнейшего развития технологии.

Ключевые слова: пневмолифты, лифтовые системы, энергоэффективность.

Введение

Лифты стали неотъемлемой частью современной городской среды, обеспечивая удобное и безопасное вертикальное перемещение людей и грузов. За последние десятилетия технологии лифтовых систем значительно эволюционировали, предлагая решения для зданий различной этажности, назначения и конструктивных особенностей. От классических электрических лифтов до инновационных пневматических подъемников — каждый тип лифта обладает своими преимуществами и сферой применения.

Современные технологии стремительно меняют облик городской инфраструктуры, делая ее более удобной, энергоэффективной и безопасной. В данном контексте пневмолифты становятся перспективной альтернативой традиционным технологиям, предлагая новые возможности для современных зданий. Сегодня пневмолифты находят применение в коммерческих и промышленных зданиях. Они становятся востребованным решением в малоэтажном строительстве и модернизации зданий.

Научная новизна пневматических лифтов заключается в использовании давления воздуха для перемещения кабины, что исключает необходимость тросов, противовесов, сложных механических узлов и машинного помещения. Это решает проблему установки лифтов в зданиях с ограниченным пространством, где монтаж традиционных лифтов невозможен без серьезных конструктивных изменений. Пневмолифты отличаются высокой энергоэффективностью, так как потребляют электроэнергию только на подъем, а спуск осуществляется за счет естественного выравнивания давления, что снижает эксплуатационные расходы. Их конструкция требует минимального обслуживания, исключая износ тросов, масла и других дорогостоящих компонентов. Кроме того, такие лифты обеспечивают повышенный уровень безопасности: при отключении питания кабина автоматически и плавно опускается вниз, предотвращая риск внезапного падения или застревания. Благодаря компактности, низкому уровню шума и возможности интеграции в системы «умных зданий», пневматические лифты становятся перспективным решением для модернизации городской и жилой инфраструктуры, обеспечивая комфорт и надежность при минимальных затратах.

Обзор существующих лифтовых систем

В настоящем обзоре рассмотрены основные типы существующих лифтовых систем, их конструктивные особенности и области применения. Особое внимание уделяется анализу патентной документации, позволяющей оценить уровень инновационного развития в данной области. Исследование включает изучение научных публикаций, нормативных документов и патентов.

На сегодняшний день наиболее распространены следующие виды лифтового оборудования:

1. В трудах В.В. Васильева, А.М. Боброва и Л.С. Каганова детально рассмотрены конструктивные и эксплуатационные особенности гидравлических лифтов [1,2]. В таких системах движение кабины обеспечивается за счет гидравлического цилиндра, в который под давлением подается масло. Гидравлические лифты популярны в малоэтажных зданиях (до 5-6 этажей), так как они не требуют высокой шахты и работают плавно. Однако их недостатком является сравнительно высокая энергозатратность и необходимость регулярного обслуживания гидравлической системы.

2. Электрические (тросовые) лифты. Такой вид лифтового оборудования подробно рассмотрен в статье В.В. Васильева и А.М. Боброва [3]. Это наиболее привычный и широко распространенный тип лифтов. Кабина поднимается и опускается с помощью стальных тросов, которые наматываются на шкив, приводимый в движение электродвигателем. Такие лифты могут обслуживать здания разной этажности, от небольших многоквартирных домов до небоскребов. Однако они требуют значительного пространства для размещения шахты, машинного помещения и системы противовесов.

3. В исследовании Марка С. Мелвилла подробно рассматривается конструкция и принципы функционирования винтовых (шнековых) лифтов [4]. В таких системах подъем и спуск кабины осуществляется за счет вращения массивного винта (шнека), к которому она жестко закреплена. Движение происходит благодаря электродвигателю, который приводит в действие резьбовой механизм. Преимущества винтовых лифтов заключаются в компактности (не требуют шахты); высокая безопасность (в случае отключения электричества кабина остается на месте). Имеются также недостатки: ограниченная скорость движения (не более 0,15 м/с) и высокая стоимость.

4. По вакуумным лифтам проведены исследования и подробно описаны в работах и статьях Смита Дж. и Брауна А., Джонсона С. [5,6]. Это наиболее современный тип лифтов, использующий разницу давления воздуха для перемещения кабины. Вакуумный насос создает разрежение, поднимая кабину вверх, а при снижении давления она опускается вниз. Они не требуют ни тросов, ни гидравлических систем, ни машинных помещений, что делает их компактными и энергоэффективными. Кроме того, вакуумные лифты обладают высокой безопасностью, так как в случае отключения энергии кабина плавно опускается вниз за счет постепенного выравнивания давления.

5. Магнитные (линейные) лифты описываются в изданиях Дэвида Г. Элджера и Вернера О. Шнайдера [7,8,9]. Современные лифты, работающие на магнитной левитации (Maglev), исключают необходимость использования тросов. Они работают по принципу электромагнитной индукции: магнитные рельсы создают магнитное поле, заставляющее кабину двигаться. Преимущества такого типа лифтовой системы:

- высокая скорость (более 10 м/с);
- возможность движения не только вверх и вниз, но и вбок;
- минимальный износ деталей благодаря бесконтактной системе.

Недостатками являются высокая стоимость внедрения и сложная система управления. Применяются лифты на магнитной подвеске в высотных зданиях, где требуется перемещение как вертикали, так и по горизонтали.

Предложенное решение проблемы. Материалы и методы

Анализ существующих исследований показал, что традиционные лифты, несмотря на свою надежность и распространенность, сопровождаются высокими затратами на монтаж и обслуживание, значительным потреблением электроэнергии и ограниченной адаптивностью к современным архитектурным решениям. В этой связи предлагается новый пневматический лифт, отличающийся компактностью, меньшими эксплуатационными расходами и повышенной энергоэффективностью, что открывает возможности для его применения в условиях ограниченного пространства и современных проектов. В монографии А.В. Таранова указаны основные характеристики пневмолифтов [10].

Для исследования пневматических лифтов были использованы аналитические методы, включающие сравнительный анализ традиционных лифтовых систем (тросовых, гидравлических, магнитных и т.д.) и пневматических лифтов, а также изучение технической документации, патентов и

существующих реализаций данной технологии. В качестве экспериментальной базы рассматривались реальные примеры эксплуатации пневмолифтов на коммерческих объектах. На рисунке 1 представлена модель пневмолифта.

Рисунок 1 – Экспериментальная модель пневмолифта

Предложенное решение проблемы заключается в широком внедрении пневматических лифтов как альтернативы традиционным подъемным механизмам в условиях ограниченного пространства, высокой стоимости монтажа и эксплуатации лифтового оборудования

Результаты тестирования направляющих устройств

Тестирование направляющих устройств пневмолифтов проводилось с целью определения их предельной нагрузки и устойчивости к длительной эксплуатации. Было важно выяснить, какие максимальные нагрузки могут выдерживать направляющие устройства без деформации и потери функциональности, а также как они реагируют на статические нагрузки.

Испытания позволили оценить прочность материалов, их износостойкость и способность сохранять геометрическую стабильность при длительном использовании. Полученные результаты помогут оптимизировать конструкцию направляющих устройств, повысить надежность пневмолифтов и обеспечить их безопасную эксплуатацию даже при значительных нагрузках.

По итогам проведенного тестирования направляющих устройств из полиуретана в программном комплексе «ANSYS» построены графики зависимости механического напряжения от величины прилагаемой нагрузки на рабочую поверхность устройства (рисунок 2).

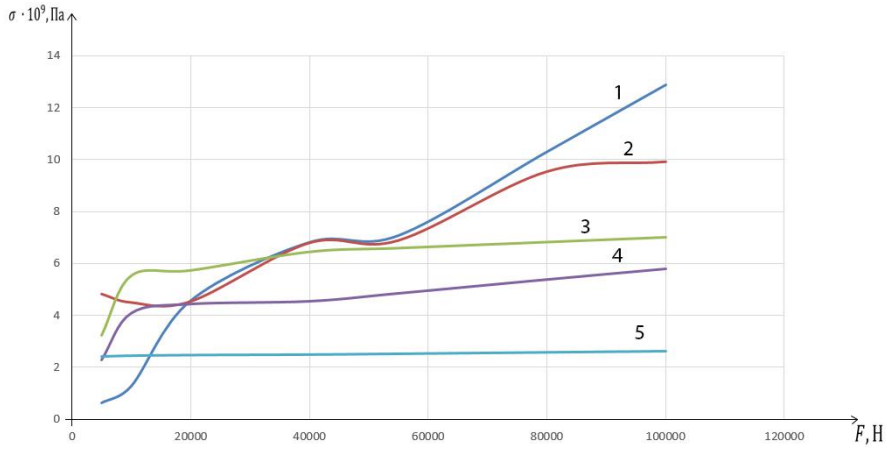

Рисунок 2 – Графики зависимости механического напряжения от нагрузки для направляющих устройств различных диаметров: 1 – d = 40 мм; 2 – d = 50 мм; 3 – d = 60 мм; 4 – d = 70 мм; 5 – d = 80 мм

Графики, иллюстрирующие связь между механическим напряжением и приложенной нагрузкой, показывают, что на начальном этапе до достижения предела упругости материала эта связь является пропорциональной. По мере увеличения нагрузки механическое напряжение достигает своего

предельного значения, после чего в материале начинают проявляться необратимые изменения. Когда нагрузка достигает 80000 Н, видно, что направляющие устройства начинают проявлять признаки разрушения и деформации. Это особенно заметно на первом графике, где наблюдаются резкие изменения в кривой, указывающие на то, что механическое напряжение превращается в необратимые деформации, что сигнализирует о начале разрушительных процессов в материале. Эти изменения могут быть связаны с превышением предельной прочности материала, когда он уже не способен воспринимать дальнейшую нагрузку без ухудшения своих характеристик. На графике это проявляется в резком увеличении механического напряжения при величине нагрузки, превышающей 80000 Н.

При увеличении нагрузки на направляющее устройство значения механического напряжения изменялось в относительно небольшом диапазоне, что демонстрирует стабильность его работы под воздействием внешних сил. Это обусловлено высокой эластичностью и прочностью материала, его способностью эффективно распределять нагрузку и предотвращать возникновение критических концентраций напряжений.

Выводы

Анализ показал, что пневмолифты требуют минимального технического обслуживания, обладают высокой безопасностью и обеспечивают плавное и бесшумное движение. Их применение особенно актуально в жилых и коммерческих объектах, где важно сочетание удобства, надежности и эстетической привлекательности.

Пневматические лифты востребованы в тех сферах, где традиционные лифтовые системы либо экономически нецелесообразны, либо технически сложны в установке. Основными потребителями данной технологии являются частные домовладельцы, владельцы малых коммерческих помещений, где требуется компактное и выгодное решение для вертикального перемещения.

Для повышения эффективности работы оборудования и расширения его применения необходимо:

- увеличить грузоподъемность, разрабатывая новые модели с усиленной конструкцией;
- оптимизировать систему управления давлением для повышения плавности хода и снижения шума;
- разработать модульные конструкции, позволяющие адаптировать лифт к различным архитектурным особенностям зданий;
- интегрировать интеллектуальные системы управления, позволяющие автоматически регулировать энергопотребление и проводить удаленную диагностику неисправностей;
- использовать новые материалы, повышающие долговечность конструкции и обеспечивающие лучшую герметичность.

Таким образом, дальнейшее совершенствование пневмолифтов позволит расширить их сферу применения, повысить надежность и сделать технологию более доступной для массового использования.

Использование пневмолифтов открывает новые перспективы для создания энергоэффективных зданий и повышения доступности вертикального транспорта. Дальнейшие исследования направлены на совершенствование конструкции, увеличение грузоподъемности и повышение долговечности направляющих устройств, что позволит расширить сферу применения данной технологии.

Список использованной литературы:

1. В.В. Васильев, А.М. Бобров. Гидравлические лифты: проектирование, монтаж, обслуживание. - 2018. - 416 с.

2.Л.С. Каганов. Гидравлические лифты: теория, расчет, конструирование. - 2015. - 384 с.

3. В.В. Васильев, А.М. Бобров. Электрические лифты: проектирование, монтаж, эксплуатация. - 2019. - 448 с.

4. Марк С. Мелвилл. Elevator Code Calculations: A Practical Guide to ASME A17.1 (2-е издание). - 2014. - 256 с.

5. Смит Дж. Энергоэффективные лифты: всеобъемлющий обзор. Журнал "Устойчивые здания". - 2018. 5 (2). -112-125 с.

6. Браун А., & Джонсон С. Пневматические лифты: достижения в области энергосберегающих технологий. Инженерия для устойчивого развития. - 2019. 8(4), 345-359 с.

7. National Elevator Industry Educational Program: Elevator Maintenance (2-е издание). Национальной ассоциации лифтовой промышленности. - 2014. - 432 с.

8. Дэвид Г. Элджер .Elevator Technology (4-е издание). - 2015. - 1024 с.

9. Вернер О. Шнайдер. Handbook of Elevator Technology (3-е издание). - 2016. - 1200 с.
10. А.В. Таранов. Исследование и выбор параметров направляющих устройств скипов шахтных и карьерных пневмоподъёмных установок: Монография; Карагандинский государственный технический университет. – Караганда: Изд-во КарГТУ. - 2017. – 125 с.

РЕЗЮМЕ /RESUME

Таранов Александр Викторович
Лукин Дмитрий Аркадиевич
Абылқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПНЕВМОЛИФТТЕР. ЖҰМЫС ІСТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ, ОЛАРДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ИНФРАҚҰРЫЛЫМДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Пневматикалық лифттер-бұл ауа қысымымен жұмыс істейтін көтергіш құрылғылар. Мақалада олардың жұмыс істеуінің негізгі принциптері, соның ішінде кабинаны жылжыту үшін артық қысым жасау қарастырылады. Пневматикалық лифттердің энергия тиімділігі ,актамдылық, орнатудың қарапайымдылығы және минималды техникалық қызмет көрсету сияқты негізгі артықшылықтары сипатталған. Оларды заманауи инфрақұрылымда қолдануға ерекше назар аударылады: тұрғын және коммерциялық ғимараттарда, кеңістігі шектеулі объектілерде, сондай-ақ дәстүрлі көтеру механизмдерін орнату қиын болған жағдайда. Нақты шешімдердің мысалдары және технологияны одан әрі дамыту перспективалары келтірілген.

Тірек сөздер: пневмолифттер, лифт жүйелері, энергия тиімділігі.

Taranov Alexander
Lukin Dmitriy
Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

PNEUMATIC LIFTS. BASIC PRINCIPLES OF OPERATION, THEIR ADVANTAGES AND APPLICATION IN MODERN INFRASTRUCTURE

Pneumatic elevators are lifting devices powered by air pressure. The article discusses the basic principles of their operation, including the creation of excess pressure to move the cabin. The key advantages of pneumatic elevators, such as energy efficiency, compactness, ease of installation and minimal maintenance, are described. Special attention is paid to their use in modern infrastructure: in residential and commercial buildings, in facilities with limited space, as well as in conditions where the installation of traditional lifting mechanisms is difficult. Examples of real solutions and prospects for further development of the technology are given.

Keywords: pneumatic lifts, elevator systems, energy efficiency.

List of references:

1. V.V. Vasiliev, A.M. Bobrov. Hydraulic elevators: design, installation, maintenance. - 2018. – P.416.
2. L.S. Kaganov. Hydraulic elevators: theory, calculation, design. - 2015. - P. 384.
3. V.V. Vasiliev, A.M. Bobrov. Electric elevators: design, installation, operation. - 2019. - P. 448.
4. Mark S. Melville. Elevator Code Calculations: A Practical Guide to ASME A17.1 (2-nd edition). - 2014. - P.256.
5. Smith J. Energy efficient elevators: a comprehensive overview. Sustainable Buildings Magazine. - 2018. 5(2). - P.112-125.
6. Brown A., & Johnson S. Pneumatic elevators: achievements in the field of energy-saving technologies. Engineering for sustainable development. - 2019. 8(4). - P.345-359.
7. National Elevator Industry Educational Program: Elevator Maintenance (2nd edition). National Association of the Elevator Industry. - 2014. - P. 432.
8. David G. Alger.Elevator Technology (4th edition). - 2015. - 1024 p.
9. Werner O. Schneider. Handbook of Elevator Technology (3-rd edition). - 2016. - P. 1200.
10. A.V. Taranov. Research and selection of parameters of guiding devices of skips of mine and open-pit pneumatic lifting installations: Monograph; Karaganda State Technical University. – Karaganda: Publishing house of KarGTU. - 2017. – P. 125.

ӘОК 004.8.032.26
MRNTI 28.23.37

Шащанова Майра Балиқызы
mairabali@mail.ru
«Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ахметова Сандугаш Советқызы
ada.baks@mail.ru
Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ЖӘНЕ НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕР

Мақалада жасанды интеллектке қатысты негізгі анықтамалар мен ұғымдар, сондай-ақ оның пайда болуы мен тарихи даму кезеңдері қарастырылады. Нейрон және нейрондық желілер ұғымдары ашылып, олардың мүмкіндіктері мен қолдану салалары сипатталады. Ерекше назар терең оқыту кезеңдеріне аударылған — бұл компьютерлік көру мен табиғи тілді өңдеу сияқты салаларда серпіліс жасаған машиналық оқытудың ішкі саласы болып табылады. Жасанды интеллекттің жауапты әрі қауіпсіз дамуын қамтамасыз ету мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, жасанды интеллектті пайдаланудың жалпы принциптері мен оны академиялық ортада қолданудың ерекшеліктері баяндалады. Білім беру саласын қоса алғанда, ЖИ-дің практикалық қолдану мысалдары келтірілген.

Тірек сөздер: жасанды интеллект, нейрон, нейрондық желілер, машиналық оқыту, терең оқыту, ЖИ қауіпсіздігі, ЖИ принциптері, академиялық қызмет.

Жасанды интеллект: XXI ғасырдағы технология революциясы. Жасанды интеллект (ЖИ) – бұл жай ғана сөз емес, бұл біздің әлеміміздің түбегейлі өзгеруі. Күнделікті тапсырмаларды автоматтандырудан бастап, шығармашылыққа қабілетті күрделі жүйелерді құруға дейін ЖИ өмірдің барлық салаларына енеді.

Жасанды интеллект дегеніміз не? Жасанды интеллект - әдетте адам интеллектін қажет ететін тапсырмаларды орындауға қабілетті жүйелерді құрумен айналысатын информатика саласы. ЖИ проблемаларды шешуге, тәжірибеден үйренуге, жаңа жағдайларға бейімделуге және белгісіздік жағдайында шешім қабылдауға қабілетті бағдарламалар мен механизмдерді құруға ұмтылады [1].

ЖИ-ның пайда болуы мен эволюциясы: алғашқы идеялардан қазіргі заманғы әзірлемелерге дейін. Жасанды интеллекттің тарихы ойлау машиналарын жасау туралы армандаудан басталды. Алғашқы тұжырымдамалар XX ғасырдың ортасында, ғалымдар математика мен нейрофизиологиядағы жетістіктерден шабыттанып, адам миының модельдерін жасауға тырысқан кезде пайда болды. Алан Тьюринг жасанды интеллектті анықтауға арналған алғашқы сынақты жасағаны үшін құрметке ие. Бұл алғашқы талпыныстар толыққанды жасанды интеллектке әкелмесе де, болашақ зерттеулер мен жаңалықтардың негізін қалады.

1950 жылдар: ЖИ-ның алғашқы тұжырымдамалары. 1960 жылдар - Сараптамалық жүйелерді дамыту. 1980- ЖИ дағдарысы. 2000-шы жылдар - Жасанды интеллекттің жандануы. 2000-2010 жж.: Машиналық оқыту дәуірі. 2010 жылдар – қазіргі уақытқа дейін: Гүлдену. Тереңдетіп оқыту және нейрондық желілер.

Жасанды интеллекттің дамуындағы негізгі технологиялық кезеңдер:

1. Сараптамалық жүйелер. ЖИ құрудың алғашқы әрекеттері
2. Машиналық оқыту. Деректер бойынша оқыту
3. Нейрондық желілер. Миға еліктеу
4. Тереңдетіп оқыту. Үлкен деректер бойынша өз бетінше оқыту.

Жасанды интеллекттің дамуы бірқатар негізгі технологиялық жетістіктермен ерекшеленді. Жоғары мамандандырылған есептерді шешуге қабілетті алғашқы сараптамалық жүйелерді құрудан бастап, компьютерлерге деректерден өз бетінше үйренуге мүмкіндік беретін машиналық оқыту алгоритмдерін әзірлеуге дейін. Адам миының құрылымын имитациялайтын нейрондық желілердің пайда болуы маңызды кезең болды. Бүгінгі таңда есептеу қуаты мен үлкен деректердің дамуының арқасында ЖИ әртүрлі салаларда жаңа мүмкіндіктерді ашатын нағыз бумды бастан кешіруде [1].

Нейрондық желілер дегеніміз не және олар қалай жұмыс істейді?

Нейрондық желілер – бұл адам миының құрылымынан туындаған математикалық модельдер. Олар ақпаратты өңдейтін және тасымалдайтын нейрондар деп аталатын көптеген өзара байланысқан түйіндерден тұрады. Нейрондық желіні оқыту нейрондар арасындағы байланыстарды желі тапсырманы дұрыс орындай алатындай етіп орнатудан тұрады. Нейрондық желілер үлгілерді танудан бастап қаржы нарықтарын болжауға дейінгі кең ауқымды міндеттерді шешу үшін қолданылады.

1. Нейрондар. Желінің негізгі элементтері
2. Байланыстар. Нейрондар арасындағы ақпаратты тасымалдау
3. Оқыту. Мәселелерді шешу үшін байланыстарды орнату

Нейрон дендриттерден (олар арқылы басқа нейрондардан сигналдар қабылданады), нейронның денесінен (олар бүкіл жасушаның тіршілік әрекетін қамтамасыз етеді) және аксоннан (бұл ұзын жіпшеден, нейрон ол арқылы сигналдарды басқа нейрондарға бере алады) тұрады. . Аксон басқа нейрондардың дендриттерімен арнайы түзілімдер – сигнал күшіне әсер ететін синапстар арқылы байланысады. Осылайша, синапстарды нейронның кірістері деп санауға болады. Мұндай синапсты есте сақтау мен мінез-құлықтың мүмкін механизмдерінің негізі ретінде Д.Хебб теориялық тұрғыдан 1949 жылы, яғни кибернетика дүниеге келгеннен кейінгі алғашқы жылдары сипаттаған.

Нейронның бір уақытта бірнеше басқа нейрондардан алған сигналдары жинақталады. Егер жалпы сигналдың күші белгілі бір шекті мәннен асып кетсе (сигналдың ұзақтығы да маңызды), онда нейрон қозып, өзінің импульсін тудырады және оны аксон бойымен өткізеді.[1]

Машиналық оқыту – компьютерлерге нақты бағдарламалаусыз деректерден үйренуге мүмкіндік беретін әдістерді зерттейтін ЖИ саласы. Машиналық оқытудың көптеген әртүрлі алгоритмдері бар, олардың әрқайсысы белгілі бір есептер класын шешуге жарамды. Терең оқыту – деректерден күрделі үлгілерді алу үшін көбірек қабаттары бар нейрондық желілерді пайдаланатын машиналық оқытудың ішкі жиыны. Тереңдетіп оқыту компьютерлік көру және табиғи тілді өңдеу сияқты салаларда төңкеріс жасады. Машиналық оқыту және тереңдетіп оқыту принциптері:

1. Деректерді жинау. Оқыту үшін деректерді дайындау
2. Модельді таңдау. Ең қолайлы алгоритмді анықтау
3. Модельді оқыту. Деректер бойынша үлгі параметрлерін орнату
4. Модельді бағалау. Модельдің дәлдігі мен тиімділігін тексеру

Қазіргі әлемде жасанды интеллектті практикалық қолдану салалары. Жасанды интеллект қазіргі өмірдің көптеген салаларында қолданылуда. Медицинада ЖИ ауруларды диагностикалауға және жаңа дәрі-дәрмектерді жасауға көмектеседі. Қаржыда жасанды интеллект қолданылады үшін болжамдау, басқарманың тәуекелдермен және анықтаулар алаяқтық операциялар. Көлікте жасанды интеллект жүргізушісіз көліктердің негізінде жатыр. Өнеркәсіпте ЖИ өндірістік процестерді автоматтандырады және тиімділікті арттырады. Тізімді шексіз жалғастыруға болады және жыл сайын ЖИ көбірек жаңа салаларға енуде.

1. Медицина. Диагностика, дәрілік заттарды әзірлеу
2. Қаржы. Алаяқтықты анықтау, тәуекелдерді басқару
3. Көлік. Жүргізушісіз автомобильдер
4. Өнеркәсіп. Процестерді автоматтандыру, тиімділікті арттыру
5. Бизнес. Дербестендіру, сұранысты болжау
6. Ғылым. Деректерді талдау, құбылыстарды модельдеу

Әртүрлі салалардағы нейрондық желілер: медицина, бизнес, ғылым. Медицинада нейрондық желілер қатерлі ісік ауруын ерте кезеңде анықтауға, медициналық кескіндерді талдауға және емдеудің тиімділігін болжауға көмектеседі. Бизнесте нейрондық желілер маркетингтік науқандарды жекелендіру, сұранысты болжау және логистиканы оңтайландыру үшін қолданылады. Ғылымда нейрондық желілер күрделі деректерді талдауға, табиғат құбылыстарын модельдеуге және жаңа материалдарды әзірлеуге көмектеседі. Нейрондық желілерді қолдану мүмкіндіктері шексіз дерлік.

Жасанды интеллектті дамытудың этикалық сын-қатерлері мен тәуекелдері.

Жасанды интеллекттің дамуы өзімен бірге орасан зор мүмкіндіктерді ғана емес, сонымен бірге елеулі этикалық қиындықтарды да алып келеді. Деректердің құпиялылығы, алгоритмдердің біржақтылығы, жұмыс орындарын автоматтандыру және ықтимал ЖИ теріс пайдалану мәселелері мұқият назар аударуды және талқылауды қажет етеді. Жасанды интеллекттің жауапты және қауіпсіз дамуын қамтамасыз ету үшін нақты этикалық принциптер мен нормативтік-құқықтық базаны әзірлеу қажет.[1]

1. Құпиялылық. Дербес деректерді қорғау

2. Біржақтылық. Кемсітушілікке жол бермеу
3. Автоматтандыр. Қызметкерлердің біліктілігін арттыру
4. Теріс пайдалану. Жасанды интеллектті зиян үшін пайдаланудың алдын алу

Жасанды интеллектті пайдаланудың жалпы принциптері.

ЖИ қолдану талап етеді белгілі бір қағидаттар мен ережелерді сақтау. Зерттеуде қандай ЖИ құралдары қолданылғанын және олардың нәтижелерге қалай әсер еткенін нақты көрсету маңызды. Жасанды интеллект арқылы алынған нәтижелерді сыни тұрғыдан бағалау керек және оларға соқыр түрде сенбеу керек. Плагиаттан аулақ болу керек және жасанды интеллектті шығармашылық процесті алмастыру үшін емес, тек жұмыс тиімділігін арттыру үшін пайдалану керек.

1. Ашықтық. Пайдаланылатын құралдарды көрсету
2. Сыни бағалау. Жасанды интеллектке соқыр сенуге болмайды
3. Тиімділікті арттыру үшін ЖИ пайдалану. Плагиаттан аулақ болу

Министрлік инновациялық бағдарламаны іске қосты AI-Sana, жасанды интеллект саласындағы адами капиталды дамытуға бағытталған. Барлығына жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарына міндеттеді өту барлық контингентке таңдау бойынша базалық ЖИ курстары (Huawei, Coursera, AstanaHub) 0-кезеңнен өту үшін «ЖИ базалық дағдыларын» инновациялық бағдарлама бойынша AI-Sana. Бұл бағдарлама университеттерге білім беру жүйесінен зерттеу тәсіліне көшуге көмектесу арқылы студенттер мен оқытушылардың ой-өрісін өзгертуге бағытталған. «AI-Sana" болашақ дамудың стратегиялық құралына, инновациялар мен кәсіпкерліктің трамплиніне, сондай-ақ білім берудің идеологиялық негізіне айналады." стартап-студенттік кезден бастап ұлттар.[2]

Бойынша нұсқаулық пайдалануда академиялық қызметтегі жасанды интеллект: [3]

1. Жалпы ережелер
2. ЖИ пәндік салалары 2-тарау.
3. ЖИ-агенттерді пайдалану
4. Оқу үдерісінде жасанды интеллектті қолданудың этикалық аспектілері
5. Дайындық бойынша ұсынымдар
6. ЖЖОКБҰ-да ЖИ қолдана отырып пәндерді оқытудың қағидаттары мен әдістемесі
7. Бейінді емес бағыттарға арналған «ЖИ негіздері" пәні 7-тарау.
8. Оқу үрдісінде ЖИ қолдану бойынша іс-шаралар бағдарламалары

Жасанды интеллектті академиялық қызметте пайдалану принциптері [4]

1.Реттеу болған жағдайда ғана пайдаланудың жарамдылығы
2.Адамға бағыттылық
3.Миссияға, мақсаттарға және міндеттерге сәйкестік
4. Ақпараттандыру және тарту
5. Құзыреттерді дамыту
6. Пайдалану әдебі
7. Деректердің құпиялылығы және қорғалуы
8. Құзыреттілік
9. Экологиялық тазалық
10.Есептілік және жауапкершілік

Жасанды интеллектті академиялық қызметте пайдалану ережелері[4]

1.Орындауды тапсыру, бірақ ойлауды емес
2. Оқыту құралдарының қолжетімділігі
3.Расталған өзектілік пен сенімділік
4. Хабардар болу және шарттарды сипаттау
5. Әдістемелік әртүрлілікті қамтамасыз ету
6.Автоматтандыру және өкілдік ету шектері
7. Пайдалану нәтижесі үшін жауапкершілік
8. Пайдаланудың ашықтығы
9. Топтық жұмыста қолдану
10. Академиялық менеджментте қолдану

Жасанды интеллектті білім беру үдерісінде қолдану.

ЖИ оқытуды жекелендіруге, күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруға және студенттердің белсенділігін арттыруға жаңа мүмкіндіктер ашады. ЖИ әр студентке жеке тапсырмалар мен материалдарды ұсынатын бейімделген оқыту жүйелерін құру үшін пайдаланылуы мүмкін. ЖИ тапсырмаларды тексеруді және кері байланыс беруді автоматтандыруы мүмкін байланыстар,

сабақтарға дайындық: презентациялар, мәтіндер, тесттер құру. Сондай-ақ ЖИ оқытуды қызықтырақ және тартымды ету үшін интерактивті оқыту ойындары мен симуляцияларын жасау үшін пайдаланылуы мүмкін.

1. Дербестендіру. Жеке тапсырмалар мен материалдар
2. Автоматтандыру. Тапсырмаларды тексеру және кері байланыс
3. Қатысу. Интерактивті ойындар мен симуляциялар

ЖИ технологияларын дамыту перспективалары[1]

1. Дамыту нейрондық желілер. Күтілуде одан әрі неғұрлым күрделі архитектурасы бар нейрондық желілерді дамыту және қабілеттілікпен өңдеу неғұрлым күрделі міндеттер.

2. Қолдану салаларын кеңейту. ЖИ болады қолданылуы жаңа салаларда, мысалы, ғылыми зерттеулерде, денсаулық сақтау саласында және білім беру.

3. Жасанды жалпы интеллектті құру. Болашақта адамға қолжетімді кез келген тапсырманы орындауға қабілетті жасанды жалпы интеллектті жасауға болады.

4. Адам мен жасанды интеллекттің өзара әрекеттесуі. Дамудың маңызды бағыты адам мен жасанды интеллекттің үйлесімді өзара әрекеттесуі болып табылады, мұнда екеуі де бірін-бірі толықтырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://chatgpt.com/c/67b4b967-7f04-800f-82df-f8e8a81f7030
2. Протокол ОВПО 140200218170630
3. Қазақстан Республикасының жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде жасанды интеллектті қолдану бойынша жооаралық стандарт. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі. Алматы қ, 2024ж.
4. Академиялық қызметте жасанды интеллект (ЖИ) қолдану жөнендегі нұсқаулық. Астана 2023

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шащанова Майра Балиевна
Академия «Bolashaq», Қарағанда, Республика Қазақстан
Ахметова Сандугаш Советовна
НАО Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Республика Казахстан

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И НЕЙРОННЫЕ СЕТИ

В статье представлены основные определения и ключевые понятия, связанные с искусственным интеллектом, а также рассмотрены его истоки и этапы исторического развития. Раскрыты понятия нейрона и нейронных сетей, описаны их возможности и области применения. Особое внимание уделено этапам глубокого обучения — подмножества машинного обучения, которое совершило прорыв в таких областях, как компьютерное зрение и обработка естественного языка. Освещены вопросы обеспечения ответственного и безопасного развития ИИ. Приведены общие принципы использования искусственного интеллекта, а также особенности его применения в академической среде. Рассмотрены примеры практического использования ИИ, в том числе в сфере образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, нейрон, нейронные сети, машинное обучение, глубокое обучение, безопасность ИИ, принципы использования ИИ, академическая деятельность.

Shachshanova M. B.,
Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan
Ahmetova S.S.
Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND NEURAL NETWORKS

The article presents the main definitions and key concepts related to artificial intelligence, along with its origins and stages of historical development. It explores the concepts of neurons and neural networks, outlining their capabilities and areas of application. Particular attention is given to the stages of deep learning—a subset of machine learning that has driven breakthroughs in fields such as computer vision and natural language processing. The article also addresses the challenges of ensuring responsible and safe AI development. It outlines general principles for the use of artificial intelligence, with a focus on its application

in academic settings. Practical examples of AI implementation, particularly in the field of education, are also discussed.

Keywords: artificial intelligence, neuron, neural networks, machine learning, deep learning, security and AI, principles of using AI, academic activity.

List of reference:

1. https://chatgpt.com/c/67b4b967-7f04-800f-82df-f8e8a81f7030
2. OVPO protocol 140200218170630
3. Interuniversity standard on the use of artificial intelligence in higher and postgraduate education of the Republic of Kazakhstan. Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. Almaty. The year 2024.
4. Guidelines for the use of artificial intelligence (AI) in academic activities. Astana 2023.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ахметова Сандуғаш Советқызы, техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы (ada.baks@mail.ru)

Шащанова Майра Балиқызы, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы, maira1@mail.ru

Таранов Александр Викторович, техника ғылымдарының кандидаты, «Энергетикалық жүйелер» кафедрасының доценті. Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы. energy_kstu@mail.ru

Лукин Дмитрий Аркадиевич. «Энергетикалық жүйелер» кафедрасының инженері, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы. mitya.lukin.02@mail.ru

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Ахметова Сандугаш Советовна, кандидат технических наук, доцент, НАО Карагандинский технический университет имени А. Сагинова, Республика Казахстан. ada.baks@mail.ru

Шащанова Майра Балиевна, кандидат технических наук, профессор, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан, mairabali@mail.ru

Таранов Александр Викторович, к.т.н., доцент кафедры «Энергетические системы»; Факультет энергетики, автоматики и телекоммуникаций; НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», Караганда, Республика Казахстан. energy_kstu@mail.ru

Лукин Дмитрий Аркадиевич, бакалавр, инженер кафедры «Энергетические системы»; Факультет энергетики, автоматики и телекоммуникаций; НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», Караганда, Республика Казахстан. mitya.lukin.02@mail.ru

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Akhmetova Sandugash Sovetovna, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Non-Profit Joint-Stock Company Abylkas Saginov Karaganda Technical University. Republic of Kazakhstan. ada.baks@mail.ru

Shachshanova Maira Baliyevna, Candidate of Technical Sciences, Professor, Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan, maira1@mail.ru

Taranov Alexander, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Energy Systems. Non-Profit Joint-Stock Company Abylkas Saginov Karaganda Technical University. Republic of Kazakhstan. energy_kstu@mail.ru

Lukin Dmitriy. Engineer of the Department of «Energy Systems». Non-Profit Joint-Stock Company Abylkas Saginov Karaganda Technical University. Republic of Kazakhstan. mitya.lukin.02@mail.ru

ӘОЖ 547:615.32
ҒТАХР 31.23

Джалмаханбетова Роза Илемисовна
rjalmakhanbetova@gmail.com
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
Ташкенбаева Жания Қуанышқызы
tashkenbaeva24@gmail.com
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
Мукушева Гулим Кенесбековна
mukusheva1977@list.ru
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

PYRUS REGELII: ХИМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ФАРМАКОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ЭКСТРАКЦИЯСЫ ЖӘНЕ СПЕКТРЛІК ЗЕРТТЕЛУІ

Бұл зерттеу жұмысы *P.regelii* жапырақтарының фитохимиялық құрамын талдауға, олардың фармакологиялық қасиеттерін бағалауға арналған. Ол құрғақшылыққа төзімді, экологиялық жағынан бейімделгіш және биологиялық белсенді қосылыстарға бай өсімдік ретінде ерекшеленеді. Жұмыста фитохимиялық қосылыстардың табиғаты мен биологиялық белсенділігіне қатысты отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерге шолу жасалды. Зерттеулер нәтижесінде *P.regelii* жапырақтарынан экстракция әдісі арқылы биологиялық белсенді қосылыстар сығындысы алынды. Алынған сығындының химиялық құрамын анықтау мақсатында ИҚ-спектроскопиялық талдау жүргізілді. ИҚ-спектрінде O–H, C=O, және C–O байланыстарына сәйкес келетін негізгі сіңіру жолақтары тіркелді, бұл жапырақ сығындысында фенолды қосылыстар мен флавоноидтардың болуын көрсетеді. Әсіресе 3500–3300 $см^{-1}$ аралығындағы кең жолақтар полифенолды құрылымдардың болуына дәлел бола алады. Осы нәтижелер *P. regelii* жапырақтарында антиоксиданттық және фармакологиялық белсенділікке ие болуы мүмкін табиғи қосылыстардың бар екендігін болжауға мүмкіндік береді. Бұл зерттеу болашақта аталмыш өсімдікті табиғи антиоксидант көзі ретінде қолдану мүмкіндігін қарастыруда маңызды қадам болып табылады.

Тірек сөздер: *Rosaceae, Pyrus regelii*, шикізат, экстракция, инфрақызыл спектроскопия

Кіріспе

Қазақстанның флорасы алмұрт туысына (*Pyrus* L.) жататын жабайы және мәдени өсімдіктердің алуан түрлеріне бай. Алмұрт туыстастары раушангүлділер (*Rosaceae*) тұқымдасына жатады және негізінен Солтүстік жартышардың қоңыржай белдеулерінде таралған. Қазақстанда *Pyrus* туысына жататын 10-нан астам түр белгілі, олардың ішінде жиі кездесетіндері: *Pyrus communis, Pyrus elaeagnifolia, Pyrus korshinskyi, Pyrus regelii* [1]. Түрлері жемістерінің пішіні, дәмі, химиялық құрамы мен дәрілік қасиеттеріне байланысты ерекшеленеді. Бұл түрлердің кейбірі сирек немесе жойылып бара жатқан өсімдіктер қатарына кіреді.

Жалпы алмұрт өсімдігінің әртүрлі мүшелерінде (жапырағы, жемісі, қабығы) полифенолдар, фенолды қосылыстар, флавоноидтар, тритерпеноидтар, органикалық қышқылдар, қанттар және т.б. сияқты көптеген белсенді қосылыстар бар екенін анықталған [2-8]. *In vitro, in vivo* және адамдардағы әртүрлі зерттеулерден алмұрттың емдік функцияларын диабетке қарсы, семіздік, гиперлипидемиялық, қабыну, мутагендік және канцерогендік әсерлер, ксенобиотиктерді детоксикациялау, тыныс алу және кардиопротекторлық әсерлер және теріні ағарту әсерлері деп жалпылауға болады. Алмұрт әлемдік

жеміс шаруашылығында кең таралған дақылдардың бірі болып табылғандықтан және тағамдық құндылығы мен химиялық құрамының әртүрлілігімен ерекшеленеді. Оның құрамында су, көмірсулар, тағамдық талшықтар, ақуыз және май кездеседі. Сонымен қатар, аскорбин қышқылы мен басқа да дәрумендерге мен минералдарға бай болуына байланысты алмұрт адам денсаулығы үшін маңызды жемістердің қатарына жатады. Алмұрттың сапалық көрсеткіштері мен тағамдық құндылығы құрамындағы еркін қанттар мен органикалық қышқылдар мөлшерімен анықталады. Бұл компоненттер тек дәмдік қасиеттерге ғана емес, сонымен қатар ағзада жүретін биохимиялық процестерге де әсер етеді. Фитохимиялық қосылыстардың жеміс ішінде әркелкі таралуы байқалады. Мысалы, қабық бөлігінде антоциандар, флаван-3-олдар және тритерпеноидтар жоғары концентрацияда кездессе, өзек бөлігінде негізінен хлороген қышқылы, ал жапырақтарда арбутин мен гидроксикорич қышқылы басым болады. Осыған ұқсас биологиялық белсенді қосылыстардың *P.regelii* түрінде де кездесетінін ескере отырып, бұл жұмыста аталмыш өсімдіктің жапырақтарының құрамын зерттеу мақсат етілді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде Түркістан облысы, Хантағы жотасынан жинап алынған *P.regelii* -дің кептірілген және ұсақталған жапырақтары пайдаланылды.

Экстракция әдісі. Экстракция қарапайым классикалық түрде жүргізілді. 20 г шикізатты 100 мл колбаға салып, үстінен 50 мл этил спирті қосылды. Су моншасын қолдана отырып, экстракция 2 сағат жүргізілді. Экстракция аяқталған соң, экстракт сүзіп алынды. Экстракциялау процесі 2 рет қайталанды. Біріктірілген экстракт буландырылды. Айдау мен кептіру аяқталған соң сығынды массасы өлшенді. Алынған құрғақ сығынды салмағы 1,69 г (құрғақ шикізатқа есептегенде 8,4 %).

Алынған сығындының құрамына талдау жүргізу үшін инфрақызыл спектроскопия әдісі қолданылды. ИҚ-спетроскопиялық зерттеулер IRTracer-100 спектрометрінің (Shimadzu) көмегімен орындалды. Спектрлер 4000–400 $см^{-1}$ диапазонында тіркелді.

Нәтижелер

P.regelii - Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағында, әсіресе Жетісу және Іле Алатауы бөктерлерінде кездесетін сирек жабайы өсімдік түрі. Бұл өсімдікті алғаш рет Андрей Петрович Регель (Regel, A.) сипаттап, 1873 жылы ғылыми айналымға енгізген. Сондықтан өсімдік оның құрметіне regelii деп аталған. *P.regelii* морфологиялық ерекшеліктері мен экологиялық бейімділігі жағынан өзге алмұрт түрлерінен айырмашылығы бар. Ол құрғақшылыққа төзімді, таулы және жартасты жерлерде жақсы өседі, бұл оны селекциялық жұмыстарда генетикалық ресурс ретінде пайдалануға мүмкіндік береді (1-сурет).

1-сурет. *Pyrus regelii*

Экстракция нәтижелері *P.regelii* жапырақтарынан этанолды қолданып жүргізілген классикалық экстракция нәтижесінде қою қоңыр түсті экстракт алынды.

Экстракция – өсімдік немесе басқа табиғи шикізат құрамындағы биологиялық белсенді заттарды сұйық еріткіштер көмегімен бөліп алу процесі. Бұл әдіс фармакогнозияда, фитохимияда және дәрілік заттарды зерттеу саласында кеңінен қолданылады. Экстракцияның мақсаты – күрделі органикалық қоспалардан мақсатты қосылыстарды (мысалы, флавоноидтар, фенолдар және т.б.) бөліп алып, оларды әрі қарай талдау, сипаттау немесе биологиялық белсенділігін зерттеу. Экстракция үрдісінің тиімділігі бірнеше факторларға байланысты болады: таңдалған еріткіштің табиғаты (полярлығы), температура, уақыт, шикізаттың бөлшектену дәрежесі, еріткіш пен шикізаттың қатынасы. Осы әдіс арқылы *P.regelii* жапырақтарынан сығынды бөліп алынды және оның құрамына талдау жасау мақсатында ИҚ-спектроскопиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс арқылы өсімдік шикізаты

құрамындағы негізгі функционалдық топтар айқындалып, оның фитохимиялық құрамы туралы ақпарат алынды.

Инфрақызыл спектроскопиясы – органикалық және бейорганикалық қосылыстардың молекулалық құрылымын зерттеу үшін қолданылатын аналитикалық әдіс. Бұл әдіс молекула ішіндегі ковалентті байланыстың тербелу және айналу қозғалыстарының инфрақызыл сәуле арқылы жұтылу қабілетіне негізделген. Әрбір функционалдық топ белгілі бір толқын ұзындығында (немесе жиілікте) сәуле жұтады, сондықтан ИҚ-спектрі молекула құрамындағы химиялық топтар туралы ақпарат береді. ИҚ-спектроскопиясы зерттелетін заттың функционалдық топтарын анықтауда, заттың тазалығын тексеруде, сондай-ақ құрылымдық идентификацияда кеңінен қолданылады. Бұл әдіс сапалық талдау жүргізу үшін тиімді болып табылады. Сығындының ИҚ-спектрі 2-суретте көрсетілген.

Ұсынылған сығындының ИҚ-спектрінде (2-сурет) ~3300-3500 $см^{-1}$ аймағында кең қарқынды сіңіру жолағы, сондай-ақ 3000-2800 $см^{-1}$ диапазонында орташа қарқындылық жолақтары бар. Шамамен 3400 $см^{-1}$ кең шыңы спирттер мен фенолдарға тән үлгіде гидроксил топтарының (–OH) айтарлықтай мөлшерінің болуын көрсетеді. 3000-2800 $см^{-1}$ аймағындағы орташа қарқындылықтағы жолақтар (~2920 және ~2850 $см^{-1}$ шыңдары бар) алифатты қосылыстардың метилен және метил топтарындағы C–H байланыстарының валенттік тербелістеріне сәйкес келеді.

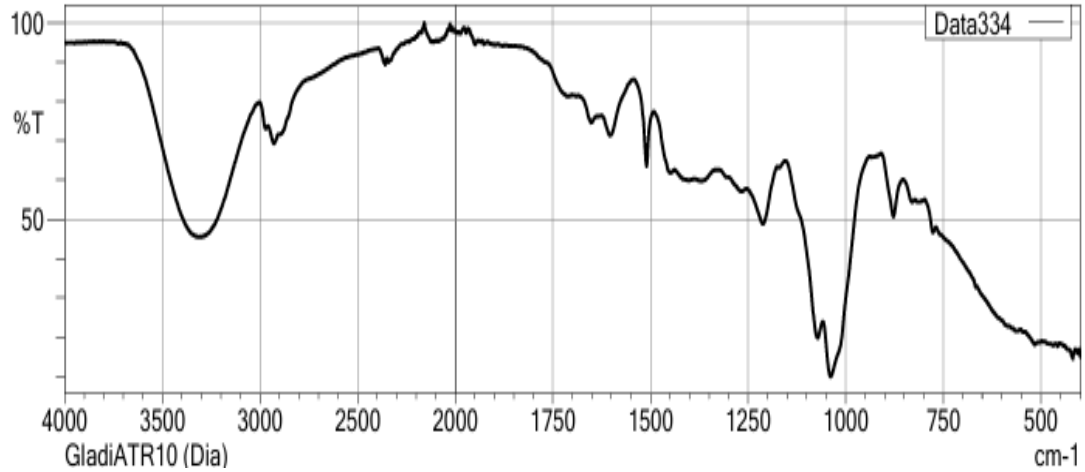

2-сурет. Сығындының ИҚ-спектрі

Сонымен қатар, сығынды спектрінде шамамен 1700 $см^{-1}$ орташа қарқындылықтағы сіңіру жолағы байқалады, оны C=O карбонил тобының валенттік тербелістеріне жатқызуға болады. Бұл шың құрамында карбонил бар қосылыстардың – кетондардың, альдегидтердің, карбон қышқылдарының немесе эфирлердің болуын көрсетеді. Сондай-ақ, хош иісті сақиналардағы C=C тербелістеріне тән 1610-1510 $см^{-1}$ аймағында жолақтар байқалады. Мұндай жолақтар сығындыда хош иісті қосылыстардың болуын көрсетеді. Сығындының ИҚ-спектрінің сіңірудің негізгі тән жолақтары және болжамды функционалды топтары 1-кестеде жинақталған.

1-кесте. ИҚ-спектріндегі сіңіру жолақтары және функционалды топтар

Жұтылу аймағы, $см^{-1}$	Функционалды топтар
3500-3300 (кең)	O-H (спирттер мен фенолдардың гидроксил топтарының валенттік созылуы)
3000–2800	C-H (CH_2 және CH_3 алкил топтарының валенттік созылуы)
~1700	C=O (карбонил топтарының валенттік созылуы: кетондар, альдегидтер, карбон қышқылдары)
1610–1510	C=C (хош иісті қосылыстардағы бензол сақинасының қаңқа тербелісі)
1200–1050	C-O (эфирлердегі, көмірсулардағы валенттік тербелістер); C–N (алифатты аминдердегі C-N валенттік созылу)
1050–1000	C-O-C (эфирлер)
800–600	C–Cl (көміртегі-хлор байланысының валенттік созылуы, құрамында галоген бар фрагменттер)

P.regelii жапырағы сығындысының ИҚ-спектроскопиялық талдауы күрделі көп компонентті құрамды көрсететін функционалдық топтардың кең ауқымын анықтады. ИҚ-спектрінің негізінде және әдеби зерттеулерді ескере отырып сығындының құрамында фенолды қосылыстардың, флавоноидтардың болуы туралы болжам жасалды. Осы нәтижелер *P.regelii* өсімдігінің химиялық құрамын әрі қарай терең зерттеуге, сондай-ақ оның фармакологиялық әлеуетін бағалауға негіз бола алады. Экстракция мен спектрлік талдау әдістерінің үйлесімі зерттелетін өсімдік құрамының сапалық ерекшеліктерін сенімді анықтауға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Бұл жұмыста *P.regelii* жапырақтарынан экстаркциялау әдісі арқылы алынған қосылыстардың химиялық табиғаты зерттеліп, олардың құрамына ИҚ-спектроскопиялық талдау жүргізілді. Спектрлік деректер нәтижесінде үлгі құрамында спирттік, фенолдық, карбонилдік және алкилді топтардың, сондай-ақ кейбір галогенді туындылардың болу мүмкіндігі анықталды. Алынған спектрлік мәлеметтер негізінде сығынды құрамында фенолды қосылыстардың, флавоноидтардың болуы туралы болжам жасалды. Сонымен қатар, алынған сығындының құрамы өсімдіктің табиғи қорғаныштық және фармакологиялық белсенділігіне ие органикалық қосылыстарға бай екенін көрсетті. Бұл мәліметтер *P.regelii* құрамындағы биологиялық белсенді заттарды одан әрі бөліп алу және фармакологиялық тұрғыда қолдану үшін негіз бола алады.

Осы зерттеу нәтижелері аталмыш өсімдік түрінің биологиялық белсенді зат көзі ретінде болашағы бар екенін көрсетеді және оны медицина мен фитопрепараттар жасау саласында қолданудың ғылыми негізін қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Pavlov N.V. Flora Kazakhstana (Vols. 1–9). Alma-Ata: Izdatel’stvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR.

2. Kolniak-Ostek J., Kłopotowska D., Rutkowski K.P., Skorupinska A., Kruczynska D.E. Bioactive Compounds and Health-Promoting Properties of Pear (*Pyrus communis* L.) Fruits // Molecules. – 2020. – Vol. 25. – P. 4444.

3. Zhou Y., Tao R., Ni J., Qian M., Teng Y. Identification of Flavonoid 3′-Hydroxylase Genes from Red Chinese Sand Pear (*Pyrus pyrifolia* Nakai) and Their Regulation of Anthocyanin Accumulation in Fruit Peel // Horticulturae. – 2024. – Vol. 10, No 6. – P. 535. https://doi.org/10.3390/horticulturae10060535

4. Simirgiotis M.J., Quispe C., Borquez J., Areche C., Sepulveda B. Fast Detection of Phenolic Compounds in Extracts of Easter Pears (*Pyrus communis*) from the Atacama Desert by Ultrahigh-Performance Liquid Chromatography and Mass Spectrometry (UHPLC-Q/Orbitrap/MS/MS) // Molecules. – 2016. – Vol. 21. – P. 92.

5. Kırca L., Kırca S., Aygün A. Organic Acid, Phenolic Compound and Antioxidant Contents of Fresh and Dried Fruits of Pear (*Pyrus communis* L.) Cultivars // Erwerbs-Obstbau. – 2022. – Vol. 65. – P. 677–691.

6. Akagić A., Oras A., Gaši F., Meland M., Drkenda P., Memić S., Spaho N., Žuljević S.O., Jerković I., Musić O. A Comparative Study of Ten Pear (*Pyrus communis* L.) Cultivars in Relation to the Content of Sugars, Organic Acids, and Polyphenol Compounds // Foods. – 2022. – Vol. 11. – P. 3031.

7. Sroka Z., Zgórka G., Zbikowska B., Sowa A., Franiczek R., Wychowaniec K., Krzyanowska B. High Antimicrobial Efficacy, Antioxidant Activity, and a Novel Approach to Phytochemical Analysis of Bioactive Polyphenols in Extracts from Leaves of *Pyrus communis* and *Pyrus pyrifolia* Collected during One Vegetative Season // Microb. Drug Resist. – 2019. – Vol. 25. – P. 582–593.

8. Lee J.W., Park H.Y., Park J. Enhanced Extraction Efficiency of Flavonoids from *Pyrus ussuriensis* Leaves with Deep Eutectic Solvents // Molecules. – 2022. – Vol. 27, No 9. – P. 2798. https://doi.org/10.3390/molecules27092798

РЕЗЮМЕ / RESUME

Джалмаханбетова Роза Илемисовна
Ташкенбаева Жания Қуанышқызы
Национальный университет им. Астана, Республика Казахстан
Мукушева Гулим Кенесбековна
Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан

PYRUS REGELII: ХИМИЧЕСКИЕ И ФАРМАКОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ, ЭКСТРАКЦИЯ И СПЕКТРАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Целью данной исследовательской работы был анализ фитохимического состава листьев *P. regelii* и оценка их фармакологических свойств. Он выделяется как засухоустойчивое, экологически адаптивное и богатое биологически активными соединениями растение. В работе проведен обзор отечественной и зарубежной научной литературы, касающейся природы и биологической активности фитохимических соединений. В результате проведенных исследований методом экстракции получен экстракт биологически активных соединений из листьев *P. regelii*. Для определения химического состава полученного экстракта был проведен ИК-спектроскопический анализ. В ИК-спектре зафиксированы основные полосы поглощения, соответствующие связям O–H, C=O и C–O, что свидетельствует о наличии в экстракте листьев фенольных соединений и флавоноидов. Широкие полосы, особенно в диапазоне 3500–3300 $см^{-1}$, могут свидетельствовать о наличии полифенольных структур. Полученные результаты свидетельствуют о наличии в листьях *P. regelii* природных соединений, которые могут обладать антиоксидантной и фармакологической активностью. Данное исследование является важным шагом на пути рассмотрения возможности использования этого растения в качестве природного источника антиоксидантов в будущем.

Ключевые слова: *Rosaceae, Pyrus regelii*, сырье, экстракция, инфракрасная спектроскопия

Dzhalmakhanbetova Roza Ilemisovna, Tashkenbaeva Zhaniya Kuanyshkyzy
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
Mukusheva Gulim Kenesbekovna
Karaganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

PYRUS REGELII: CHEMICAL AND PHARMACOLOGICAL FEATURES, EXTRACTION AND SPECTRAL STUDY

The aim of this research was to analyze the phytochemical composition of *P. regelii* leaves and evaluate their pharmacological properties. It stands out as a drought-resistant, ecologically adaptive plant rich in biologically active compounds. The paper provides a review of domestic and foreign scientific literature on the nature and biological activity of phytochemical compounds. As a result of the studies, an extract of biologically active compounds from *P. regelii* leaves was obtained by extraction. IR spectroscopic analysis was performed to determine the chemical composition of the obtained extract. The IR spectrum contains the main absorption bands corresponding to O–H, C=O and C–O bonds, indicating the presence of phenolic compounds and flavonoids in the leaf extract. Broad bands, especially in the range of 3500–3300 cm^{-1}, may indicate the presence of polyphenolic structures. The results indicate the presence of natural compounds in the leaves of *P. regelii* that may have antioxidant and pharmacological activity. This study is an important step towards considering the possibility of using this plant as a natural source of antioxidants in the future.

Keywords: *Rosaceae*, *Pyrus regelii*, raw material, extraction, infrared spectroscopy

List of used literature:

1. Pavlov N.V. Flora Kazakhstana (Vols. 1–9). Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii Nauk Kazakhskoi SSR.

2. Kolniak-Ostek J., Kłopotowska D., Rutkowski K.P., Skorupinska A., Kruczynska D.E. Bioactive Compounds and Health-Promoting Properties of Pear (*Pyrus communis* L.) Fruits // Molecules. – 2020. – Vol. 25. – P. 4444.

3. Zhou Y., Tao R., Ni J., Qian M., Teng Y. Identification of Flavonoid 3′-Hydroxylase Genes from Red Chinese Sand Pear (*Pyrus pyrifolia* Nakai) and Their Regulation of Anthocyanin Accumulation in Fruit Peel // Horticulturae. – 2024. – Vol. 10, No 6. – P. 535. https://doi.org/10.3390/horticulturae10060535

4. Simirgiotis M.J., Quispe C., Borquez J., Areche C., Sepulveda B. Fast Detection of Phenolic Compounds in Extracts of Easter Pears (*Pyrus communis*) from the Atacama Desert by Ultrahigh-Performance Liquid Chromatography and Mass Spectrometry (UHPLC-Q/Orbitrap/MS/MS) // Molecules. – 2016. – Vol. 21. – P. 92.

5. Kırca L., Kırca S., Aygün A. Organic Acid, Phenolic Compound and Antioxidant Contents of Fresh and Dried Fruits of Pear (*Pyrus communis* L.) Cultivars // Erwerbs-Obstbau. – 2022. – Vol. 65. – P. 677–691.

6. Akagić A., Oras A., Gaši F., Meland M., Drkenda P., Memić S., Spaho N., Žuljević S.O., Jerković I., Musić O. A Comparative Study of Ten Pear (*Pyrus communis* L.) Cultivars in Relation to the Content of Sugars, Organic Acids, and Polyphenol Compounds // Foods. – 2022. – Vol. 11. – P. 3031.

7. Sroka Z., Zgórka G., Zbikowska B., Sowa A., Franiczek R., Wychowaniec K., Krzyanowska B. High Antimicrobial Efficacy, Antioxidant Activity, and a Novel Approach to Phytochemical Analysis of Bioactive Polyphenols in Extracts from Leaves of *Pyrus communis* and *Pyrus pyrifolia* Collected during One Vegetative Season // Microb. Drug Resist. – 2019. – Vol. 25. – P. 582–593.

8. Lee J.W., Park H.Y., Park J. Enhanced Extraction Efficiency of Flavonoids from *Pyrus ussuriensis* Leaves with Deep Eutectic Solvents // Molecules. – 2022. – Vol. 27, No 9. – P. 2798. https://doi.org/10.3390/molecules27092798

УДК 633.416
ГРНТИ 68.35.47

Islamgulov Damir Rafaelovich
damir_islamgulov@mail.ru
Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

PRODUCTIVITY OF CORN HYBRIDS IN THE CONDITIONS OF THE SOUTHERN FOREST-STEPPE OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN

In terms of genetic potential and the development of cultivation technology, corn has no equal among agricultural crops grown by humans.

Currently, corn is one of the most common agricultural crops in world agriculture. In terms of yield, it ranks first among grain crops, is second in gross grain harvest and ranks third after wheat and rice in terms of sown areas.

Its high plasticity and productivity potential allow us to obtain fairly high yields in all areas of our republic. Currently, the agro-industrial sector is experiencing difficult times, due to the fact that hybrids of Russian selection occupy insufficient space on farms.

The lack of experimental data on identifying the yield potential of new hybrids of different maturity groups in the conditions of the Southern forest-steppe of the Republic of Bashkortostan for the cultivation of corn for grain determined the choice of the topic of the final qualification work.

Keywords: grain moisture, yield, corn hybrids, crude protein content, Wende method

Among the measures aimed at obtaining high, stable and excellent quality yields of agricultural crops, the choice of varieties adapted to the conditions of a given area and satisfying the requirements that are imposed on them is of great importance.

By the time Europeans first became acquainted with the discovered America, corn culture was already widespread there. The diversity of conditions in which corn was grown by the Indians corresponded to the diversity of its varieties suitable for cultivation in different regions. At the northern border of corn distribution on the American continent, low-growing, early-ripening varieties with a small number of leaves were cultivated; further south, the varieties were more powerful and late-ripening. In tropical regions, varieties of corn were grown that required 10-11 months from sowing to ripening; such plants had over forty leaves on the main stem, and they reached a height of 5-6 meters.

All these very different and numerous varieties of corn were created by the labor of many generations of farmers. Among a number of Indian agricultural tribes, the selection of seed cobs was entrusted only to particularly experienced people and was accompanied by solemn ceremonies. It can be assumed that modern varieties of corn could only be created on the basis of the original material that was present in the crops of Indian tribes. The same varieties, such as North Dakota, Ivory King and some others, in their present form differ very little from the forms that were originally borrowed by Europeans from the Indians. It must be considered a great success that the first samples of corn brought by Columbus and his closest followers were borrowed from those places on the American continent where varieties were grown that were early enough to ripen in southern Europe [1,2,3].

Table 1 – Grain yield of corn hybrids, t/ha

№	Experience options	2023	2024	On average for 2023-2024.
1	Ross 199 MV	5,1	4,9	5,0
2	Ross 140 SV	5,4	5,0	5,2
3	KS 178 SV	6,2	5,9	6,1
4	Ross 130 SV	6,3	6,1	6,2

The grain yield of the Ross 199 MV hybrid corn for 2023 was 5.1 t/ha. The yield of the Ross 140 SV hybrid was 5.4 t/ha. The yield of the KS 178 SV hybrid corn was 6.2 t/ha. The yield of the Ross 130 SV hybrid was 6.3 t/ha.

The grain yield of the Ross 199 MV hybrid corn for 2024 was 4.9 t/ha. The yield of the Ross 140 SV hybrid was 5.0 t/ha. The yield of the KS 178 SV hybrid corn was 5.9 t/ha. The yield of the Ross 130 SV hybrid was 6.1 t/ha.

The grain yield of the Ross 199 MV corn hybrid on average for 2023-2024 was 5.0 t/ha. The yield of the Ross 140 SV hybrid is 5.2 t/ha. The yield of the KS 178 SV corn hybrid is 6.1 t/ha. The yield of the Ross 130 SV hybrid is 6.2 t/ha.

Crude protein includes all compounds that contain nitrogen, i.e. pure protein and non-protein nitrogen. When analyzing feed using the Wende method, only part of the nitrogen is used to determine crude protein. Protein contains an average of 16% nitrogen. Therefore, to determine the amount of crude protein in feed, the nitrogen content in it is multiplied by 6.25 (100:16 = 6.25).

Table 2 – Content of crude protein in grain of corn hybrids, on average for 2023-2024, %

№	Experimental variants	Crude protein content, %
1	Ross 199 MV	9,3
2	Ross 140 SV	10,6
3	KS 178 SV	11,9
4	Ross 130 SV	12,1

The crude protein content in the grain of the Ross 199 MV hybrid corn averaged 9.3% in 2023–2024. In the grain of the Ross 140 SV hybrid – 10.6%. In the grain of the KS 178 SV hybrid – 11.9%. In the grain of the Ross 130 SV hybrid – 12.1%.

The protein content in wheat and barley is higher than in corn. However, corn has a significantly higher exchange energy and a lower level of fiber.

The moisture content of corn grain affects storage conditions:

If the moisture level does not exceed 16%, the grain is stored under a canopy or in a warehouse in bulk 3.5 m high.

Grain with a moisture content of 16–18% is stored in a bulk up to 3 m high, if the storage space has ventilation ducts. Grain with a moisture content of 18–20% should be stored in well-ventilated areas in piles up to 2.5 m high. Corn grain with a moisture content above 20% should only be stored in drying areas with strong vertical and horizontal ventilation.

Figure 1 - Moisture content of corn hybrid grains, on average for 2023-2024, %

№	Experimental variants	Humidity, %
1	Ross 199 MV	26,0
2	Ross 140 SV	20,5
3	KS 178 SV	18,4
4	Ross 130 SV	18,5

The grain moisture content of the Ross 199 MV corn hybrid averaged 26.0% for 2022–2023. In the Ross 140 SV hybrid, it was 20.5%. In the KS 178 SV hybrid, it was 18.4%. In the Ross 130 SV hybrid, it was 18.5%.

Thus, according to our research, the best corn hybrid for cultivation in order to obtain a high yield is Ross 130 SV. The hybrid showed the highest indicators for various qualities, compared to other hybrids studied.

List of used literature:

1. Islamgulov, D. R. Density of sugar beet planting and technological qualities of root crops / D. R. Islamgulov, R. R. Ismagilov, I. R. Bikmetov // Sugar beet. - 2013. - No. 10. - P. 16-19.

2. Bikmetov, I. R. Technological qualities of sugar beet root crops when applying nitrogen fertilizer in different doses / I. R. Bikmetov, D. R. Islamgulov // Bulletin of the Bashkir State Agrarian University. - 2012. - No. 2. - P. 7-11.

3. Yenikiev, R. I. Effect of sugar beet sowing dates on productivity and technological qualities / R. I. Yenikiev, D. R. Islamgulov // Youth science and agro-industrial complex: problems and prospects: Proceedings of the VII All-Russian scientific and practical conference of young scientists, Ufa, December 22, 2014 / Bashkir State Agrarian University. Volume I. - Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2014. - P. 54-57.

4. Ismagilov, R. R. Selection of ecologically flexible varieties / R. R. Ismagilov, D. R. Islamgulov // Sugar beet. - 2001. - No. 1. - P. 12-13.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исламгулов Дамир Рафаэлович
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

БАШҚОРТОСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОҢТҮСТІК ОРМАНДЫ ДАЛА ШАРТЫНДА ЖҮГЕРІ БУДАНДАРЫНЫҢ ӨНІМДІЛІГІ

Генетикалық әлеуеті және өсіру технологиясының дамуы бойынша жүгері адам өсіретін ауылшаруашылық дақылдарының ішінде теңдесі жоқ.

Қазіргі уақытта жүгері дүниежүзілік ауыл шаруашылығында кең тараған ауыл шаруашылығы дақылдарының бірі болып табылады. Өнімділігі бойынша дәнді дақылдар арасында бірінші орында, жалпы астық жинаудан екінші, егіс көлемі бойынша бидай мен күріштен кейін үшінші орында.

Оның жоғары пластикалық және өнімділік потенциалы республикамыздың барлық аудандарында жеткілікті жоғары өнім алуға мүмкіндік береді. Ауыл шаруашылығы саласы қазіргі уақытта ресейлік тұқымды будандар фермаларда жеткіліксіз орын алып жатқандықтан қиын кезеңдерді бастан кешіруде.

Башқұртстан Республикасының оңтүстік орманды даласы жағдайында астық үшін жүгері өсіруге арналған әртүрлі жетілу топтарындағы жаңа будандардың өнімділік потенциалын анықтау бойынша тәжірибелік деректердің болмауы бітіру біліктілік жұмысының тақырыбын таңдауды анықтады.

Тірек сөздер: дәннің ылғалдылығы, шығымдылығы, жүгері будандары, шикі ақуыз мөлшері, Венде әдісі

Исламгулов Дамир Рафаэлович
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

ПРОДУКТИВНОСТЬ ГИБРИДОВ КУКУРУЗЫ В УСЛОВИЯХ ЮЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

По генетическому потенциалу и разработанности технологии возделывания среди выращиваемых человеком сельскохозяйственных культур нет равных кукурузе.

В настоящее время - кукуруза одна из наиболее распространенных сельскохозяйственных культур в мировом земледелии. По урожайности она занимает первое место среди зерновых, стоит на втором месте по валовому сбору зерна и занимает третье место после пшеницы и риса по посевным площадям.

Высокая пластичность и потенциал продуктивности ее позволяют получать довольно высокие урожаи во всех зонах нашей республики. В настоящее время агропромышленный сектор испытывает трудные времена, в связи с тем, что гибриды российской селекции занимают недостаточную площадь в хозяйствах.

Отсутствие экспериментальных данных по выявлению потенциала урожайности новых гибридов разных групп спелости в условиях Южной лесостепи Республики Башкортостан по возделывания кукурузы на зерно обусловили выбор темы выпускной квалификационной работы.

Ключевые слова: влажность зерна, урожайность, гибриды кукурузы, содержание сырого протеина, метод Венде

Список использованной литературы:

1. Исламгулов, Д. Р. Густота насаждения растений свеклы и технологические качества корнеплодов / Д. Р. Исламгулов, Р. Р. Исмагилов, И. Р. Бикметов // Сахарная свекла. – 2013. – № 10. – С. 16-19.

2. Бикметов, И. Р. Технологические качества корнеплодов сахарной свеклы при внесении азотного удобрения в различной дозе / И. Р. Бикметов, Д. Р. Исламгулов // Вестник Башкирского государственного аграрного университета. – 2012. – № 2. – С. 7-11.

3. Еникиев, Р. И. Влияние сроков посева сахарной свеклы на продуктивность и технологические качества / Р. И. Еникиев, Д. Р. Исламгулов // Молодежная наука и АПК: проблемы и перспективы: Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых, Уфа, 22 декабря 2014 года / Башкирский государственный аграрный университет. Том I. – Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2014. – С. 54-57.

4. Исмагилов, Р. Р. Выбор экологически пластичных сортов / Р. Р. Исмагилов, Д. Р. Исламгулов // Сахарная свекла. – 2001. – № 1. – С. 12-13.

УДК 633.416
ГРНТИ 68.35.47

Islamgulov Damir Rafaelovich
damir_islamgulov@mail.ru
Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

OPTIMIZATION OF THE USE OF MICROFERTILIZERS FOR SPRING WHEAT IN THE CONDITIONS OF THE SOUTHERN FOREST-STEPPE OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN

Grain production is the most important task of crop production, and for Russia with its traditions it is of key importance. Significant fluctuations in the yield of the main grain crops (wheat, barley, rye, oats) entail instability of grain production in the agro-industrial complex and cause economic and social tension.

In this regard, the development of technological methods for increasing the productivity of spring wheat is becoming relevant for our region. Such methods include the use of microfertilizers for the treatment of vegetative plants. New generation growth regulators have a triple effect on plants: stimulation of physiological processes, increasing the plants' own resistance to adverse factors and strengthening non-specific immunity.

Keywords: agriculture, crop yield, micronutrients, spring wheat, hybrids, NPK

Agriculture has been and remains one of the most important sectors of the national economy. The Republic of Bashkortostan is one of the leading agricultural regions of Russia, where a large amount of crop and livestock products are produced [1,2].

Table 1 The influence of microfertilizers on the yield of spring wheat of the Hercules variety for 2023, t/ha.

№	Experience options	Yield, t/ha
1	NPK (background) – control	2,66
2	NPK +B	3,15
3	NPK + Mo	3,51
4	NPK +Zn	3,62

The yield of spring wheat of the Hercules variety for 2023 on the control variant with NPK microfertilizer (background) was 2.66 t/ha. When applying NPK + B microfertilizer, the yield was 3.15 t/ha. With NPK + Mo fertilization, the yield was 3.51 t/ha. With NPK + Zn fertilization, the yield was 3.62 t/ha.

Table 2 – Effect of microfertilizers on the yield of spring wheat of the Gerakl variety for 2023, t/ha.

№	Experience options	Yield, t/ha
1	NPK (background) – control	2,28
2	NPK +B	3,01
3	NPK + Mo	3,24
4	NPK +Zn	3,38

The yield of spring wheat of the Hercules variety for 2023 on the control variant with NPK microfertilizer (background) was 2.28 t/ha. When applying NPK + B microfertilizer, the yield was 3.01 t/ha. With NPK + Mo fertilization, the yield was 3.24 t/ha. With NPK + Zn fertilization, the yield was 3.28 t/ha.

Table 3 – The impact of microfertilizers on the yield of spring wheat of the Hercules variety on average for 2023-2024, t/ha.

№	Experience options	Yield, t/ha
1	NPK (background) – control	2,5
2	NPK +B	3,1
3	NPK + Mo	3,4
4	NPK +Zn	3,5

The average yield of spring wheat of the Hercules variety for 2023-2024 in the control variant with NPK microfertilizer (background) was 2.5 t/ha.

When applying NPK + B microfertilizer, the yield was 3.1 t/ha. When applying NPK + Mo fertilizer, the yield was 3.4 t/ha. When applying NPK + Zn fertilizer, the yield was 3.5 t/ha.

Thus, according to the results of our research, NPK + Zn is the most effective microfertilizer for the yield of spring wheat of the Hercules variety.

The average yield of spring wheat of the Hercules variety for 2023-2024 in the control variant with NPK microfertilizer (background) was 2.5 t/ha. When applying NPK + B microfertilizer, the yield was 3.1 t/ha. When applying NPK + Mo fertilizer, the yield was 3.4 t/ha. With NPK + Zn fertilization, the yield was 3.5 t/ha.

Among the chemical substances of grain, the main one is protein. It plays an exceptional role, being the most important nutrient for humans and animals. All the main indicators of grain quality - feed and food value, flour-baking properties, etc. - depend on the protein content, its composition and properties.

Table 4 – Effect of microfertilizers on the protein content in spring wheat of the Gerakl variety on average for 2023-2024, %

№	Experimental options	Protein content, %
1	NPK (background) – control	15,01
2	NPK +B	15,84
3	NPK + Mo	16,10
4	NPK +Zn	16,52

The protein content of spring wheat of the Gerakl variety on average for 2023-2024 in the control variant with NPK microfertilizer (background) was 15.01%. When applying NPK + B microfertilizer, the protein content was 15.84%. With NPK + Mo fertilization, the protein content was 16.10%. With NPK + Zn fertilization, the protein content was 16.52%.

Table 5 – Effect of microfertilizers on the content of raw gluten in spring wheat of the Gerakl variety on average for 2023-2024, %

№	Experimental options	Wet gluten content, %
1	NPK (background) – control	35,2
2	NPK +B	37,2
3	NPK + Mo	37,0
4	NPK +Zn	37,9

The crude gluten content of spring wheat of the Gerakl variety on average for 2023-2024 in the control variant with NPK microfertilizer (background) was 35.2%. When applying NPK + B microfertilizer, the crude gluten content was 37.2%. With NPK + Mo fertilization, the crude gluten content was 37.0%. With NPK + Zn fertilization, the crude gluten content was 37.9%.

List of used literature:

1. Islamgulov, D. R. Density of sugar beet planting and technological qualities of root crops / D. R. Islamgulov, R. R. Ismagilov, I. R. Bikmetov // Sugar beet. - 2013. - No. 10. - P. 16-19.

2. Bikmetov, I. R. Technological qualities of sugar beet root crops when applying nitrogen fertilizer in different doses / I. R. Bikmetov, D. R. Islamgulov // Bulletin of the Bashkir State Agrarian University. - 2012. - No. 2. - P. 7-11.

3. Yenikiev, R. I. Effect of sugar beet sowing dates on productivity and technological qualities / R. I. Yenikiev, D. R. Islamgulov // Youth science and agro-industrial complex: problems and prospects: Proceedings of the VII All-Russian scientific and practical conference of young scientists, Ufa, December 22, 2014 / Bashkir State Agrarian University. Volume I. - Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2014. - P. 54-57.

4. Ismagilov, R. R. Selection of ecologically flexible varieties / R. R. Ismagilov, D. R. Islamgulov // Sugar beet. - 2001. - No. 1. - P. 12-13.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исламгулов Дамир Рафаэлович
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

БАШҚҰРТСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОҢТҮСТІК ОРМАНДЫ ДАЛА ЖАҒДАЙЫНДА ЖАЗДЫҚ БИДАЙ ҮШІН МИКРОЭЛЕМЕНТТІК ТЫҢАЙТҚЫШТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ

Астық өндірісі өсімдік шаруашылығының ең маңызды міндеті болып табылады, ал Ресей үшін оның дәстүрлері бар маңызды. Негізгі дәнді дақылдар (бидай, арпа, қара бидай, сұлы) шығымының айтарлықтай ауытқуы агроөнеркәсіптік кешендегі астық өндірісінің тұрақсыздығына әкеліп, экономикалық және әлеуметтік шиеленіс тудырады.

Осыған байланысты жаздық бидайдың өнімділігін арттырудың технологиялық әдістерін жасау біздің облыс үшін өзекті бола түсуде. Бұл әдістерге өсімдік өсімдіктерін емдеу үшін микроэлементтерді тыңайтқыштарды қолдану кіреді. Жаңа ұрпақтың өсу реттегіштері өсімдіктерге үш есе әсер етеді: физиологиялық процестерді ынталандыру, жағымсыз факторларға өсімдіктердің өзіндік төзімділігін арттыру және спецификалық емес иммунитетті күшейту.

Тірек сөздер: ауыл шаруашылығы, дақылдардың өнімділігі, микроэлементтер, жаздық бидай, будандар, NPK.

Исламгулов Дамир Рафаэлович
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

ОПТИМИЗАЦИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МИКРОУДОБРЕНИЙ ДЛЯ ЯРОВОЙ ПШЕНИЦЫ В УСЛОВИЯХ ЮЖНОЙ ЛЕСОСТЕПИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

Производство зерна является важнейшей задачей растениеводства, а для России с ее традициями оно имеет ключевое значение. Существенные колебания урожайности основных зерновых культур

(пшеницы, ячменя, ржи, овса) влекут за собой нестабильность зернопроизводства в агропромышленном комплексе и вызывают экономическую и социальную напряженность.

В связи с этим для нашего региона актуальность приобретают вопросы разработки технологических приемов повышения продуктивности яровой пшеницы. К числу таких приемов можно отнести использование микроудобрений, для обработки вегетирующих растений. Регуляторы роста нового поколения обладают тройным действием на растения: стимуляцией физиологических процессов, повышением собственной устойчивости растений к действию неблагоприятных факторов и усилением неспецифического иммунитета.

Ключевые слова: сельское хозяйство, урожайность, микроэлементы, яровая пшеница, гибриды, NPK.

Список использованной литературы:

1. Исламгулов, Д. Р. Густота насаждения растений свеклы и технологические качества корнеплодов / Д. Р. Исламгулов, Р. Р. Исмагилов, И. Р. Бикметов // Сахарная свекла. – 2013. – № 10. – С. 16-19.

2. Бикметов, И. Р. Технологические качества корнеплодов сахарной свеклы при внесении азотного удобрения в различной дозе / И. Р. Бикметов, Д. Р. Исламгулов // Вестник Башкирского государственного аграрного университета. – 2012. – № 2. – С. 7-11.

3. Еникиев, Р. И. Влияние сроков посева сахарной свеклы на продуктивность и технологические качества / Р. И. Еникиев, Д. Р. Исламгулов // Молодежная наука и АПК: проблемы и перспективы: Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых, Уфа, 22 декабря 2014 года / Башкирский государственный аграрный университет. Том I. – Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2014. – С. 54-57.

4. Исмагилов, Р. Р. Выбор экологически пластичных сортов / Р. Р. Исмагилов, Д. Р. Исламгулов // Сахарная свекла. – 2001. – № 1. – С. 12-13.

УДК 633.416
ГРНТИ 68.35.47

Islamgulov Damir Rafaelovich
damir_islamgulov@mail.ru
Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

INFLUENCE OF TREATMENT OF SEEDS WITH RHIZOTORFIN AND MICROELEMENTS ON THE YIELD AND QUALITY OF PEAS IN THE CENTRAL STEPPE OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN

In the Republic of Bashkortostan, the sowing area of legumes has increased significantly in recent years, however, the reserves for increasing their productivity have not yet been fully utilized.

Industrial production of bacterial fertilizers has been mastered for quite a long time, but they have not yet found wide and widespread practical application. Among the reasons for this is the low efficiency of some preparations, largely due to unsatisfactory methods of their application. During the inoculation process, nodule bacteria are exposed to toxic seed exudates, bacteria are "carried out" with cotyledons during germination of agricultural crop seeds, with the inevitable subsequent death of these bacteria. Probably, there is a certain "stress" period for bacteria between their application to seeds and the appearance of the root system.

Keywords: yield, pea quality, seed treatment, rhizotorphin, microelements, field germination

Despite the large volume of scientific work by Russian scientists, the results of which are widely used in the practice of pea cultivation, questions about the yield and quality of peas depending on the treatment of seeds with rhizotorphine and microelements remain unexhausted.

Pea yield is an integral indicator of plant productivity, the elements of which are formed in the process of development. Due to the unequal adaptation of pea varieties to specific growing conditions, the morphological features affecting productivity ultimately varied significantly.

Table 1 – Pea yield when inoculating seeds of the Vatan variety with rizotorfin and treating them with microelements, t/ha.

№	Options	Yield, t/ha		
		2023 г	2024 г	Average for 2023-2024
1	Control (without fertilizers)	1,75	1,32	1,54
2	NPK+PT	2,31	2,19	2,25
3	NPK+Mn	2,24	1,95	2,10
4	NPK+Mo	2,28	1,99	2,14

The yield of peas in the control variant of the Vatan variety in 2023 was 1.75 t/ha, and in 2024 it was only 1.32 t/ha, which is less than 0.43 t/ha, while the average for two years was 1.54 t/ha. In the NPK+RT variant, the average yield was higher than in the control variant and was 2.25 t/ha, and the yield by year varied from 2.19 t/ha to 2.31 t/ha depending on the year. In the NPK+Mn variant, the average yield was higher than in the control variant and was 2.10 t/ha, and the yield by year ranged from 1.95 t/ha to 2.24 t/ha depending on the year. In the NPK+Mo variant, the average yield was also higher than in the control variant – 2.14 t/ha, the yield varied by year from 1.99 t/ha to 2.28 t/ha.

Thus, when inoculating the seeds of the Vatan pea variety with rizotorfin and treating them with microelements, the yield was higher than in other variants.

Table 2 – Field germination of peas of the Vatan variety when inoculating seeds with rhizotorfin and treating them with microelements, %

№	Options	Yield, t/ha		
		2023 г	2024 г	Average for 2023-2024
1	Control (without fertilizers)	78	75	76,5
2	NPK+PT	81	82	81,5
3	NPK+Mn	80	79	79,5
4	NPK+Mo	76	77	76,5

Taking into account the yield, the field germination of the Vatan pea variety in the control variant in 2023 was 78%, and in 2024 75%, which is less than 3%. The average for 2023-2024 was 76.5%. In the NPK+RT variant, the average field germination was 81.5%, and varied from 82% to 81% over the years. In the NPK+Mn variant, the average was 79.5%, and varied from 79-80% over the years. In the NPK+Mo variant, the average was 76.5%, as in the control variant, and varied from 77% to 76% over the years.

Thus, when taking into account the yield of field germination of the pea variety Vatan using inoculation of seeds with rhizotorphin and their treatment with microelements NPK+PT and NPK+Mn was greater than NPK+Mo.

Table 3 – Survival rate of peas of the Vatan variety when inoculating seeds with rhizotorphin and treating them with microelements on average for 2023-2024,%

№	Варианты	Survival rate, %

		2023 г	2024 г	Average for 2023-2024
1	Control (without fertilizers)	73	70	71,5
2	NPK+PT	79	78	78,5
3	NPK+Mn	77	76	76,5
4	NPK+Mo	74	76	75,0

The survival rate of the Vatan pea variety in the control variant in 2023 was 73%, and in 2024 70%, the average survival rate for 2023-2024 was 71.5%. In the NPK + RT variant, the average was 78.5%, and varied from 78% to 79% over the years. In the NPK + Mn variant, the average survival rate of peas was 76.5%, and varied from 76% to 77% over the years. In the NPK + Mo variant, the average was 75%, and varied from 76% to 74% over the years.

Thus, when inoculating the seeds of the Vatan pea variety with rhizotorfin and treating them with microelements, a higher survival rate was obtained than in other variants.

The protein content in the grains of the Vatan pea variety on average for 2023-2024 in the control variant was 17.8%. In the NPK+RT variant it was 19.6%, in the NPK+Mn variant – 20.3%, and in the NPK+Mo variant – 21.1%.

Thus, when inoculating the seeds of the Vatan pea variety with rhizotorfin and treating them with microelements, we obtained a higher protein content than in other variants.

The average number of nodules per plant of the Vatan pea variety in 2023-2024 was 12.2 pcs., and the nodule weight per plant was 0.052 g. In the NPK+PT variant, the number of nodules per plant was 19.4 pcs., and the nodule weight was 0.085 g. In the NPK+Mn variant, the number of nodules was 17.5 pcs., and the nodule weight was 0.071 g. In the NPK+Mo variant, the number of nodules per plant was 15.9 pcs., and the nodule weight per plant was 0.064 g.

Thus, when inoculating the seeds of the Vatan pea variety with rhizotorfin and treating them with microelements, on average in 2023-2024. produces a greater number and mass of tubers during the flowering phase of the Vatan pea variety than other varieties.

Based on all the options, when inoculating and treating the seeds of the Vatan pea variety with microelements, rhizotorfin NPK+RT and the microelement NPK+Mn showed better results.

Thus, when inoculating the seeds of the Vatan pea variety with rhizotorfin and treating them with microelements, the yield was higher than in other options.

List of used literature:

1. Islamgulov, D. R. Density of sugar beet planting and technological qualities of root crops / D. R. Islamgulov, R. R. Ismagilov, I. R. Bikmetov // Sugar beet. - 2013. - No. 10. - P. 16-19.

2. Bikmetov, I. R. Technological qualities of sugar beet root crops when applying nitrogen fertilizer in different doses / I. R. Bikmetov, D. R. Islamgulov // Bulletin of the Bashkir State Agrarian University. - 2012. - No. 2. - P. 7-11.

3. Yenikiev, R. I. Effect of sugar beet sowing dates on productivity and technological qualities / R. I. Yenikiev, D. R. Islamgulov // Youth science and agro-industrial complex: problems and prospects: Proceedings of the VII All-Russian scientific and practical conference of young scientists, Ufa, December 22, 2014 / Bashkir State Agrarian University. Volume I. - Ufa: Bashkir State Agrarian University, 2014. - P. 54-57.

4. Ismagilov, R. R. Selection of ecologically flexible varieties / R. R. Ismagilov, D. R. Islamgulov // Sugar beet. - 2001. - No. 1. - P. 12-13.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Исламгулов Дамир Рафаэлович
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

БАШҚОРТОСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ТҰҚЫМДАРДЫ РИЗОТОРФИНМЕН ЖӘНЕ МИКРОЭЛЕМЕНТТЕРМЕН ӨҢДЕУДІҢ БҰРШАҚ ШЫҒЫМЫНА МЕН САПАСЫНА ӘСЕРІ

Башқортостан Республикасында сонғы йылдарҙа бұршақты дақыллар егіс алқабы едәуәр ұлғайған, соған қарамастан, олардың өнимлилигин арттырыу резервлери әзірге толық пайдаланылмаған.

Бактериялық тыңайтқыштардың өнеркәсіптік өндірісі айтарлықтай ұзақ уақыт бойы дамыды, бірақ олар әлі де кең және кең практикалық қолдануды таба алмады. Мұның себептеріне кейбір препараттардың тиімділігінің төмендігі жатады, көбінесе оларды қолданудың қанағаттанарлықсыз әдістерімен байланысты. Инокуляция процесінде түйінді бактериялар улы тұқым экссудаттарына ұшырайды, ал бактериялар ауылшаруашылық дақылдарының тұқымдарының өнуі кезінде бұл бактериялардың сөзсіз кейін өлуі кезінде котиледондармен «жүргізіледі». Бактериялардың тұқымға қолданылуы мен тамыр жүйесінің пайда болуы арасында қандай да бір «стресс» кезеңі болуы мүмкін.

Тірек сөздер: шығымдылық, бұршақ сапасы, тұқымды өңдеу, ризоторфин, микроэлементтер, танаптың өнуі

Исламгулов Дамир Рафаэлович
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

ВЛИЯНИЕ ОБРАБОТКИ СЕМЯН РИЗОТОРФИНОМ И МИКРОЭЛЕМЕНТАМИ НА УРОЖАЙНОСТЬ И КАЧЕСТВО ГОРОХА В ПРЕДУРАЛЬСКОЙ СТЕПИ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН

В Республике Башкортостан за последние годы значительно увеличились площади посева бобовых культур, однако, резервы роста их продуктивности используются еще не в полной мере.

Промышленное производство бактериальных удобрений освоено достаточно давно, широкого и повсеместного практического применения они пока не нашли. К числу причин этого относится низкая эффективность некоторых препаратов, в значительной степени обусловленная неудовлетворительными способами их применения. В процессе инокуляции клубеньковые бактерии подвергаются действию токсичных экссудатов семян, происходит «вынос» бактерий с семядолями при прорастании семян сельскохозяйственных культур, с неизбежной последующей гибелью этих бактерий. Вероятно, имеет место некий «стресовый» период для бактерий между нанесением их на семена и появлением корневой системы.

Ключевые слова: урожайность, качество гороха, обработка семян, ризоторфин, микроэлементы, полевая всхожесть.

Список использованной литературы:

1. Исламгулов, Д. Р. Густота насаждения растений свеклы и технологические качества корнеплодов / Д. Р. Исламгулов, Р. Р. Исмагилов, И. Р. Бикметов // Сахарная свекла. – 2013. – № 10. – С. 16-19.
2. Бикметов, И. Р. Технологические качества корнеплодов сахарной свеклы при внесении азотного удобрения в различной дозе / И. Р. Бикметов, Д. Р. Исламгулов // Вестник Башкирского государственного аграрного университета. – 2012. – № 2. – С. 7-11.
3. Еникиев, Р. И. Влияние сроков посева сахарной свеклы на продуктивность и технологические качества / Р. И. Еникиев, Д. Р. Исламгулов // Молодежная наука и АПК: проблемы и перспективы: Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых, Уфа, 22 декабря 2014 года / Башкирский государственный аграрный университет. Том I. – Уфа: Башкирский государственный аграрный университет, 2014. – С. 54-57.
4. Исмагилов, Р. Р. Выбор экологически пластичных сортов / Р. Р. Исмагилов, Д. Р. Исламгулов // Сахарная свекла. – 2001. – № 1. – С. 12-13.

УДК 614.1+311.42
МРНТИ 7601.11:73

Lubova Tatyana Nikolaevna
lubova@list.ru
Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation
Shustov Vadim Dmitrievich
water1339@list.ru
Institute of the N.V. Sklifosovsky of Clinical Medicine, First Moscow State Medical University named after I.M. Sechenov, Ministry of Healthcare of the Russian Federation (Sechenov University), Moscow, Russian Federation

ENVIRONMENTAL ASPECTS OF POPULATION MORBIDITY

The article uses the cluster analysis method to systematize the regions of the Volga, Ural and Siberian Federal Districts of the Russian Federation by indicators of the ecological state of the territories. The source of information for the analysis was official data presented in statistical publications characterizing the socio-economic situation of the regions and health care in Russia. Clusters of regions similar in the values of the studied indicators were identified; an assessment of the ecological state of the territories was given by the degree of favorability. As a result, three clusters of regions were identified by level, the primary morbidity of the population as a whole and by the main classes of diseases were analyzed for them, a direct relationship was revealed between the state of public health and the ecological state of the population living in these territories.

Keywords: cluster analysis, regions, ecological state, public health, primary morbidity.

The main objective of state policy is to preserve the population, ensure its well-being and health. The objective criterion that characterizes the achievement of the set goal is the state of public health. Primary morbidity of the population is an integral indicator that characterizes both the level of accessibility of medical care and the level of detection of diseases. Comparative dynamics of the primary morbidity indicator of the population of the regions of the Volga, Ural and Siberian Federal Districts and in the Russian Federation as a whole are presented in Fig. 1.

The analyzed regions are characterized by higher values in terms of the primary morbidity rate of the population throughout the entire analysis period compared to the average level in the Russian Federation. The increase in morbidity in the period 2020-2022 is associated with the coronavirus pandemic. In addition to external challenges, the problem of significant pollution of territories with emissions from industrial, mining, processing and other enterprises continues. Living in contaminated areas affects the preservation and maintenance of public health. A particularly difficult situation with environmental pollution is observed in the regions of the federal districts under consideration. Developed industrial agglomerations create unfavorable living conditions for the population.

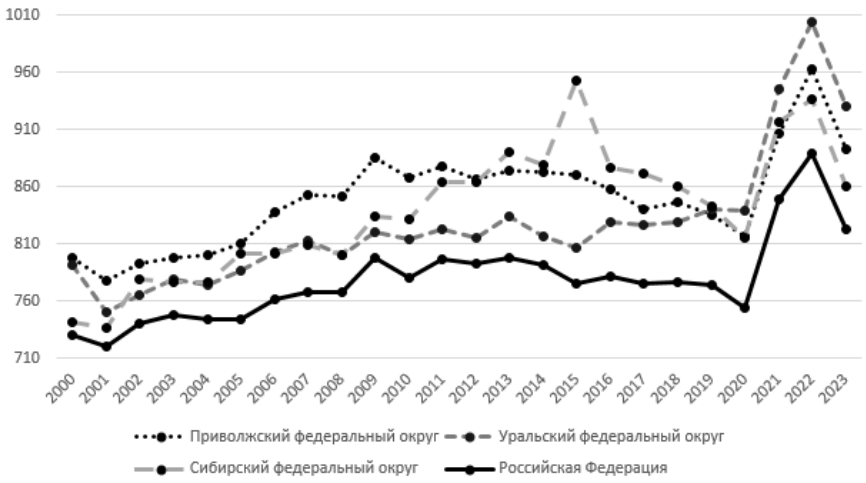

Figure 1 Dynamics of primary morbidity of the population in the regions of the Volga, Ural and Siberian Federal Districts [compiled by the authors]

Moreover, assessing the consequences of their impact is difficult due to the existence of a large number of unfavorable factors and the impossibility of identifying their share of contribution to public health. Improving the environmental situation as a whole will lead to maintaining public health.

Air pollution leads to the development of cancer in the population, chemical and biological pollution of drinking water sources also refers to environmental risks. Environmental risks that pose a threat to the population of the Russian Federation can be classified in various areas, such as social risks, chemical, biological and physical factors of the human environment, emergency emissions and hazardous waste, risks associated with the indirect impact of harmful factors through ecological systems.

A systematic scientific approach is used to identify the relationship between the impact of environmental factors and possible changes in human health. It is based on identifying hazardous factors, establishing their impact levels, comprehensively analyzing the significance of the consequences of these impacts, minimizing the costs of eliminating their impacts, and developing measures to eliminate and prevent human health disorders.

Objective of the study: Identification of factors and construction of models characterizing the dependence of primary morbidity of the population on indicators of the ecological state of territories. In accordance with the objective, the following tasks were defined:

- to develop a system of indicators characterizing the ecological state of territories and used to group regions;
- to form clusters of regions similar in the considered indicators;
- to develop recommendations for the regions of each cluster to improve the efficiency of the healthcare system and develop a health policy for the nation;
- to determine the directions for further scientific research.

The source of information for the analysis was official data presented in statistical publications characterizing the socio-economic situation of the regions and healthcare in Russia. The statistical population is represented by the regions of the Volga, Ural and Siberian Federal Districts of the Russian Federation.

The research methodology is presented by the method of cluster multivariate analysis. From the calculated and published statistical indicators, indicators characterizing the ecological state of the territories were selected. For the analysis, such indicators were used as the volume of pollutant emissions into the atmosphere in kg per 1 person and per 1 ha of total land area; the share of captured and neutralized air pollutants in the total amount of pollutants emitted from stationary sources in %; the volume of discharge of polluted wastewater in m3 per 1 person and 1 ha of surface water area; environmental protection costs per 1 ha of total land area in rubles; forest cover of territories in %.

To conduct the cluster analysis, the STATISTICA data processing program was used. The regions were combined into clusters using a hierarchical method, the Ward's method. This method seeks to minimize intracluster dispersion; it is less sensitive to emissions and noise.

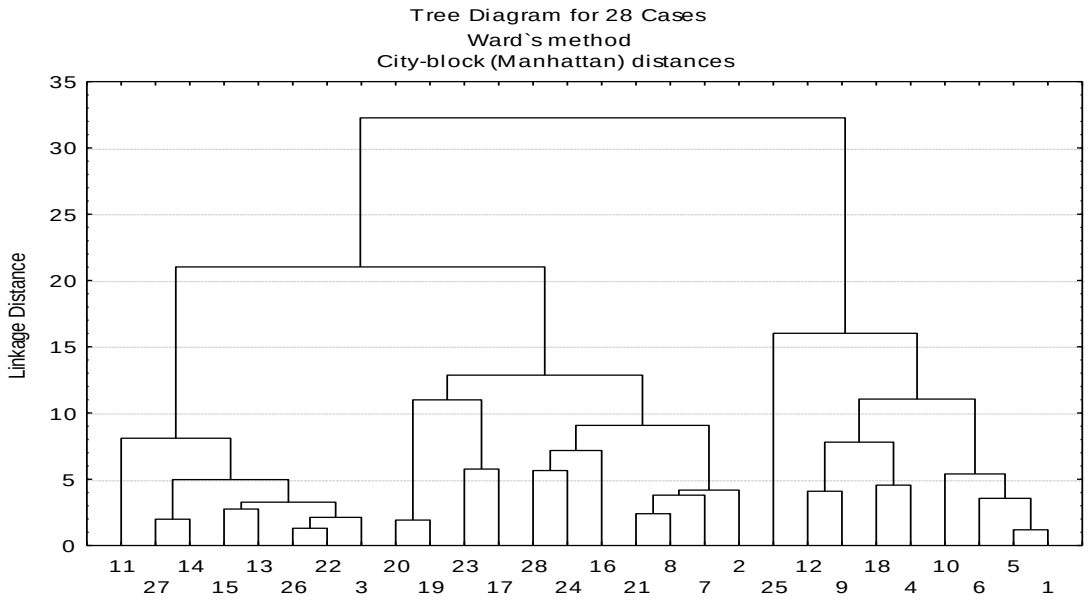

Figure 2 Dendrogram of the regions of the Volga, Ural and Siberian federal districts according to indicators of the ecological state of the territories [compiled by the authors]

As a result of the cluster analysis based on the indicators of the ecological state of the territories, the regions of the Volga, Ural and Siberian Federal Districts were divided into 3 clusters (Figure 2). The first cluster included 8 regions (Penza Oblast, Omsk Oblast, Ulyanovsk Oblast, Kurgan Oblast, Saratov Oblast, Novosibirsk Oblast, Altai Krai, Republic of Mordovia), the second cluster included 11 regions (Tuva Republic, Altai Republic, Krasnoyarsk Krai, Tyumen Oblast, Tomsk Oblast, Irkutsk Oblast, Sverdlovsk Oblast, Republic of Khakassia, Kirov Oblast, Perm Krai, Mari El Republic), the third cluster included 9 (Kemerovo Oblast, Samara Oblast, Nizhny Novgorod Oblast, Chelyabinsk Oblast, Republic of Tatarstan, Orenburg Oblast, Chuvash Republic, Udmurt Republic, Republic of Bashkortostan).

Figure 3. Cartogram of the regions of the Volga, Ural and Siberian federal districts according to indicators of the ecological state of the territories [compiled by the authors]

Geographically, it is clear that the regions in the clusters are usually located next to each other, forming large agro-measurements (Figure 3). This allows for targeted state policy in the area of the ecological state of the territories in the regions of the identified clusters.

Having analyzed the values of the considered indicators for the formed clusters, we can give them the following characteristics: the first cluster is characterized by a favorable ecological state of the territories, the second – by an average one, and the third cluster – by an unfavorable ecological state of the territories (Table 1).

Table 1 Assessment of the ecological state of territories by identified clusters

Indicators of the ecological state of territories	Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3
Volume of pollutant emissions into the atmosphere per 1 person, kg	prosperous	prosperous not	average
Volume of pollutant emissions into the atmosphere per 1 ha of total land area, kg	prosperous	prosperous	prosperous not
Share of captured and neutralized air pollutants in the total amount of pollutants emitted from stationary sources, %	prosperous	prosperous not	prosperous not
Volume of polluted wastewater discharge per 1 person, m^3	prosperous	prosperous not	prosperous not
Volume of polluted wastewater discharge per 1 ha of surface water area, m^3	average	prosperous	prosperous not
Environmental protection costs per 1 ha of total land area, rubles	average	average	prosperous
Forest cover of territories, %	average	average	average
General assessment of the environmental condition	prosperous	average	prosperous not

According to the obtained results (Table 2), a direct dependence of the level of primary morbidity of the population on the well-being of the ecological state of the territories was revealed both in general for all diseases and for their main classes. The first cluster, assessed as favorable by the set of ecological indicators, is characterized by the lowest level of primary morbidity of the population, but this cluster also has the largest range of values by region from 660.9 to 1144.9. According to the third cluster, the ecological state of the territories is assessed as unfavorable and the level of primary morbidity of the population in the indicators of this set is the highest (912.6 cases per 1000 people), the spread of values by region is 26.5%.

Table 2 Interregional differentiation of the level of primary morbidity of the population

Disease class	Average value, people per 1000 population	Minimum value, people per 1000 population	Region	Maximum value, people per 1000 population	Region
	Cluster 1				
Total cases	835,2	660,9	Republic of Mordovia	1144,9	Kurgan region
Respiratory diseases	400,3	333,8	Ulyanovsk Region	391,5	Novosibirsk region
Consequences of external causes	82,5	49,9	Republic of Mordovia	115,8	Kurgan region
Neoplasms	12,3	8,5	Omsk Region	20,0	Altai region
	Cluster 2				
Total cases	874,8	658,4	Republic of Tyva	971,7	Republic of Mari El
Respiratory diseases	442,4	305,7	Republic of Tyva	513,1	Republic of Mari El
Consequences of external causes	89,6	52,4	Tomsk region	124,1	Republic of Khakassia
Neoplasms	11,0	3,2	Republic of Tyva	13,4	Krasnoyarsk region Irkutsk region
	Cluster 3				
Total cases	912,6	780,5	Kemerovo Region	1022,5	Republic of Bashkortostan
Respiratory diseases	452,5	300,0	Kemerovo Region	588,7	Nizhny Novgorod Region
Consequences of external causes	99,4	67,1	Samara Region	122,4	Chelyabinsk Region
Neoplasms	12,9	8,0	Republic of Tatarstan	15,8	Samara Region

The problem of environmental pollution and minimization of its negative impact on public health remains relevant. Targeted state policy on strengthening public health leads to a decrease in the impact of unfavorable factors and prevention of diseases caused by the environmental situation. The primary task remains the identification and reduction of the impact of factors that pose the greatest danger. A functioning system of environmental quality analysis does not always guarantee safe conditions for public health. It is necessary to develop and maintain an updated concept of environmental safety on a national scale, as well as in each region of the Russian Federation. Constant monitoring of the real environmental situation, ranking of unfavorable factors according to their degree of impact will lead to a gradual decrease in the negative impact of hazardous factors and, in the long term, to an improvement in public health.

List of used literature:

1 Population Health Risk Analysis and Environmental Quality Management / S. L. Avaliani, N. S. Dodina, T. A. Shashina, V. A. Kislitsin // Health and the Environment: Collection of Materials of the

International Scientific and Practical Conference: in 2 volumes, Minsk, November 15–16, 2018. Volume 1. – Minsk: Republican Scientific Medical Library, 2018. – Pp. 3–5.

2 Bogdanov, N. A. Information message about the Plenum of the Scientific Council of the Russian Academy of Medical Sciences and the Ministry of Health on Human Ecology and Environmental Hygiene of the Russian Federation / N. A. Bogdanov // Astrakhan Bulletin of Environmental Education. – 2014. – No. 1(27). – Pp. 229–234.

3 Bylina, S. G. Determinants of the Incidence Rate of the Rural Population of the Russian Federation during a Pandemic: Regional Aspect // Human Ecology. - 2024. - V. 31. - No. 1. - P. 7-22. doi: 10.17816/humeco632920

4 Healthcare in Russia. 2023: Statistical Collection / Rosstat. M., 2023. 179 p. [Electronic resource]. URL: https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Zdravoohran-2023.pdf

5 Lubova T.N., Shustov V.D. Modeling the development of the healthcare system using multidimensional grouping methods // Ufa Humanitarian Scientific Forum. - 2025. - No. 1 (21). P. 152-164. DOI 10.47309/2713-2358-2025-1-152-164

6 Modeling the development of agricultural production by cluster analysis / T. Lubova, G. Salimova, G. Nigmatullina [et al.] // II International Conference on Agriculture, Earth Remote Sensing and Environment (RSE-II-2023), Dushanbe, Republic of Tajikistan, April 19–21, 2023. Vol. 392. – Les Ulis: EDP SCIENCES S A, 2023. – P. 01025. – DOI 10.1051/e3sconf/202339201025.

7 Rakhmanin, Yu. A. Environment and health: priorities of preventive medicine / Yu. A. Rakhmanin, R. I. Mikhailova // Hygiene and Sanitation. – 2014. – Vol. 93, No. 5. – P. 5-10.

8 Regions of Russia. Socio-economic indicators. 2024: P32 Stat. collection / Rosstat. M., 2024. 1081 p.

9 Decision of the Plenum of the Scientific Council of the Plenum of the Scientific Council on Human Ecology and Environmental Hygiene of the Russian Federation "Priorities of preventive health care in the sustainable development of society: status and solutions to problems" // Hygiene and Sanitation. – 2014. – Vol. 93, No. 6. – P. 119-121.

10 Guide to comprehensive prevention of environmentally induced diseases based on risk assessment. M.2017, 68 p.

11 Shaykhlislamova E.R., Shastin A.S., Valeeva E.T., Tsepilova T.M., Obukhova T.Yu., Distanova A.A. Peculiarities of primary morbidity of the working-age population living in the Volga Federal District during the epidemic of a new coronavirus infection // Human ecology. - 2024. - Vol. 31. - No. 7. - P. 532-541. doi: 10.17816/humeco642794

РЕЗЮМЕ/RESUME

Лубова Татьяна Николаевна
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы
Шустов Вадим Дмитриевич
И.М.Сеченов атындағы бірінші Мәскеу мемлекеттік медицина университетінің Н.В.Склифосовский атындағы клиникалық медицина институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы

ХАЛЫҚТЫҢ АУРУЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада Ресей Федерациясының Еділ, Орал және Сібір федералды округтерінің аймақтарын аумақтардың экологиялық жағдайының көрсеткіштері бойынша жүйелеу үшін кластерлік талдау әдісі қолданылады. Талдау үшін ақпарат көзі Ресейдегі аймақтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын және денсаулық сақтауды сипаттайтын статистикалық басылымдарда ұсынылған ресми деректер болды. Зерттелетін көрсеткіштердің мәндері ұқсас аймақтар кластерлері анықталып, қолайлылық дәрежесі бойынша аумақтардың экологиялық жағдайына баға берілді. Нәтижесінде деңгейлері бойынша аймақтардың үш кластері анықталды, жалпы халықтың біріншілік сырқаттанушылық деңгейі және аурулардың негізгі сыныптары бойынша талдау жүргізілді, халықтың денсаулығының жағдайы мен аталған аумақтарда тұратын халықтың экологиялық жағдайы арасында тікелей байланыс анықталды.

Тірек сөздер: кластерлік талдау, аймақтар, экологиялық жағдай, халық денсаулығы, біріншілік аурушаңдық.

Лубова Татьяна Николаевна
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация
Шустов Вадим Дмитриевич
Институт клинической медицины им. Н.В. Склифосовского ФГАОУ ВО Первый МГМУ им. И.М. Сеченова Минздрава России Москва, Российская Федерация

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

В статье использован метод кластерного анализа для систематизации регионов Приволжского, Уральского и Сибирского федеральных округов Российской Федерации по показателям экологического состояния территорий. Источником информации для анализа выступили официальные данные, представленные в статистических публикациях, характеризующих социально-экономическое положение регионов и здравоохранение в России. Выделены схожие по значениям изучаемых показателей кластеры регионов, дана оценка экологического состояния территорий по степени благоприятности. В результате выделено три кластера регионов по уровню, по ним проанализирована первичная заболеваемость населения в целом и по основным классам заболеваний, выявлена прямая зависимость между состоянием общественного здоровья и экологическим состоянием населения, проживающим на указанных территориях.

Ключевые слова: кластерный анализ, регионы, экологическое состояние, общественное здоровье, первичная заболеваемость.

Список использованной литературы:

1 Анализ риска здоровью населения и управление качеством среды обитания / С. Л. Авалиани, Н. С. Додина, Т. А. Шашина, В. А. Кислицин // Здоровье и окружающая среда: сборник материалов международной научно-практической конференции: в 2 т., Минск, 15–16 ноября 2018 года. Том 1. – Минск: Республиканская научная медицинская библиотека, 2018. – С. 3-5.

2 Богданов, Н. А. Информационное сообщение о Пленуме Научного Совета РАМН и Минздрава по экологии человека и гигиене окружающей среды Российской Федерации / Н. А. Богданов // Астраханский вестник экологического образования. – 2014. – № 1(27). – С. 229-234.

3 Былина С.Г. Детерминанты уровня заболеваемости сельского населения Российской Федерации в период пандемии: региональный аспект // Экология человека. - 2024. - Т. 31. - №1. - С. 7-22. doi: 10.17816/humeco632920

4 Здравоохранение в России. 2023: Стат.сб. / Росстат. М., 2023. 179 с. [Электронный ресурс]. URL: https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Zdravoohran-2023.pdf

5 Лубова Т.Н., Шустов В.Д. Моделирование развития системы здравоохранения методами многомерной группировки // Уфимский гуманитарный научный форум. – 2025. - №1(21). С. 152-164. DOI 10.47309/2713-2358-2025-1-152-164

6 Modeling the development of agricultural production by cluster analysis / T. Lubova, G. Salimova, G. Nigmatullina [et al.] // II International Conference on Agriculture, Earth Remote Sensing and Environment (RSE-II-2023), Dushanbe, Republic of Tajikistan, 19–21 апреля 2023 года. Vol. 392. – Les Ulis: EDP SCIENCES S A, 2023. – P. 01025. – DOI 10.1051/e3sconf/202339201025.

7 Рахманин, Ю. А. Окружающая среда и здоровье: приоритеты профилактической медицины / Ю. А. Рахманин, Р. И. Михайлова // Гигиена и санитария. – 2014. – Т. 93, № 5. – С. 5-10.

8 Регионы России. Социально-экономические показатели. 2024: Р32 Стат. сб. / Росстат. М., 2024. 1081 с.

9 Решение пленума Научного совета Пленума Научного совета по экологии человека и гигиене окружающей среды Российской Федерации "Приоритеты профилактического здравоохранения в устойчивом развитии общества: состояние и пути решения проблем" // Гигиена и санитария. – 2014. – Т. 93, № 6. – С. 119-121.

10 Руководство по комплексной профилактике экологически обусловленных заболеваний на основе оценки риска. М.2017 г. 68 стр.

11 Шайхлисламова Э.Р., Шастин А.С., Валеева Э.Т., Цепилова Т.М., Обухова Т.Ю., Дистанова А.А. Особенности первичной заболеваемости населения трудоспособного возраста, проживающего в Приволжском федеральном округе, в период эпидемии новой коронавирусной инфекции // Экология человека. - 2024. - Т. 31. - №7. - С. 532-541. doi: 10.17816/humeco642794

УДК 796.323.2(574)
МРНТИ 76.01.41; 03.21.51

Пантова Наталия Анатольевна
poswit@mail.ru
Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, Республика Казахстан
Евсеева Дарья Павловна
panda_super@mail.ru
Средняя общеобразовательная школа №21, Павлодар, Республика Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ КАЗАХСКИХ ПОДВИЖНЫХ ИГР В ОБУЧЕНИИ ТЕХНИКИ ПЕРЕДВИЖЕНИЯ БАСКЕТБОЛИСТОВ

В статье рассматривается использование национальных казахских подвижных игр как эффективного средства обучения технике передвижения в баскетболе на этапе начальной спортивной подготовки. Актуальность рассматриваемого подхода обусловлена необходимостью внедрения этнокультурных компонентов в систему физического воспитания, что способствует не только физическому, но и духовно-нравственному развитию подрастающего поколения. Описана методика интеграции традиционных казахских игр в учебно-тренировочный процесс, представлены адаптированные упражнения, направленные на развитие координации, ловкости, маневренности, скорости и пространственной ориентации. Проведён педагогический эксперимент с участием юных баскетболистов 12–13 лет, в результате которого выявлены значительные улучшения показателей техники передвижения у спортсменов экспериментальной группы. Применение статистических методов анализа подтвердило достоверность различий между группами. Полученные результаты свидетельствуют о высокой педагогической эффективности этнопедагогического подхода, его практической значимости и потенциале для дальнейшего использования в образовательных учреждениях различного уровня, реализующих программы физической и спортивной направленности.

Ключевые слова: баскетбол, техника передвижения, подвижные игры, казахские национальные игры, этнопедагогика, физическое воспитание.

Современные тенденции развития физического воспитания и спорта акцентируют внимание не только на эффективности подготовки спортсменов, но и на необходимости культурной и личностной интеграции учащихся в процесс обучения. В связи с этим особую значимость приобретает обращение к этнопедагогическим подходам, отражающим национальные традиции и формы двигательной активности. В условиях глобализации, когда формируются универсальные модели образовательных программ, важной задачей становится сохранение и актуализация национального наследия, в том числе в системе спортивной подготовки [1; 2].

Национальные казахские подвижные игры представляют собой уникальный педагогический феномен, формирующий у подрастающего поколения не только физические качества, но и этнокультурную идентичность, патриотизм, коллективизм и уважение к народным традициям. Исследования последних лет свидетельствуют о высокой мотивационной ценности традиционных игр в обучении школьников, их способности формировать устойчивый интерес к занятиям физической культурой и способствовать эффективному развитию двигательной сферы [3; 4].

Особенно актуальным представляется использование национальных игр в обучении технике передвижения в игровых видах спорта, таких как баскетбол. Структура и динамика многих казахских игр по своей сути включают элементы перемещений, поворотов, ускорений, уклонений, что делает их функционально релевантными задачам формирования специфических двигательных навыков у баскетболистов [5].

Таким образом, внедрение казахских подвижных игр в тренировочный процесс юных спортсменов не только соответствует целям физического развития, но и позволяет реализовать культурно-ориентированный подход, направленный на воспитание гармоничной, физически и нравственно развитой личности, интегрированной в традиции своего народа [6].

Использование элементов казахских подвижных игр в обучении технике передвижения в баскетболе позволяет соединить традиционные формы двигательной активности с современными задачами спорта. Это способствует формированию устойчивых двигательных навыков, развитию физических качеств и созданию эмоционально насыщенной тренировочной среды.

Цель исследования – определить эффективность использования казахских подвижных игр в обучении технике передвижения юных баскетболистов.

Задачи исследования:

- Изучить особенности национальных казахских подвижных игр, обладающих потенциалом для спортивной адаптации.
- Разработать методику включения этих игр в тренировочный процесс.
- Провести экспериментальное исследование с целью выявления их влияния на развитие техники передвижения.
- Сравнить результаты контрольной и экспериментальной групп.

Гипотеза: использование элементов казахских подвижных игр в учебно-тренировочном процессе способствует более эффективному формированию техники передвижения у баскетболистов.

В эксперименте участвовали 20 юных баскетболистов 12–13 лет (2 группы по 10 человек). Контрольная группа (КГ) занималась по стандартной программе, включающей беговые и технические упражнения. Экспериментальная группа (ЭГ) — по программе с включением казахских подвижных игр, адаптированных к баскетболу. Продолжительность эксперимента — 8 недель, занятия проводились 3 раза в неделю по 60 минут.

В экспериментальной группе на тренировках использовались следующие казахские подвижные игры, адаптированные с учётом особенностей баскетбола и возрастных возможностей детей 12–13 лет.

1. «Тұтқыннан босату». Игроки делятся на команды. Одна команда пытается «освободить» товарищей, находящихся в зоне «плена», перемещаясь с резкой сменой направления и уклонением от защитников. Игра развивает манёвренность, быстроту реакции и умение ориентироваться в ограниченном пространстве.

2. «Қыз қуу». Парная игра в форме погони по кругу, в которой один игрок (преследователь) должен догнать другого. В адаптированной форме выполняется бег по дуге с имитацией движения по трёхочковой линии, с быстрым стартом, поворотами и ускорением. Тренирует навык ускорения, стартового движения и бокового передвижения.

3. «Асық ату» с перемещением. Классическая игра адаптирована: до броска асыка игрок должен преодолеть отрезок с определённой техникой (бег вперёд, приставной шаг, ведение мяча). Развивает точность, устойчивость и чувство баланса при смене направления движения.

4. «Орамал тастау» (Бросок платка). Игроки выстраиваются в круг. Один из них, незаметно обойдя круг, бросает «орамал» (платок) за спиной другого, и тот должен быстро догнать первого до круга. В адаптации: бег выполняется зигзагообразно между стойками или с ведением мяча. Игра развивает быстроту, реакцию и переключение внимания.

5. «Сақина тастау» (Бросок кольца). Игроки сидят в кругу, один обходит с кольцом (или предметом), тайно оставляет его у кого-либо за спиной. Когда это замечено — начинается погоня. Адаптация: движение выполняется приставными шагами, с ведением или ловлей мяча, а погоня — по дуге или прямой. Игра развивает периферическое зрение, координацию и навыки резкого старта.

Занятия в экспериментальной группе строились по традиционной трёхфазной структуре учебно-тренировочного процесса, с учётом возрастных и психофизических особенностей юных баскетболистов. Каждое занятие продолжительностью 60 минут включало следующие этапы:

Подготовительная часть (до 20 минут): включала игровые упражнения с элементами традиционных подвижных игр, направленные на активизацию внимания, повышение психоэмоционального состояния и предварительную координационную подготовку. Применялись игры «орамал тастау», «тұтқыннан босату» в облегчённой форме.

Основная часть (20–25 минут): представляла собой сочетание целенаправленных упражнений на развитие техники передвижения (бег с изменением направления, передвижения в защитной стойке, работа без мяча и с мячом) с интеграцией игровых элементов. Например, в рамках упражнений по ускорению и рывкам использовались адаптированные версии игр «қыз қуу» и «сақина тастау», позволяющие отрабатывать стартовые действия, смену направления, периферическое зрение и пространственную ориентацию.

Заключительная часть (15–20 минут): включала соревновательные задания и командные мини-игры, основанные на казахских традиционных формах активности. Это обеспечивало эмоциональную

разрядку, развитие коммуникативных навыков и закрепление полученных двигательных умений в игровом контексте.

Педагогическая целесообразность такой структуры заключалась в возможности чередовать интенсивные и восстановительные блоки, интегрируя национальные элементы как мотивационную и функциональную составляющую учебного процесса. В ходе каждого занятия соблюдался принцип доступности, постепенности и безопасности. Методика обеспечивала не только физическое, но и культурно-нравственное развитие обучающихся.

Оценка эффективности обучения проводилась по следующим **тестам**:

1. Бег 10 метров с изменением направления (тест манёвренности).
2. Змейка между стойками (6 конусов на 5 м) — координация и скорость.
3. Прыжок в длину с места — сила ног.
4. Тест FIBA «Shuttle Run 5×5 м» — скоростная выносливость.
5. Тест «Сплита» с мячом (движение от штрафной к трёхочковой и обратно с ведением) — специфичность к баскетболу.

Для оценки эффективности внедрения казахских подвижных игр в учебно-тренировочный процесс баскетболистов были проведены контрольные испытания до и после эксперимента. Тестирование включало пять видов заданий, направленных на измерение ключевых компонентов техники передвижения: быстроты, координации, манёвренности, силы ног и способности к перемещению с мячом. Полученные результаты представлены в таблице 1, где приведены средние значения, стандартные отклонения и относительные изменения показателей в контрольной и экспериментальной группах.

Таблица 1 - Результаты педагогического эксперимента

Тест	Группа	До (M±σ)	После (M±σ)	%Δ
Бег 10 м с поворотом, с	КГ	4.60 ± 0.12	4.43 ± 0.10	–3.7%
	ЭГ	4.59 ± 0.13	4.12 ± 0.09	–10.2%
Змейка между стойками, с	КГ	7.53 ± 0.18	7.28 ± 0.16	–3.3%
	ЭГ	7.55 ± 0.20	6.85 ± 0.14	–9.3%
Прыжок в длину с места, см	КГ	172.3 ± 4.6	175.1 ± 4.2	+1.6%
	ЭГ	173.1 ± 4.4	181.4 ± 4.1	+4.8%
Shuttle Run 5×5 м, с	КГ	16.78 ± 0.22	16.31 ± 0.19	–2.8%
	ЭГ	16.73 ± 0.21	15.48 ± 0.17	–7.5%
«Сплита» с мячом, с	КГ	13.22 ± 0.26	12.92 ± 0.22	–2.3%
	ЭГ	13.14 ± 0.27	12.08 ± 0.19	–8.1%

В экспериментальной группе наблюдается устойчивый рост результатов во всех тестах. Особенно заметное улучшение в упражнениях, связанных с многократным изменением направления и перемещением с мячом (тест «Сплита» и змейка). Это свидетельствует о положительном влиянии включённых в тренировку подвижных игр на специфические качества баскетболиста.

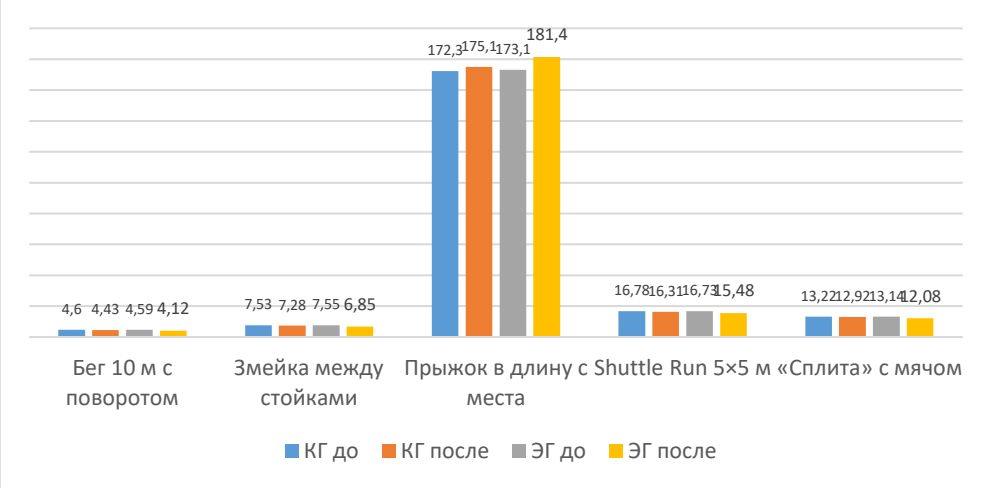

Рисунок 1 – Результаты итогового тестирования

Полученные в ходе эксперимента результаты подтверждают выдвинутую гипотезу о том, что интеграция казахских подвижных игр в процесс обучения технике передвижения в баскетболе является эффективным педагогическим решением. Применение адаптированных этноигровых форм позволило не только повысить уровень физической подготовленности обучающихся, но и значительно улучшить такие показатели, как быстрота, координация, маневренность и точность перемещений.

Методика, основанная на культурно-национальном игровом наследии, демонстрирует высокую педагогическую ценность: она активизирует внутреннюю мотивацию учащихся, создаёт положительный эмоциональный фон на занятиях, способствует устойчивому интересу к обучению и вовлекает детей в процесс через знакомые и эмоционально значимые формы двигательной активности. Игровая форма с элементами национального содержания также обеспечивает высокий уровень вовлечённости и стремление к самореализации в условиях командного взаимодействия.

Кроме того, использование национальных казахских подвижных игр в учебно-тренировочном процессе способствует решению задач патриотического и духовно-нравственного воспитания. Обращение к традициям и народным формам двигательной активности способствует формированию уважения к истории и культуре казахского народа, укрепляет этническую самоидентичность учащихся и воспитывает ценностное отношение к родной культуре.

Таким образом, представленная методика может быть рекомендована для внедрения в практику обучения юных баскетболистов как в рамках дополнительного образования, так и в системе школьной спортивной подготовки, особенно на этапе начального технического обучения.

В целях эффективного внедрения казахских подвижных игр в учебно-тренировочный процесс по баскетболу рекомендуется учитывать следующие методические положения:

- использование подвижных игр на различных этапах занятия. Наиболее целесообразным является включение адаптированных национальных игр в подготовительную часть занятия (в качестве двигательной разминки) и в основную часть (в форме игровых упражнений, направленных на развитие конкретных двигательных навыков — ускорений, смены направления движения, манёвренности и т.д.). Это способствует не только физической, но и психоэмоциональной готовности обучающихся к основным нагрузкам.

- методическая адаптация игр в соответствии с задачами конкретного тренировочного этапа. Каждая игра должна быть педагогически обоснована с точки зрения развиваемых физических качеств и техники. При планировании занятий рекомендуется варьировать правила, интенсивность и пространственные параметры игр в зависимости от возрастных и подготовительных особенностей занимающихся.

- формирование игровых станций и соревновательных форм на базе традиционных игр. Эффективным приёмом является организация станционной работы и мини-соревнований с использованием элементов казахских подвижных игр. Такой подход повышает мотивацию, развивает командное взаимодействие и способствует формированию устойчивого интереса к тренировочному процессу.

Реализация указанных рекомендаций позволяет гармонично интегрировать этнокультурный компонент в содержание занятий по баскетболу, расширить арсенал методических средств преподавателя и обеспечить всестороннее развитие обучающихся.

Список использованной литературы

1. Иманбаев К. М. Этнопедагогические основы физического воспитания молодежи. – Алматы: Рауан, 2010.

2. Кулушев Т. М. Народные игры в физическом воспитании школьников. – Астана: Фолиант, 2014.

3. Сатканов Ж. К. Физическая культура и национальные игры. – Алматы: Эверо, 2020.

4. Наурызбаева Ж. А. Этнопедагогика и национальные игры в системе образования. – Алматы: КазНПУ, 2015.

5. Сабиров А. М., Турсунов Н. П. Педагогические технологии в физическом воспитании. – Алматы, 2021.

6. Сатканов Ж. К. Физическая культура и национальные игры. – Алматы: Эверо, 2020.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Пантова Наталия Анатольевна
Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы
Евсеева Дарья Павловна
№21 жалпы орта білім беретін мектеп, Павлодар, Қазақстан Республикасы

БАСКЕТБОЛШЫЛАРДЫҢ ҚОЗҒАЛЫС ТЕХНИКАСЫН ОҚЫТУДА ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ КИМЫЛ-ҚОЗҒАЛЫС ОЙЫНДАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Мақалада ұлттық қазақ кимыл-қозғалыс ойындарын бастапқы спорттық дайындық кезеңінде баскетболда қозғалыс техникасын оқытудың тиімді құралы ретінде пайдалану қарастырылады. Қарастырылып отырған тәсілдің өзектілігі дене тәрбиесі жүйесіне этномәдени компоненттерді енгізу қажеттілігіне байланысты, бұл жас ұрпақтың физикалық ғана емес, рухани-адамгершілік дамуына да ықпал етеді. Дәстүрлі қазақ ойындарын оқу-жаттығу процесіне интеграциялау әдістемесі сипатталған, үйлестіруді, ептілікті, маневрлікті, жылдамдық пен кеңістіктік бағдарлауды дамытуға бағытталған бейімделген жаттығулар ұсынылған. 12-13 жас аралығындағы жас баскетболшылардың қатысуымен педагогикалық эксперимент жүргізілді, нәтижесінде эксперименттік топ спортшыларында қозғалыс техникасы көрсеткіштерінің айтарлықтай жақсарғаны анықталды. Статистикалық талдау әдістерін қолдану топтар арасындағы айырмашылықтардың дұрыстығын растады. Алынған нәтижелер этнопедагогикалық тәсілдің жоғары педагогикалық тиімділігін, оның практикалық маңыздылығын және дене шынықтыру және спорттық бағыттағы бағдарламаларды іске асыратын әртүрлі деңгейдегі білім беру мекемелерінде одан әрі пайдалану әлеуетін көрсетеді.

Тірек сөздер: баскетбол, қозғалыс техникасы, ашық ойындар, Қазақ ұлттық ойындары, этнопедагогика, дене тәрбиесі.

Pantova Natalia Anatolyevna
Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
Evseeva Darya Pavlovna
Secondary school No. 21, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

THE USE OF NATIONAL KAZAKH OUTDOOR GAMES IN TEACHING BASKETBALL PLAYERS MOVEMENT TECHNIQUES

The article considers the use of national Kazakh outdoor games as an effective means of teaching movement techniques in basketball at the stage of initial sports training. The relevance of the approach under consideration is due to the need to introduce ethno-cultural components into the system of physical education, which contributes not only to the physical, but also to the spiritual and moral development of the younger generation. The method of integrating traditional Kazakh games into the educational and training process is described, adapted exercises aimed at developing coordination, dexterity, maneuverability, speed and spatial orientation are presented. A pedagogical experiment was conducted with the participation of young basketball players aged 12-13 years, as a result of which significant improvements in movement technique among athletes of the experimental group were revealed. The use of statistical analysis methods confirmed the validity of the differences between the groups. The results obtained indicate the high pedagogical effectiveness of the ethnopedagogical approach, its practical significance and potential for further use in educational institutions of various levels implementing physical and sports orientation programs.

Keywords: basketball, movement technique, outdoor games, Kazakh national games, ethnopedagogy, physical education.

List of used literature

1. Imanbaev K. M. Ethnopedagogical foundations of physical education of youth. Almaty: Rauan, 2010.
2. Kulushev T. M. Folk games in physical education of schoolchildren. Astana: Foliant, 2014.
3. Satkanov J. K. Physical culture and national games. Almaty: Evero, 2020.
4. Nauryzbayeva J. A. Ethnopedagogy and national games in the education system. Almaty: KazNPU, 2015.
5. Sabirov A.M., Tursunov N. P. Pedagogical technologies in physical education. – Almaty, 2021.
6. Glasses J. K. Physical culture and national games. Almaty: Evero Publ., 2020.

УДК 796.325
МРНТИ 76.01.41

Штрауб Игорь Владимирович
hik.kaser@yandex.kz
«СОШ им. Б.Момышулы», г. Павлодар, Республика Казахстан

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ВЕРХНЕЙ ПРЯМОЙ ПЕРЕДАЧЕ МЯЧА В ВОЛЕЙБОЛЕ В УСЛОВИЯХ ШКОЛЬНОГО ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

В статье рассматривается авторская методика обучения технике верхней прямой передачи мяча в волейболе, разработанная с учётом требований школьной программы по физическому воспитанию Республики Казахстан. Методика базируется на принципах доступности, поэтапности, системности и адаптации к возрастным особенностям учащихся. В структуру методики включены имитационные, индивидуальные, парные и групповые упражнения, а также подвижные игры, обеспечивающие комплексное развитие двигательных навыков. Представлена система контроля и оценивания, учебно-тематическое планирование, а также варианты коррекции технических ошибок. Эффективность методики подтверждена результатами практического внедрения в образовательный процесс учащихся 6–7 классов, что проявилось в улучшении точности, координации и согласованности движений. Методика может использоваться в рамках урочной, внеурочной и секционной деятельности. Предложенный подход универсален и рекомендован к применению учителями физической культуры, студентами педагогических специальностей и тренерами детско-юношеских спортивных школ.

Ключевые слова: волейбол, передача мяча, методика обучения, физическое воспитание, школа, двигательные навыки.

Одной из приоритетных задач современной системы школьного физического воспитания является формирование у учащихся устойчивых двигательных умений и навыков, соответствующих возрастным особенностям и требованиям государственных образовательных стандартов. В Государственном общеобязательном стандарте начального и среднего образования Республики Казахстан подчёркивается значимость освоения базовых приёмов спортивных игр, способствующих гармоничному физическому развитию, формированию координации и выработке двигательной дисциплины [1].

Волейбол как командный вид спорта занимает важное место в школьной программе по физической культуре. Одним из базовых технических элементов в обучении волейболу выступает верхняя прямая передача мяча — приём, необходимый для организации атакующих и связующих действий в игре [2]. Несмотря на относительную простоту, овладение этим приёмом вызывает затруднения у школьников: наблюдаются нарушения исходной стойки, несогласованность движений, слабость в работе кистей и недостаточная координация [3]. Такие сложности требуют разработки доступной и поэтапной методики, направленной на системное освоение передачи в условиях уроков физической культуры.

Актуальность исследования обусловлена рядом объективных причин:

- методико-педагогическая потребность. В практике школьного физического воспитания отсутствует универсальная методика, объединяющая поэтапность освоения, коррекцию ошибок и игровые формы, что затрудняет развитие устойчивых технических навыков передачи у большинства учащихся [4].

- соответствие нормативным требованиям. В Типовой программе по физической культуре для 5–11 классов подчёркивается необходимость освоения технических приёмов волейбола, в том числе верхней передачи, с опорой на возрастную специфику и дифференцированный подход [5].

- психолого-мотивационный аспект. Игровой формат упражнений и доступная по структуре подача материала способствуют повышению мотивации учащихся к занятиям волейболом, снижению тревожности при контакте с мячом и вовлечённости в процесс обучения [6].

Методика апробирована в условиях общеобразовательной школы, что подтверждает её прикладную направленность, эффективность и возможность широкого применения как в урочной, так и внеурочной деятельности.

Таким образом, разработка и внедрение методики, обеспечивающей целостное и поэтапное обучение технике верхней передачи с использованием имитационных, индивидуальных, парных и групповых упражнений, является необходимым шагом в повышении качества физического воспитания школьников. Овладение техникой верхней прямой передачи — важнейшее условие успешного участия в игре. Она служит базой для выполнения связок, начала атак, корректной работы связующего игрока. Однако многие учащиеся сталкиваются с трудностями при обучении этому элементу: недостаточная сила кистей, неустойчивая стойка, рассогласованность движений, страх мяча. Это требует внедрения методики, обеспечивающей формирование техники поэтапно и с учётом возрастных особенностей.

Разработанная методика обучения технике верхней прямой передачи мяча в волейболе строится на поэтапном принципе организации учебного процесса и реализуется через модульное содержание. Каждый модуль представляет собой логически завершённую систему упражнений, направленных на формирование отдельных компонентов двигательного действия. В совокупности они обеспечивают освоение техники передачи в полном объёме, от базовых положений тела до выполнения приёма в игровых ситуациях.

Общая структура методики включает четыре тематических модуля:

1. Имитационные упражнения – направлены на формирование базовой стойки, положения рук и кистей, согласованности движений. Они позволяют формировать начальный двигательный навык без использования мяча, снижая уровень тревожности у начинающих и обеспечивая техническую точность [7].

2. Индивидуальные упражнения с инвентарем – обеспечивают развитие силы кистей, ловкости, координации и чувства мяча. Используются мячи различной массы (волейбольный, набивной, баскетбольный), обручи, стенка, мишени, воздушные шарики. Эти упражнения направлены на отработку точности и стабильности передачи в различных условиях [8].

3. Упражнения в парах – позволяют формировать точность и согласованность при взаимодействии с партнёром. Применяются в статике и в движении, в том числе после поворота, смены позиции и изменения высоты передачи. Включение парных упражнений способствует формированию элементов командной игры и ориентации в пространстве [9].

4. Групповые упражнения и подвижные игры – способствуют интеграции сформированных технических элементов в игровую среду. Используются игры типа «Передача по кругу», «Тройка с передачей», «Передай и сядь», которые развивают реакцию, скорость принятия решений и командное взаимодействие. Включение игровых форм отвечает задачам формирования мотивации и повышения интереса к предмету [10].

Методика реализуется в рамках учебно-тематического плана, рассчитанного на 13 занятий по 45 минут. Занятия построены с учётом принципов вариативности и постепенного усложнения материала. В конце каждого модуля предусмотрены контрольные упражнения и нормативы, позволяющие оценить уровень сформированности технического действия по пятибалльной шкале. Критерии оценки включают точность, координацию, согласованность и стабильность выполнения [11].

Важно отметить, что предложенная структура обеспечивает возможности для адаптации содержания в зависимости от уровня физической подготовленности школьников, условий зала, наличия инвентаря и часов учебной нагрузки. Методика применима как в рамках уроков физической культуры, так и в условиях секционной подготовки, дополнительного образования или школьных спортивных кружков.

В исследовании приняли участие учащиеся 6–7 классов ($n = 28$), разделённые на две группы: экспериментальную ($n = 14$) и контрольную ($n = 14$). Контрольная группа занималась по традиционной методике, основанной на фронтальном повторении техники. Экспериментальная — по предложенной методике, включающей имитационные, индивидуальные, парные и игровые упражнения, а также систему контроля и коррекции ошибок.

По результатам внедрения методики были получены следующие данные (табл.1):

Таблица 1 – Сравнительные показатели технической подготовки до и после применения методики

№	Показатель	До занятий (M ± SD)	После занятий (M ± SD)	p-значение
1	Попадания в обруч (из 5)	2.1 ± 0.6	4.3 ± 0.5	$p < 0.05$
2	Успешные передачи в паре (из 10)	5.8 ± 1.1	9.4 ± 0.8	$p < 0.05$

3	Уровень координации (в % обучающихся с «высоким»)	21% ± 9	71% ± 11	$p < 0.05$
4	Ошибки в стойке и кистях (в % обучающихся с ошибками)	86% ± 7	18% ± 6	$p < 0.05$

По всем тестам наблюдались статистически значимые отличия между результатами до и после применения разработанной методики. Это подтверждает её высокую эффективность в формировании технических навыков передачи мяча у школьников. Особенно выражено улучшение координации и снижение частоты технических ошибок.

Улучшение точности передачи (тест на передачу мяча в обруч с 5 м):

— До занятий — средний результат 2,1 попаданий из 5

— После — 4,3 из 5 (+105% прирост)

Стабильность в передаче в паре (10 последовательных передач):

— До занятий — 5,8 успешных

— После — 9,4 успешных (+62%)

Координация при передаче после поворота и перемещения (качественная оценка):

— Уровень «высокий» вырос с 21% до 71% по наблюдению учителя

Снижение количества ошибок в положении кистей и стойке:

— До — ошибки наблюдались у 86%

— После — лишь у 18%

Также наблюдалось повышение мотивации и вовлечённости. Подвижные игры с элементами передачи (например, «Передача в квадрат», «Передай и сядь») создавали игровую среду, приближенную к соревновательной, при этом не снижая обучающий эффект.

Представленная методика демонстрирует эффективность по следующим направлениям:

- Снижение страха перед мячом у начинающих благодаря имитационному этапу;
- Повышение точности и силы кистей за счёт разнохарактерного инвентаря;
- Формирование командного взаимодействия через парную и групповую работу;
- Адаптация к игре благодаря включению соревновательных заданий и игровой динамики.

Методика реализует принципы наглядности, доступности, вариативности, а также дифференцированного подхода, что делает её универсальной в условиях обычного школьного зала. Использование таблиц упражнений, пошагового описания и системы контроля позволяет учителю систематизировать процесс и легко адаптировать материал под уровень класса.

Проведённое исследование и опытная апробация предложенной методики обучения технике верхней прямой передачи мяча в волейболе подтверждают её высокую эффективность, методическую целостность и практическую значимость в условиях современной школьной системы физического воспитания. Методика, построенная на принципах поэтапности, доступности, вариативности и системности, обеспечивает формирование устойчивого двигательного навыка у обучающихся 6–7 классов.

Результаты внедрения показали статистически достоверное улучшение технических показателей: увеличилась точность и стабильность передачи, возрос уровень координации, существенно сократилось количество технических ошибок. Дополнительно отмечены положительные изменения в мотивационной и эмоциональной сферах — учащиеся проявляли активность, инициативу и заинтересованность в процессе обучения.

Методика может быть эффективно реализована как в рамках уроков физической культуры, так и во внеурочной, кружковой и секционной деятельности. Её универсальность позволяет адаптировать содержание в зависимости от уровня подготовки, учебной нагрузки и условий проведения занятий. Использование многообразного инвентаря, игровых форм и системы контроля делает пособие ценным инструментом в арсенале учителя физической культуры и тренера.

Таким образом, авторская методика представляет собой научно обоснованный и практически апробированный подход, способствующий совершенствованию процесса обучения волейболу в общеобразовательной школе и формированию ключевых физических и технических компетенций у школьников.

Методика обучения верхней прямой передаче мяча в волейболе, разработанная с учётом возрастных особенностей учащихся и требований типовой программы по физической культуре Республики Казахстан, показала высокую практическую результативность. Она может быть использована в рамках урочной и внеурочной деятельности, в спортивных секциях и для подготовки к

соревнованиям. Практико-ориентированность, логическая структура и педагогическая обоснованность делают её ценным инструментом для учителей физической культуры, студентов и тренеров.

Список использованной литературы:

1 Государственный общеобязательный стандарт начального и среднего образования РК. – Астана: Министерство просвещения РК, 2023.

2 Поддубный А.Ф. Волейбол: методика преподавания. – М.: Просвещение, 2021.

3 Филиппов С.А. Волейбол: учебно-практическое пособие. – Алматы: Эверо, 2022.

4 Виленский М.Я. Теория и методика обучения в спортивных играх. – М.: Спорт, 2020.

5 Типовая учебная программа по физической культуре для 5–11 классов. – Астана: НЦПК «Өрлеу», 2023.

6 Жоламанова Б.Ж. Теория и практика преподавания физической культуры в школе. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.

7 Искакова Ж.Е. Волейбол в школьной программе. – Нур-Султан: Ұлағат, 2021.

8 Савинов А.А. Спортивные игры: методика обучения. – М.: СпортАкадемПресс, 2020.

9 Якунин Н.А. Практика преподавания волейбола в школе. – СПб.: Лань, 2021.

10 Хасенов А.Т. Подвижные игры и техника в волейболе. – Павлодар: ПГУ, 2019.

11 Камардинов О.К. Методика преподавания спортивных игр. – Алматы: Қазақ университеті, 2022.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Штрауб Игорь Владимирович

Б. Момышұлы атындағы жалпы орта білім беретін мектеп, Павлодар, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕПТЕГІ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ ЖАҒДАЙЫНДА ВОЛЕЙБОЛДА ДОПТЫ ЖОҒАРЫ ТІКЕЛЕЙ БЕРУДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мақалада Қазақстан Республикасының дене тәрбиесі бойынша мектеп бағдарламасының талаптарын ескере отырып әзірленген волейболдағы допты жоғары тікелей беру техникасын оқытудың авторлық әдістемесі қарастырылады. Әдістеме қол жетімділік, кезеңділік, жүйелілік және оқушылардың жас ерекшеліктеріне бейімделу принциптеріне негізделген. Әдістеменің құрылымына мотористің кешенді дамуын қамтамасыз ететін Имитациялық, жеке, жұптық және топтық жаттығулар, сондай-ақ ашық ойындар кіреді. Бақылау және бағалау жүйесі, оқу-тақырыптық жоспарлау, сондай-ақ техникалық қателерді түзету нұсқалары ұсынылған. Әдістеменің тиімділігі 6-7 сынып оқушыларын білім беру процесіне практикалық енгізу нәтижелерімен расталды, бұл қозғалыстардың дәлдігін, үйлестіруін және дәйектілігін жақсартуда көрінді. Әдістемені сабақтан тыс, сабақтан тыс және секциялық қызмет аясында қолдануға болады. Ұсынылған тәсіл әмбебап және дене шынықтыру мұғалімдері, педагогикалық мамандықтар студенттері және балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінің жаттықтырушылары қолдануға ұсынылады.

Тірек сөздер: волейбол, Допты беру, оқыту әдістемесі, дене тәрбиесі, мектеп, қозғалыс дағдылары.

Straub Igor Vladimirovich

Secondary school named after. B. Momyshuly", Pavlodar, Republic of Kazakhstan

THE METHODOLOGY OF TEACHING THE UPPER DIRECT BALL TRANSFER IN VOLLEYBALL IN THE CONDITIONS OF SCHOOL PHYSICAL EDUCATION

The article discusses the author's method of teaching the technique of upper direct ball transfer in volleyball, developed taking into account the requirements of the school curriculum for physical education in the Republic of Kazakhstan. The methodology is based on the principles of accessibility, phasing, consistency and adaptation to the age characteristics of students. The structure of the methodology includes simulation, individual, pair and group exercises, as well as outdoor games that provide comprehensive development of motor skills. The system of control and assessment, educational and thematic planning, as well as options for correcting technical errors are presented. The effectiveness of the methodology is confirmed by the results of practical implementation in the educational process of students in grades 6-7, which manifested itself in improved accuracy, coordination and coordination of movements. The methodology can be used within the framework of regular, extracurricular and sectional activities. The proposed approach is universal and

recommended for use by physical education teachers, students of pedagogical specialties and coaches of children's and youth sports schools.

Keywords: volleyball, ball passing, teaching methods, physical education, school, motor skills.

List of used literature:

1 The State mandatory standard of primary and secondary education of the Republic of Kazakhstan. Astana: Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan, 2023.

2 Poddubny A.F. Volleyball: teaching methods. Moscow: Prosveshchenie, 2021.

3 Filippov S.A. Volleyball: an educational and practical guide. – Almaty: Evero, 2022.

4 Vilensky M.Ya. Theory and methodology of teaching in sports games. – Moscow: Sport, 2020.

5 Standard curriculum for physical education for grades 5-11. – Astana: NCPC "Orleu", 2023.

6 Zholamanova B.J. Theory and practice of teaching physical culture at school. Almaty: Kazakh University, 2020.

7 Iskakova Zh.E. Volleyball in the school curriculum. Nur-Sultan: Ulagat, 2021.

8 Savinov A.A. Sports games: teaching methods. Moscow: SportAkademPress, 2020.

9 Yakunin N.A. The practice of teaching volleyball at school. St. Petersburg: Lan Publ., 2021.

10 Khasenov A.T. Outdoor games and techniques in volleyball. Pavlodar: PSU, 2019.

11 Kamardinov O.K. Methods of teaching sports games. Almaty: Kazakh University, 2022.

УДК 614.1+311.42
МРНТИ 7601.11:73

Shustov Vadim Dmitrievich
water1339@list.ru
Institute of the N.V. Sklifosovsky of Clinical Medicine, First Moscow State Medical University named after I.M. Sechenov, Ministry of Healthcare of the Russian Federation (Sechenov University), Moscow, Russian Federation
Lubova Tatyana Nikolaevna
lubova@list.ru
Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies, Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

MODELING THE DEVELOPMENT OF A HEALTHCARE SYSTEM BY CLUSTER ANALYSIS

The article presents a multidimensional grouping of regions of the Volga Federal District of the Russian Federation based on indicators characterizing the volume of financing, availability of medical services, quality of health care, and socio-economic indicators. The source of information for the analysis was official data presented in statistical publications characterizing the socio-economic situation of the regions of the Russian Federation. An integrated approach to assessing the effectiveness of the health care system involves the use of various methods and tools to obtain a comprehensive picture of the system's functioning. It includes both quantitative and qualitative indicators, which allows taking into account all aspects of health care. The cluster analysis method was used when combining regions into clusters. This approach made it possible to enhance the practical significance of the study, objectively conduct an analysis, and formulate substantiated specific conclusions and recommendations for the regions of each cluster. As a result, three clusters of regions were identified based on the level of effectiveness of the health care system.

Keywords: cluster analysis, regions, healthcare system, healthcare performance indicators, statistical analysis, Volga Federal District.

A regional health care system is a complex of institutions, organizations, and services that provide medical care to the population in a certain geographic region. It includes both public and private medical institutions, as well as various services and programs aimed at improving the health of the population.

The main components of a regional health care system include medical institutions, emergency medical services, public health services, pharmaceutical institutions, and research organizations.

The tasks of a regional health care system at the present stage are to ensure the availability of medical care; improve the quality of medical services; prevent diseases; and improve the health of the population.

In solving the tasks assigned to them, regional health care systems face a number of problems, such as lack of funding; uneven distribution of medical institutions; aging of the population.

Assessing the effectiveness of a regional healthcare system is an important aspect for ensuring its sustainable development and improving the quality of medical services. For this purpose, a comprehensive approach is used, which includes the analysis of various groups of indicators, an assessment of economic efficiency, and multi-criteria analysis.

A comprehensive approach to assessing the effectiveness of a healthcare system involves the use of various methods and tools to obtain a comprehensive picture of the system's functioning. It includes both quantitative and qualitative indicators, which allows taking into account all aspects of healthcare.

To assess the effectiveness of a healthcare system, such groups of indicators as clinical, economic, and social indicators are used. Clinical indicators include data on morbidity, mortality, recovery rates, and the quality of medical services. These indicators help assess how effectively diseases are diagnosed and treated. Economic indicators assess healthcare costs, including expenses for medical institutions, salaries of medical personnel, and the cost of drugs. Economic indicators help determine how rationally resources are used. Social indicators include the level of population satisfaction with medical services, accessibility of medical care, and quality of life. These indicators help understand how the healthcare system affects society as a whole.

Assessing the economic effectiveness of a healthcare system includes an analysis of the ratio of costs and benefits. This analysis can be done using various methods, such as cost-effectiveness and cost-benefit analysis. Cost-effectiveness analysis determines how effectively resources are used to achieve certain health outcomes. Cost-benefit analysis compares the costs of implementing programs and activities with the benefits obtained, which allows assessing the feasibility of investments in health care. Multi-criteria analysis allows taking into account various aspects and priorities when assessing the effectiveness of the health care system. This method includes defining evaluation criteria and comparative analysis.

The purpose of this study is to build a model characterizing the state, development and efficiency of the healthcare system. In accordance with the purpose, the following tasks have been defined:

- to develop a system of indicators for grouping regions;
- to form clusters of regions similar in the considered indicators;
- to develop recommendations for the regions of each cluster to improve the efficiency of the healthcare system and develop a health policy for the nation;
- to determine the directions for further scientific research.

The research methodology is presented by the method of cluster multivariate analysis. The source of information for the analysis was official data presented in statistical publications characterizing the socio-economic situation of the regions of the Russian Federation [7]. The statistical population is represented by the regions of the Volga Federal District of the Russian Federation. From the calculated and published statistical indicators, 14 indicators were selected that characterize financial support, accessibility and quality of healthcare, and the socio-economic efficiency of healthcare. A system of indicators for analysis was built (Table 1).

Table 1 System of indicators characterizing the activities of agricultural enterprises

Groups of indicators	Name of indicators
Funding Volume Indicators	- expenditures of consolidated budgets of subjects of the Russian Federation on health care, thousand rubles per 1 person; - expenditures of funds of territorial funds of compulsory medical insurance, thousand rubles per 1 person
Indicators of accessibility of medical services	- the number of doctors of all specialties per 10,000 people, people; - the number of hospital beds per 10,000 people; - the number of mid-level medical personnel per 10,000 people, people - the capacity of outpatient and polyclinic organizations per 10,000 people, visits per shift
Healthcare quality indicators	- life expectancy at birth, years; - mortality rate of the working-age population, per 100,000 people; - infant mortality rate, per 1,000 people; - morbidity rate per 1,000 people

Socio-economic indicators	- average per capita monetary income of the population, rubles; - number of people with monetary income below the poverty line/subsistence minimum, %; share of urban population in the total population, %; - ratio of men to women, there are women per 1000 men; - share of the working-age population, %; - sale of alcoholic beverages to the population, liters per 1 person

To conduct cluster analysis, the data processing program "STATISTICA" was used (Table 2, Figure 1). The regions were grouped into clusters using the Manhattan distance, in which the distance between two points is calculated by summing the absolute value of the difference between the sizes.

Table 2 Clusters of regions of the Volga Federal District of the Russian Federation

Cluster number	Regions included in the cluster
I	Regions: Ulyanovsk (3), Penza (4), Kirov (1), Nizhny Novgorod (7), Samara (11); Perm Territory (9)
II	Regions: Orenburg (13); Republics: Chuvash (14), Udmurtian (10), Mari El (2)
III	Regions: Saratov (6); Republics: Tatarstan (8), Mordovia (5), Bashkortostan (12)

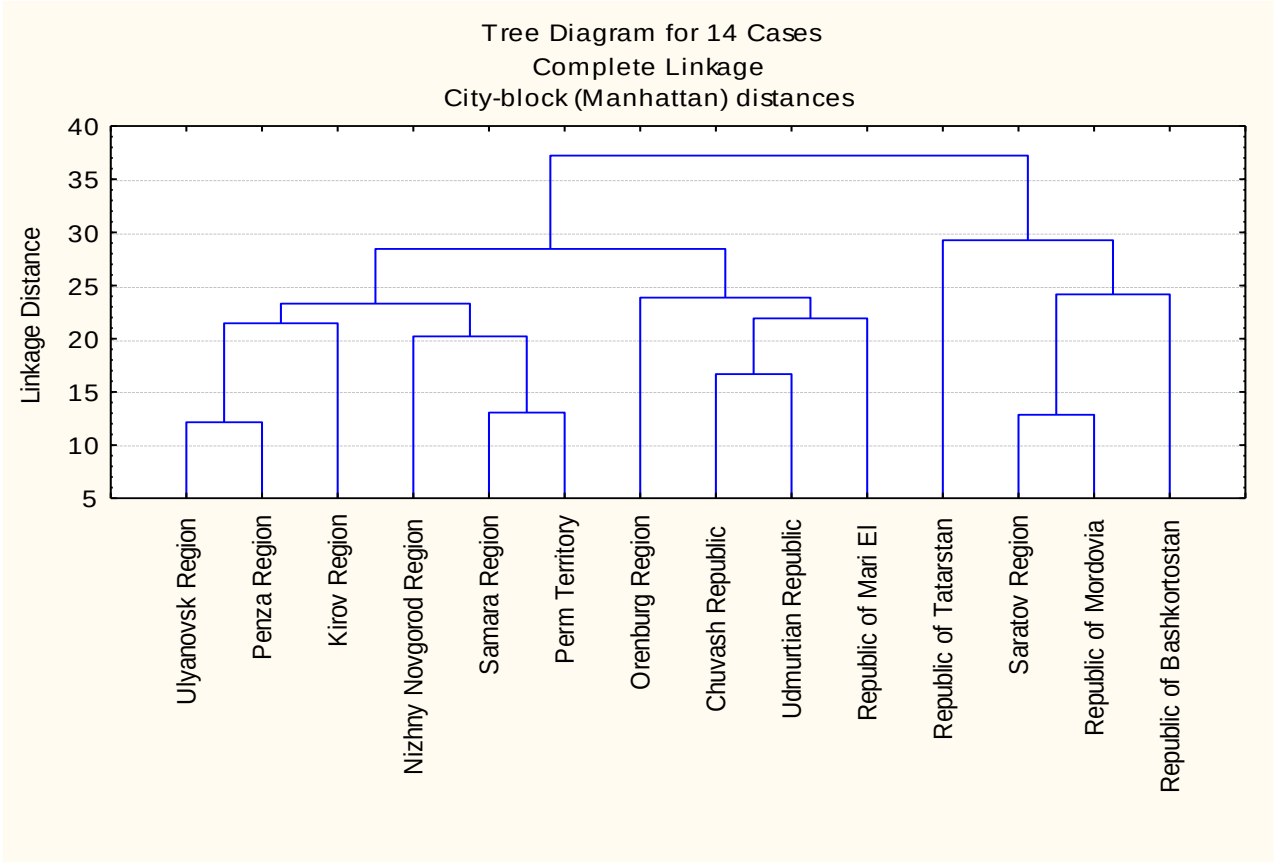

Figure 1 Dendrogram of the regions of the Volga Federal District

The first cluster included 6 regions, the second and third – four regions each. The distribution of regions by clusters is clearly shown in Figure 2. Geographically, it is clear that the regions in the clusters are usually located next to each other. This allows for targeted state policy in the field of healthcare development in the regions of the selected clusters.

The considered indicators do not always directly affect the indicators of the effectiveness of the health care system, since they are more related not only to the functioning of health care itself, but also to the objective conditions in which it operates. These may be economic, social and environmental factors that affect the health of the population and access to medical care.

Assessing the effectiveness of the regional healthcare system is an important aspect for ensuring its sustainable development and improving the quality of medical services. For this purpose, an integrated approach is used, which includes the analysis of various groups of indicators, assessment of economic efficiency and multi-criteria analysis.

An integrated approach to assessing the effectiveness of the healthcare system involves the use of various methods and tools to obtain a comprehensive picture of the system's functioning. It includes both quantitative and qualitative indicators, which allows taking into account all aspects of healthcare.

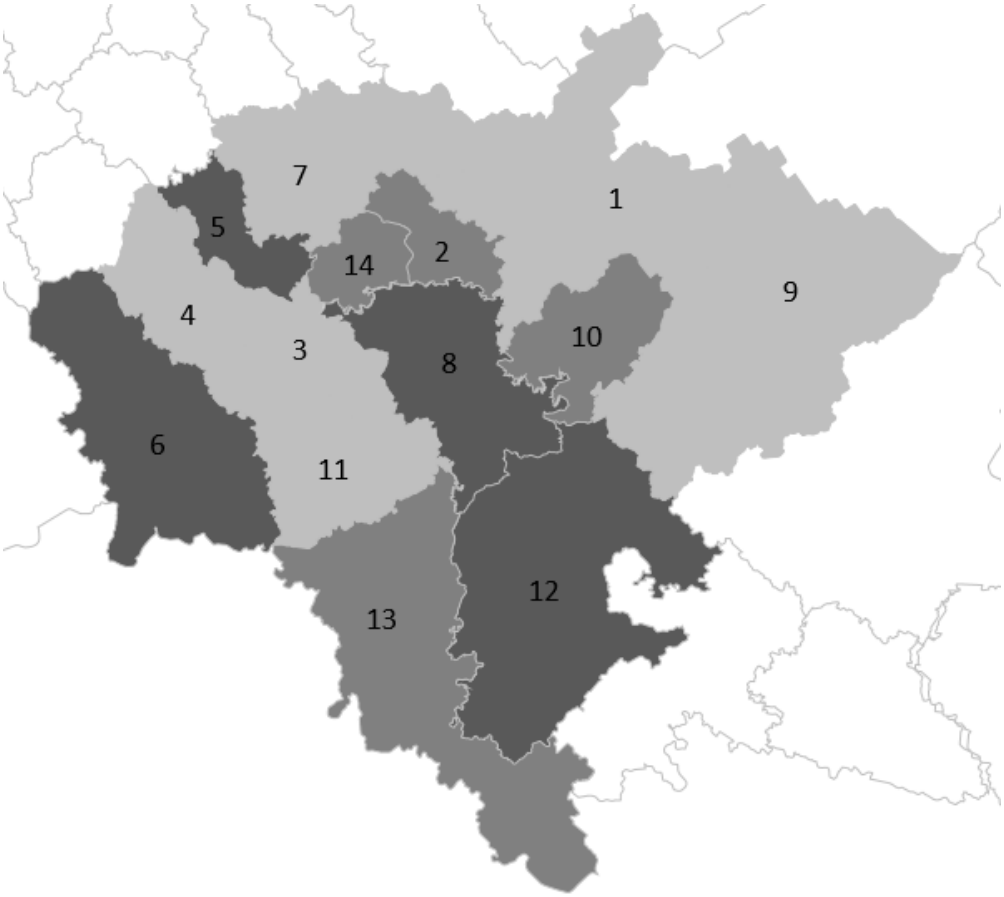

Figure 2 Cartogram of the distribution of regions of the Volga Federal District by clusters

Caring for the health of the population is a fundamental element of an effective healthcare system. The health of citizens directly affects the quality of life, labor productivity and social well-being. An effective healthcare system should ensure the availability and quality of medical services, as well as carry out preventive measures aimed at improving the health of the population.

It is important to note that the health of the population depends not only on medical services, but also on social, economic and environmental factors. Therefore, the integration of healthcare with other sectors, such as education, social protection and the environment, is a key aspect for achieving sustainable development.

List of used literature:

1. Efficiency of the regional healthcare system: rating of the subjects of the Russian Federation / M. V. Bochenina, S. M. Kurgina, S. A. Muzalevskaya, T. A. Yangirov // Economy and Management: scientific and practical journal. - 2025. - No. 1 (181). - P. 29-35. - DOI 10.34773 / EU.2025.1.5. - EDN QKZPXS.

2. Zhitnikov I.V. et al. Rating assessment of the effectiveness of healthcare systems in the regions of the Russian Federation / I.V. Zhitnikov, A.A. Lutsenko, E.V. Babenko, E.L. Favarisova // Economy and Management: scientific and practical journal. 2025. No. 2. P. 35-41. DOI: 10.34773 / EU.2025.2.6.

3. Healthcare in Russia. 2023: Statistical Collection / Rosstat. Moscow, 2023. 179 p. [Electronic resource]. URL: https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Zdravoohran-2023.pdf

4. Federal State Statistics Service of the Russian Federation. (2024). Regions of Russia: Socio-economic indicators 2022. Moscow, Russia: Rosstat. Retrieved from https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Region_Pokaz_2022.pdf (Accessed 19 June 2023)

5. Ulumbekova, G. E. Rating of the effectiveness of healthcare systems in the regions of the Russian Federation in 2019 / G. E. Ulumbekova, A. B. Ginoyan // ORGZDRAV: news, opinions, training. Bulletin of the Higher School of Healthcare. – 2021. – Vol. 7, No. 1(23). – P. 4-16. – DOI 10.33029/2411-8621-2021-7-1-4-16. – EDN VOXYHH.

6. Khabriev, R. U. Comparative analysis of health care systems based on rating construction / R. U. Khabriev, M. E. Kolomiychenko // Problems of social hygiene, health care and history of medicine. – 2024. – Vol. 32, No. 3. – P. 303-310. – DOI 10.32687/0869-866X-2024-32-3-303-310. – EDN AYDJBM.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шустов Вадим Дмитриевич
И.М.Сеченов атындағы бірінші Мәскеу мемлекеттік медицина университетінің Н.В.Склифосовский атындағы клиникалық медицина институты, Мәскеу, Ресей Федерациясы
Лубова Татьяна Николаевна
Башқұрт мемлекеттік аграрлық университеті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ЖҮЙЕСІН КЛАСТЕРЛІК ТАЛДАУ АРҚЫЛЫ ДАМЫТУДЫ МОДЕЛЬДЕУ

Мақалада қаржыландыру көлемін, медициналық қызметтердің қолжетімділігін, денсаулық сақтау сапасын және әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді сипаттайтын көрсеткіштерге негізделген Ресей Федерациясының Волга федералды округінің аймақтарының көп өлшемді топтамасы ұсынылған. Талдау үшін ақпарат көзі Ресей Федерациясы аймақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын сипаттайтын статистикалық басылымдарда ұсынылған ресми деректер болды. Денсаулық сақтау жүйесінің тиімділігін бағалаудың кешенді тәсілі жүйенің қалай жұмыс істейтіні туралы жан-жақты суретті алу үшін әртүрлі әдістер мен құралдарды қолдануды қамтиды. Ол денсаулық сақтау жұмысының барлық аспектілерін есепке алуға мүмкіндік беретін сандық және сапалық көрсеткіштерді қамтиды. Аймақтарды кластерлерге біріктіру үшін кластерлік талдау әдісі қолданылды. Бұл тәсіл зерттеудің практикалық маңыздылығын арттыруға, объективті талдау жүргізуге және әрбір кластердің аймақтары бойынша негізделген нақты қорытындылар мен ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді. Нәтижесінде денсаулық сақтау жүйесінің тиімділік деңгейі бойынша өңірлердің үш кластері анықталды.

Тірек сөздер: ипотекалық несие, мемлекет кепілдік берген ипотека, пайыздық мөлшерлеме, бастапқы жарна, негізгі мөлшерлеме, инфляция, несие нарығы.

Шустов Вадим Дмитриевич
Институт клинической медицины им. Н.В. Склифосовского ФГАОУ ВО Первый МГМУ им. И.М. Сеченова Минздрава России Москва, Российская Федерация
Лубова Татьяна Николаевна
Башкирский государственный аграрный университет, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

МОДЕЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ МЕТОДОМ КЛАСТЕРНОГО АНАЛИЗА

В статье проведена многомерная группировка регионов Приволжского федерального округа Российской Федерации по показателям, характеризующим объем финансирования, доступность медицинских услуг, качество здравоохранения и социально-экономические показатели. Источником информации для анализа выступили официальные данные, представленные в статистических публикациях, характеризующих социально-экономическое положение регионов Российской Федерации. Комплексный подход к оценке эффективности системы здравоохранения подразумевает использование различных методов и инструментов для получения всесторонней картины функционирования системы. Он включает в себя как количественные, так и качественные показатели, что позволяет учитывать все аспекты работы здравоохранения. Метод кластерного анализа применен при объединении регионов в кластеры. Этот подход позволил усилить практическую значимость

исследования, объективно провести анализ и сформулировать обоснованные конкретные выводы и рекомендации для регионов каждого кластера. В результате выделено три кластера регионов по уровню эффективности системы здравоохранения.

Список использованной литературы:

1. Эффективность региональной системы здравоохранения: рейтинг субъектов Российской Федерации / М. В. Боченина, С. М. Кургина, С. А. Музалевская, Т. А. Янгиров // Экономика и управление: научно-практический журнал. – 2025. – № 1(181). – С. 29-35. – DOI 10.34773/EU.2025.1.5. – EDN QKZPXS.

2. Житников И.В. и др. Рейтинговая оценка эффективности систем здравоохранения регионов Российской Федерации / И.В. Житников, А.А. Луценко, Е.В. Бабенко, Е.Л. Фаварисова // Экономика и управление: научно-практический журнал. 2025. № 2. С. 35–41. DOI: 10.34773/EU.2025.2.6.

3. Здравоохранение в России. 2023: Стат.сб. / Росстат. М., 2023. 179 с. [Электронный ресурс]. URL: https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Zdravoohran-2023.pdf

4. Federal State Statistics Service of the Russian Federation. (2024). Regions of Russia: Socio-economic indicators 2022. Moscow, Russia: Rosstat. Retrieved from https://rosstat.gov.ru/storage/mediabank/Region_Pokaz_2022.pdf (Accessed 19 June 2023)

5. Улумбекова, Г. Э. Рейтинг эффективности систем здравоохранения регионов РФ в 2019 г / Г. Э. Улумбекова, А. Б. Гиноян // ОРГЗДРАВ: новости, мнения, обучения. Вестник ВШОУЗ. – 2021. – Т. 7, № 1(23). – С. 4-16. – DOI 10.33029/2411-8621-2021-7-1-4-16. – EDN VOXYHH.

6. Хабриев, Р. У. Сравнительный анализ систем здравоохранения на основе построения рейтинга / Р. У. Хабриев, М. Е. Коломийченко // Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины. – 2024. – Т. 32, № 3. – С. 303-310. – DOI 10.32687/0869-866X-2024-32-3-303-310. – EDN AYDJBM.

УДК 546.87 + 66.021.2
МРНТИ 31.15.17+66.021.2

Шащанова Роза Балиевна
shroza.05@mail.ru
«Bolashaq» Академиясы ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚОРҒАСЫН АРСЕНАТТАРЫНЫҢ СИНТЕЗІ ЖӘНЕ ТЕРМОДИНАМИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН АНЫҚТАУ

Жұмыстың ғылыми жаңалықтары мен тәжірибелік құндылығы. Жалпы арсенаттар күрделі қосылыстар негізінде қатты фазалы реакциялар әдісімен синтезделініп алынды. Зерттеу жұмыстары арқылы алынған нәтижелер көпкомпонентті оксидтердің негізінде алынған керамикалық материалдардың құрылыстық, термодинамикалық мәліметтер базасын кеңейтті, әртүрлі күрделі қосылыстарды белгілі бір бағытта синтездеу үшін бейорганикалық материалтану саласында, түзілген фазалардың химиялық және физикалық қасиеттерін болжау үшін қолданылуы мүмкін. Қарапайым заттардан жылу түзілуінде нөлдік шама термохимия мен термодинамикада маңызды орын алады: фундаменталды термохимиялық константалардың факт түрінде барлық белгілі қоспалардың өзара келіскен жүйесін құрауға мүмкіндік береді.

Мақалада қорғасын арсенаттары туралы әдебиеттерге шолу жасалады және мышьяк пен қорғасының химиялық және термодинамикалық сипаттамалары қарастырылады. Қорғасын арсенаттарының $T_{дисс}$, $\Delta H°_{дисс}$. және $\Delta S°_{дисс}$. термодинамикалық сипаттамалары зерттелді.

Тірек сөздер: мышьяк пен қорғасын синтезі, қорғасын арсенаттары, PbO - M_xO_y күй диаграммасы, термодинамиканың II және III заңдары, шық нүктесі әдісі, қорғасын арсенатының электрохимиялық қасиеттері.

Бейорганикалық химияның қазіргі даму тенденциясы – арсенаттардың жаңа қосылыстарын синтездеу мен зерттеу ғана емес, сонымен қатар олардың негізінде белгілі физикалық және химиялық қасиеттер комплексімен сипатталатын функционалды материалдарды дайындау болып табылады.

Соңғы жылдары арсенаттардың кейбір қосылыстарына қызығушылық артуда. Бұл қосылыстар жоғары тотығуға тұрақты температуралық материалдар және жоғары электр өткізгіштік пен жоғары химиялық тұрақтылық көрсетеді. Осы қасиеттеріне орай олардың өндіріс саласында болашағы зор [1].

Кен орындарының қышқылдануымен байланысты – арсенидті, сульфоарсенидті, сульфотұзды бұл класстың 100-ге тарта минералды түрлері белгілі. Кейінгі жылдары онға жуық жаңа арсенаттардың түрі табылған.

Кенді орындардың гипергенез аймағындағы арсенаттар арасынан катиондық қағида бойынша 4 топқа бөлінген: 1)Cu арсенаттары; 2)Pb, Zn, Bi арсенаттары; 3)Co, Ni, Fe арсенаттары; 4)Ca, Mg және Al арсенаттары. Алдыңғы үш топ кен орындарының мысты, қорғасынды-мырышты және кобальт-никельді минералданған аймақтарына жатады, ал төртінші топ көптеген күшала құрамдас түрлерде кездеседі, өйткені бұл топ арсенаттарының құрамындағы катиондары тұрақты минералдардан немесе араласқан түрлерден тұрады. Әдеттегідей, бөлініп алынған топтар ішінде минералдар жақын химиялық құрамдар тізбегіне қосылған.

Бұл арсенаттарды 4 топқа бөліп қарастырған ыңғайлы: 1)қарапайым сулы; 2)молекулалы сулы; 3)гидроксильді сулы; 4)қосымша аниондармен (O, Cl, SO_4).

Екінші топта едәуір жиі кездесетін арсенаттар жинақталған. Цумебте сонымен қатар Zn, сонымен бірге Pb-ге ие, қышқылдану нәтижесінде көкшіл түсті және түссіз жалпақ кристалдар түрінде агрегаттар түзетін хельмутвинклерит табылған. Наугарзанда (Орта Азия) табылған Pb мен Cu-ның өте сирек арсенаттары. Сондай-ақ Мексиканың кейбір кен орындарында ашық карминді түске ие кристалдық бума мен ине секілді күйі бар карминит

$PbFe_3^{3+}[AsO_4]_2(OH)_2$, те сирек кездеседі. Минерал скородит пен фармакосидеритпен ассоциацияланады. Өте сирек кездесетін әрі өте аз зерттелген гидроксилді Zn және Pb арсенаттары қосымша катиондармен (Ca, Al, Fe) Намибиядағы Цумеб аймағында табылған. Бұл арсендеклуазит $ZnPb[AsO_4]_2OH$ және арсенбракебушит. Жақында Березовка аймағында табылған арсенбракебушит $Pb_2(Fe^{3+}, Zn)\ [AsO_4]_2(OH, H_2O)$ Цумебте бірінші табылғаннан Cu-ның Fe-мен изоморфты мырышпен алмасуымен ерекшеленеді. Филипсборнит $HPbAl_3[AsO_4]_2(OH)_6$ крокоитпен ассоциацияда Тасманияда табылған.

Pb мен Fe-нің жаңа арсенаты – сегнитит $HPbFe_3[AsO_4]_2(OH)_6$-филипсборниттің $HPbAl_3[AsO_4]_2(OH)_6$ Fe-ұқсас түрі болып табылады. Брокен-Хилл аймағында бедантит $PbFe_3^{3+}[AsO_4]_2(SO_4)(OH)_6$, миметезит $Pb_5[AsO_4]_3Cl$, агардит және гетитпен бірге ассоциацияда табылған.

Басқа Pb арсенаттары кендерден табылады:

Шультенит $HPb[AsO_4]$, хельмутвинклерит $PbZn[AsO_4]_2{\cdot}2H_2O$, тометзекит $Pb(Cu,Zn)_2[AsO_4]_2{\cdot}2H_2O$, джемесит $Zn_2Pb_2Fe^{3+}[AsO_4]_3O_4$, нилит $Pb_4Fe^{2+}[AsO_4]_2Cl_4$, джорджиадезит $Pb_4[AsO_4]Cl_{3,5}(OH)_{1,5}$, арсенцумебит $Pb_3Cu[AsO_3OH](SO_4)O$

Әдебиеттік шолудан көріп отырғанымыздай, қазіргі уақытта арсенаттардың кейбір үлгілері ғана зерттелінген. Арсенаттардың термодинамикалық қасиеттері іс жүзінде зерттелмеген. Жоғарыда келтірілген металдардың күрделі арсенаттарының жаңа фазалары алынып, олардың физика – химиялық қасиеттері зерттелсе, бейорганикалық материалтану және полифункционалды қасиеттерге ие арсенаттар металдарының физикалық химиясына үлкен үлес қосылар еді. Талданған жұмыстардың барлығы арсенаттар негізіндегі күрделі қосылыстарға жүргізілген зерттеулер олардың маңыздылығын, болашағы зор екендігін көрсетеді. Әдеби шолуда айтылғандай қарастырылған арсенаттардың таңғажайып қасиеттер көрсететінін аңғаруға болады. Осындай керемет мүмкіндіктерге қол жеткізе алатынымызға қарамастан әдебиеттерде жалпы арсенаттар туралы мағлұматтар аздық етеді және аталған қосылыстардың физика – химиялық тұрақтылары, термохимиялық және термодинамикалық сипаттамалары жайлы әлі де толық мәліметтер ала аламыз.

As_2O_5 – PbO жүйесі алғаш рет Амадоримен [2] сипатталған. Берілген жүйеде келесі қосылыстар көрсетілген:

$Pb_3As_2O_8$ 1042°C балқу температурасымен, $Pb_2As_2O_7$ – қорғасын пироарсенаты ($T_{балқ.}$ - 806°C), және $Pb_8As_2O_{13}$ ($T_{балқ.}$- 866°C), ал $Pb_4As_2O_9$ балқу температурасы анықталмаған. Бірақ жүйе толық зерттелмеген, яғни 0мол.%-ден 60мол.%-ті PbO- ға дейін As_2O_5-ке жақын маңайда түзілетін басқа фазалар болмайды. Амадоридан басқа қорғасын ортоарсенатының 1050 °C және 1035°C-қа тең балқу температуралары еңбектерінде келтіріледі.

Қорғасын пироарсенаты $Pb_2As_2O_7$ деректері бойынша 802°C -та балқиды, ал дерек бойынша ол 750°C-та орто арсенатқа дейін бөлінеді. $Pb_2As_2O_7$ –ның кристалдық құрылымы бойынша деректер, рентгенографиялық анализ жауабымен бірге еңбекте келтіріледі.

[2] еңбекте келесі сызба бойынша өтетін қорғасын (IV) гидроарсенатының пиролизі зерттелген:

$$Pb^{IV}(HAsO_4)\cdot H_2O \xrightarrow[-H_2O]{125\text{-}140\ ^oC} Pb^{IV}(HAsO_4)_2 \xrightarrow[-H_2O,\ O_2]{265^0\text{-}\ 290\ ^oC} \longrightarrow$$

$$Pb^{II}(AsO_3)_2 \xrightarrow[As_2O_3-\ O_2]{750\ ^oC} Pb_3O_4\cdot PbO \qquad (1)$$

Пиролиздің бұған ұқсас сызбасы еңбекте де берілген. Тура сол еңбекте $Pb(H_2AsO_4)$ - дан сусыздандыру арқылы алынған қорғасын метаарсенатының $Pb(AsO_3)_2$ элементарлы ұяшығының параметрлері келтірілген; a=4,869; C= 5,492Å; v(Å^3)= 112,7; D_c= 6,67. Деректері бойынша метаарсенат 650 ^{o}C -та бөлінеді және 740 ^{o}C -та балқиды. Сондай-ақ қорғасын пироарсенатының түзілмейтіні байқалған. $8PbO\cdot As_2O_5$ және $4PbO\cdot As_2O_5$ құрамды арсенаттары зерттелген, ол еңбектерде сондай-ақ рентгенографиялық және термикалық анализдердің, ИҚ спектроскопияның мәліметтері келтірілген.

PbO - As_2O_5 - H_2O жүйесі қышқыл аймақта зерттелген болатын. Гидрохимиялық жолмен молярлық қатынасы $PbO/\ As_2O_5$= 2,01 тең қорғасын арсенаты алынған, ол қатынас сусыздандырудан кейін 400°C-та метаарсенатқа $Pb(AsO_3)_2$ дейін бөлінетін моноқорғасынның пироарсенаты мен ортоарсенатына сәйкес келді. Қорғасын метаарсенаты вакуумда 650 ^{o}C-тан бастап 725°C-қа дейін балқуы 750-900°C аралығында өтетін пироарсенатқа дейін диссоциацияланады. Қорғасын пироарсенатының балқуы кезінде 750°C-тан бастап ортоарсенат түзіле бастайды.[3] $Pb_3(AsO_4)_2$ жарық әрекетімен поляризацияланған ине түріндегі тұзға ұқсайды. Әдебиетте сондай-ақ жүйелердің балқығыштық диаграммасы бойынша деректер бар: $Pb_3(AsO_4)_2$- $PbCl_2$, $Pb_3(AsO_4)_2$- PbF_2, $Pb_3(AsO_4)_2$- $Pb_3(PO_4)_2$, $Pb_3(AsO_4)_2$- $Pb_3(VO_4)_2$. Жүйелердің балқығыштық диаграммасын тереңірек зерттеген кезде қорғасын ортоарсенаты 1042°C-та балқиды деп қорытынды жасауға болады. Термодинамикалық қасиеттер бойынша эксперименталды мәліметтерден әдебиетте 286-700K аралығында 274,1 Дж/(моль·К)-ге тең қорғасын ортоарсенатына арналған жылу сыйымдылық мәні кездеседі. Басқа эксперименталды мәліметтер $_{\Delta f}H^0$ (298,15K), $_{\Delta}G^0$(298,15K), S^0 (298,15K), C^0_p (298,15K) және қорғасын арсенаттары термикалық диссоциациясының термодинамикалық қасиеттері бойынша деректер әдебиетте анықталған жоқ.

Жоғарыда келтірілген әдеби шолудан біз As_2O_5-PbO жүйесінің күй диаграммасы Амадоримен құрастырылғанын білеміз, бірақ толықтай емес. Біз бұл берілген жүйені толықтырдық және зерттедік, соған сәйкес мұнда бес қорғасын арсенаты анықталды: $Pb_8As_2O_{13}$, $Pb_4As_2O_9$, $Pb_2As_2O_7$, $PbAs_2O_6$ және $Pb_3As_2O_8$ және сәйкесінше балқу температураларымен 865 ^{o}C, 740 ^{o}C, 300 ^{o}C, 690°C және 1030°C. ИҚ және КР спектр мәліметтері бойынша қорғасын арсенатын оксиорто- және ортоарсенаттар деп көрсетуге болады.[2]

Жылу сыйымдылық және 298-700K шегіндегі $Pb_3(AsO_4)_2$ термодинамикалық қызметтері $Pb_3(AsO_4)_2$ жылу сыйымдылығы калориметриялық әдіспен зерттелген. Алынған мәліметтер негізінде қорғасын ортоарсенатының термодинамикалық қызметтерінің температуралық тәуелділіктері есептелген.

Аталмыш жұмыстың мақсаты $Pb_3(AsO_4)_2$ жылу сыйымдылығын калориметриялық жолмен есептеу және аталмыш қосылыстың термодинамикалық қызметтерінің температуралық тәуелділіктерін табу болып табылады. $Pb_3(AsO_4)_2$ препараты As_2O_5-PbO жүйесінің Т-фазалық диаграммасын зерттеу нәтижесінде алынған. Арсенаттың негізгі және рентгенографиялық және термиялық қасиеттері әдебиет мәліметтермен сәйкес келеді. $Pb_3(AsO_4)_2$ изобарлық жылу сыйымдылығын 298-700 К шегінде сериялық ИТ–с-400 калориметрінің көмегімен зерттедік. Үлгінің қажетті температураға дейінгі жылу уақыты визуалды түрде тіркелген. Өлшеу қателігі ± 10%.

Тәжірибелік нәтижелер негізінде $Pb_3As_2O_8$ температурасынан As_4O_6 бу қысымының тәуелділігі келесі теңдеумен суреттеледі:

$$lgP= - (4940 \pm 45)/T + 5,90 \pm 0,04 \qquad (2)$$

Есептелінген $T(Pb_3As_2O_{8дисс.})$ $Pb_3As_2O_8$ термиялық диссоциациясының тепе-теңдік тұрақтылығын есепке алғанда келесідей суреттеледі:

$$lgKp=-(7410 \pm 68)/T + 4,82 \pm 0,06 \qquad (3)$$

(2) теңдеу шешімімен $T_{дисс.}$ 141,9±1,3 кДж/моль және 92,3±1,2 Дж/моль·К тең сәйкесінше диссоциация энтальпиялары мен энтропиялары есептелген.

Қорғасынның пиро- және мета-арсенаттарының термиялық диссоциациясының анықталуы.

Әдеби мәліметтер негізінде қорғасынның пиро және мета-арсенаттарының термиялық диссоциацияларының сызбасын келесідей көрсетуге болады:

$3Pb_2As_2O_7$(қатты) = $2Pb_3As_2O_8$(қатты)+$1/2As_4O_6$(газ)+O_2(газ) (4)
$2PbAs_2O_6$(қатты)= $Pb_2As_2O_7$(қатты) + $1/2\ As_4O_6$(қатты)+O_2(газ), (5)

Бу As_4O_6 қысымының қаттының $Pb_2As_2O_7$ қысымына тәуелділігі эксперименталды түрде келесі теңдеумен анықталған (Р-мм рт.ст.):

$lgP=-(19846±616)/T+20,33±0,63,$ (6)

ал қатты $PbAs_2O_6$-ға:
$lgP=-\ (20234±706)/T+\ 21,99±0,76.$ (7)

Бу қысымын өлшеудің нәтижелері мен арсенаттардың есептелінген термодинамикалық қасиеттері. (2-3) теңдеулерін шешу арқылы $Pb_2As_2O_7$ және $PbAs_2O_6$ толық бөліну температуралары анықталған, олар сәйкесінше 1107 ± 6К және 1033 ± 4К-ға тең. Арсенаттардың термикалық диссоциациясының реакция тәуелділігі $lgK_p \backsim f(I/4)$ келесі сипатқа ие:

$lgK_p =-(30351 ± 1059)/T +28,96 ± 1,14$ ($PbAs_2O_6$), (8)
$lgK_p =-\ (29769 ±924)/T + 26,47 ± 0,95$ ($Pb_2As_2O_7$), . (9)

Бұлардан ΔH^0 ($T_{дисс.}$) және ΔS^0 ($T_{дисс.}$) және $Pb_2As_2O_7$ сәйкесінше келесі температураларға тең 290,6±4,40 және 190,0±5,9 кДж/моль; 272,2± 10,9 және 168,9± 6,1 Дж/(моль·К) есептеліп шығарылған. Арсенттар термикалық диссоциациясының термодинамикалық константаларын есептеген кезде As_2O_5-PbO жүйесінің фазаларды бөлу шектерінде гомогенді аймақтардың болмауы көңілге алынды. Сонымен, есептеу үшін қажет барлық термодинамикалық функцияларды ескере отырып, термодинамиканың II және III заңдарына сәйкес түзіліс энтальпиясы есептелінді.

$Pb_3(AsO_4)_2$, $Pb_2As_2O_7$ және $PbAs_2O_6$ түзілістің стандартты энтальпияларының ұсынылған мәндері ретінде термодинамиканың II және III заңдары бойынша мәліметтерді орташалау арқылы алынған мәндерді атауға болады, яғни – 1584,3 ± 73,0 кДж/моль, 1134,8 ±86 және 1106,8 ± 14 кДж/моль болып табылады.[4]

Арсенаттар негізінде физикалық – химиялық қасиеттерін зерттеу және синтездеу стехиометриялық химияда, химиялық информатикада, оксидті қосылысты термохимияда үлкен жетістіктерге қол жеткізуге тамаша мүмкіндіктер туындар еді.

1. Жүйелердің күйлерінің диаграммаларын зерттеуде термиялық, рентгенофазалық, кристалды оптикалық, электронды-микроскопиялық талдаулар мен ИК және КР спектрокопияның әдістерімен идентификацияланған келесі қосылыстардың: $Pb_3As_2O_8$, $Pb_2As_2O_7$, $PbAs_2O_6$, $Pb_4As_2O_9$, $Pb_8As_2O_{13}$, түрленуі орнатылған.

2.Тәжірибелік жолмен 298-700 К шегінде Pb_3AsO_8, $PbAs_2O_6$ жылу сыйымдылығының температуралық тәуелділігі анықталған. Алынған нәтижелер тәжірибелік және есептелген өлшемдер бір-бірімен сәйкесетіндігін көрсетеді.

3. «Шың нүктелері» тең салмақты әдісімен $Pb_3As_2O_8$, $Pb_2As_{22}O_7$, $PbAs_2O_6$ диссоциацияларының қысымы және диссоциацияның термодинамикалық қызметтері зерттелген.

Термодинамиканың II және III заңдары бойынша диссоциацияның стандартты энтальпиялары және зерттелген арсенаттардың түрленуінің стандартты энтальпиялары есептелген. Тең салмақты және калориметриялық мәліметтерден алынған арсенаттардың түзілуінің стандартты энтальпияларының мағыналары қанағаттанарлықтай бір-бірімен сәйкеседі.

$Pb_3(AsO_4)_2$ арсенаты және $Pb_3(AsO_3)_2$ қорғасын арсенаттарын ауыл шаруашылығында зиянкестерді жою үшін инсектицид технологиясында қолданады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Третянков Ю. Д. Новые поколения неорганических функциональных материалов /Ю. Д. Третянков, О. А. Брылев //Журнал Российского хим. Общества им. Д. И. Менделеева. – 2000. – Т. 45, №4, - С. 10-16.

2. Шащанова Р.Б. Синтез и термодинамические свойства арсенатов меди, свинца и висмута. Диссертация на соискание уч. степени кандидата хим. наук.-Алма-Ата, Институт химических наук им. А. Бектурова, 1991.-110с.

3. Шащанова Р.Б., Касенов Б.К. Диаграмма состояния системы

As_2O_5-PbO//Тез. докл. IV Всесоюзн. совещ. по химии и технологии халькогенов и халькогенидов.- Караганда.-1980.-С.125

4. Шащанова Р.Б., Касенов Б.К., Малышев В.П. Термодинамика термической диссоциации мета- и пироарсената свинца //Теплофизика высоких температур. -1991.-Т.29.-N 1.-С.164-166.

5. Касенов Б. К., Мустафин Е.С. Фазовые равновесия и термодинамические свойства арсенатов ряда p-, d- и f- элементов. Караганда: «Гласир», 2011 .-156с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Шащанова Роза Балиевна
«Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

СИНТЕЗ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕРМОДИНАМИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК АРСЕНАТОВ СВИНЦА

Научная новизна и практическая ценность работы. Методом твердофазных реакций на основе комплексных соединений синтезированы общие арсенаты. Полученные в ходе научно-исследовательской работы результаты расширили структурно-термодинамическую базу данных керамических материалов на основе многокомпонентных оксидов, могут быть использованы в области неорганического материаловедения для синтеза различных комплексных соединений в определенном направлении, для прогнозирования химических и физических свойств образующихся фаз. Нулевое значение при образовании тепла из простых веществ играет важную роль в термохимии и термодинамике: оно позволяет построить систему всех известных смесей в виде набора фундаментальных термохимических констант.

В статье приведен литературный обзор по арсенатам свинца, рассмотрены химические и термодинамические характеристики мышьяка и свинца. Исследованы термодинамические характеристики $T_{дисс}$, $\Delta H°_{дисс}$, $\Delta S°_{дисс}$ арсенатов свинца.

Ключевые слова: синтез мышьяка и свинца, арсенаты свинца, диаграмма состояния

PbO - M_xO_y, II и III законы термодинамики, метод «точки росы», электрохимические свойства арсената свинца.

Shacshanova Rose Balievna
"Academy "Bolashaq", Karaganda, Republic of Kazakhstan

SYNTHTSIS AND DETERMINATION OF THERMODYNAMICS OF LEAD ARSENATES

Sientific novelty and practical value of the work. General arsenates were synthesized by the method of solid-phase reactions based on complex compounds. The results obtained in the course of the research work expanded the structural-thermodynamic database of ceramic materials based on multicomponent oxides, can be used in the field of inorganic materials science for the synthesis of various complex compounds in a certain direction, for predicting the chemical and physical properties of the resulting phases. The zero value in the formation of heat from simple substances plays an important role in thermochemistry and thermodynamics: it allows you to build a system of all known mixtures in the form of a set of fundamental thermochemical constants.

The article provides a literature review on lead arsenates, and considers the chemical and thermodynamic characteristics of arsenic and lead. The thermodynamic characteristics of Tdiss, ΔH°diss, and ΔS°diss of bismuth arsenates have been studied.

Keywords: synthesis of arsenic and lead, lead arsenates, PbO - MxOy state diagram, II and III laws of thermodynamics, dew point method, electrochemical properties of lead arsenate.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Джалмаханбетова Роза Илемисовна, химия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

Даниленко Алиса, «Bolashaq» Академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Евсеева Дарья Павловна, педагог-сарапшы, дене шынықтыру мұғалімі, №21 жалпы орта білім беретін мектебі, Павлодар, Қазақстан Республикасы

Исламгулов Дамир Рафаэлович, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор, Башқұрт мемлекеттік аграрлық университетінің топырақтану, агрохимия және дәл егіншілік кафедрасының меңгерушісі, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

Казанцева Екатерина, «Bolashaq» Академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Курбанова Гозель Джумакулиевна, «Bolashaq» Академиясы» ЖММ фармацевтикалық пәндер кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Лубова Татьяна Николаевна, экономика ғылымдарының кандидаты, Башқұрт мемлекеттік аграрлық университетінің «Қаржы, талдау және есеп технологиялары» кафедрасының доценті, Уфа, Башқұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы

Муканова Айгерим, «Bolashaq» Академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мукушева Гулим Кенесбековна химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Пантова Наталия Анатольевна, оқытушысы Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан Республикасы

Ташкенбаева Жания Қуанышқызы, бакалавр Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

Тұрсынова Айым, «Bolashaq» Академиясы», Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шащанова Роза Балиевна, «Bolashaq» Академиясы» ЖММ фармацевтикалық пәндер кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Штрауб Игорь Владимирович, дене шынықтыру мұғалімі, Б. Момышұлы атындағы жалпы орта білім беретін мектеп, Павлодар, Қазақстан Республикасы

Шустов Вадим Дмитриевич, И.М.Сеченов атындағы бірінші Мәскеу мемлекеттік медицина университетінің Н.В.Склифосовский атындағы клиникалық медицина институтының студенті, Мәскеу, Ресей Федерациясы

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Джалмаханбетова Роза Илемисовна, доктор химических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

Даниленко Алиса, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Евсеева Дарья Павловна, педагог-эксперт, учитель физической культуры Средней общеобразовательной школы №21, Павлодар, Республика Казахстан

Исламгулов Дамир Рафаэлович, доктор сельскохозяйственых наук, профессор, заведующий кафедрой почвоведения, агрохимии и точного земледелия ФГБОУ ВО Башкирский ГАУ, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Казанцева Екатерина, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Курбанова Гозель Джумакулиевна, кандидат биологических наук, доцент кафедры фармацевтических дисциплин, «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Лубова Татьяна Николаевна, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, анализа и учетных технологий Башкирского государственного аграрного университета, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация

Муканова Айгерим, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Мукушева Гулим Кенесбековна, Кандидаит химических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан

Пантова Наталия Анатольевна, преподаватель Павлодарского педагогического университета имени Әлкей Марғұлан, Павлодар, Республика Казахстан

Ташкенбаева Жания Қуанышқызы, бакалавр**,** Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

Турсынова Айым, Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Шащанова Роза Балиевна, кандидат химических наук, доцент кафедры фармацевтических дисциплин, «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

Штрауб Игорь Владимирович, учитель физической культуры средней общеобразовательной школы им. Б.Момышулы», Павлодар, Республика Казахстан

Шустов Вадим Дмитриевич, студент Института клинической медицины им. Н.В. Склифосовского ФГАОУ ВО Первый МГМУ им. И.М. Сеченова Минздрава России Москва, Российская Федерация

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Dzhalmakhanbetova Roza Ilemisovna, Doctor of Chemical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

Danilenko Alisa, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Evseeva Daria Pavlovna, expert teacher, physical education teacher of Secondary School No. 21, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

Islamgulov Damir Rafaelovich, Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Head of the Department of Soil Science, Agrochemistry and Precision Farming, Bashkir State Agricultural University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

Kazantseva Ekaterina, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kurbanova Gozel Dzhumakulievna, Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmaceutical Disciplines, "Bolashaq" Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Lubova Tatyana Nikolaevna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Finance, Analysis and Accounting Technologies of the Bashkir State Agrarian University, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

Mukusheva Gulim Kenesbekovna, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Karaganda University named after E.A. Buketova, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Mukanova Aigerim, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Pantova Natalia Anatolyevna, teacher of Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

Tashkenbaeva Zhaniya Kuanyshkyzy, Bachelor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

Tursynova Ayim, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shaschanova Roza Balievna, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Pharmaceutical Disciplines, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Straub Igor Vladimirovich, physical education teacher at the secondary comprehensive school named after B. Momyshuly, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

Shustov Vadim Dmitrievich, student of the N.V. Sklifosovsky Institute of Clinical Medicine, Federal State Autonomous Educational Institution of Higher Education, I.M. Sechenov First Moscow State Medical University, Ministry of Healthcare of the Russian Federation, Moscow, Russian Federation

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ

The international scientific journal
ACTUAL PROBLEMS OF PRESENT
№ 2 (48)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Техникалық бас редакторы
Борамбаева М.Н.
Редакторы
Шешенбаева Ж.Р.
Техникалық редакторы
Картабаева С.Х.
Басуға 30.06.2025 жыл қол қойылды.
Пішімі 60х841/8. Көлемі 20 ,б.т.

Таралымы 500 дана. Әріп түрі «Times New Roman»
«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа бөлімінде басылып шығарылды Қарағанды қ., Ерубаева 14

Главный технический редактор
Борамбаева М.Н.
Редактор
Шешенбаева Ж.Р.
Технический редактор
Картабаева С.Х.
Подписано к печати 30.06.2025 г.

Формат 60Х841/8. Объем 20, усл.п.л.

Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.

Отпечатано в РИО «Болашак-Баспа» г. Караганда, ул. Ерубаева 14

Technical Editor-in-Chief
Борамбаева М.Н.
Co-editor
Sheshenbaeva J.R.
Editor
Kartabaeva S.H.
Signed for printing 30.06.2025

Format 60X841/8. Volume 20, usd.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.

Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa» Karaganda, Erubaev str., 14

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
«Bolashaq» академиясы»,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Адрес редколлегии журнала:
100008, Республика Казахстан,
г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16/6
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Address of the editorial board of the journal:
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
«Bolashaq» Academy,
Telephone (8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Төлем реквизиттері:
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
ЖСК KZ376010191000066207
БЖЖ HSBKKZKX БИН 950640001690
«Қазақстан Халық банкі» АҚ

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Караганды, ул.С.Ерубаева, 16/6
ИИК KZ376010191000066207
БИК HSBKKZKX БИН 950640001690
АО «Народный банк Казахстана»

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
TRN KZ376010191000066207
IIC HSBKKZKX BIC 950640001690
«Halyk Bank of Kazakhstan» JSC